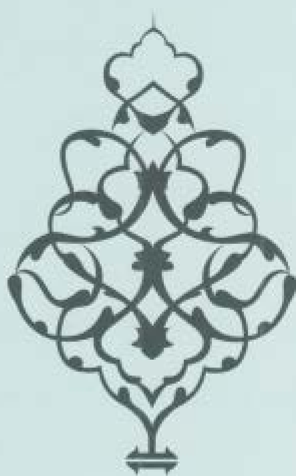
İMAM-I AZAM EBÛ HANÎFE'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

BEYAZÎZÂDE AHMED EFENDİ

ÇEVİRİ
PROF. DR. İLYAS ÇELEBİ

Üçüncü Baskı

بسم الله الرحمن الرحيم

İMAM-I AZAM EBÛ HANÎFE'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

M. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI

İMAM-I AZAM EBÛ HANÎFE'NİN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

Beyazîzade Ahmed Efendi

Araştırma ve Notlar İlavesiyle
Tercüme Eden

Prof. Dr. İlyas Çelebi

3. Basım

İstanbul 2010

M. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu:114

ISBN : 978-975-548-060-2
Sertifika No: 16209

Kitabın Adı
İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri

Yazarı
Beyazîzade Ahmed Efendi

Araştırma ve Notlar İlavesiyle Tercüme Eden
Prof. Dr. İlyas Çelebi

Dizgi-Sayfa Tasarım
İFAV

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

Baskı/Cilt
Seçil Ofset Matbaacılık
Sertifika No: 12068

3. *Basım*
Ekim 2010, İstanbul

Bu baskının bütün hakları İFAV'a aittir.
Yayınevinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İsteme Adresi
M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
ifav@ilahiyatvakfi.com • http://www.ilahiyatvakfi.com

İÇİNDEKİLER

el-USÛLÜ'l-MÜNÎFE li'l-İMÂM EBÎ HANÎFE

Birinci Bölüm
ALLAH'I BİLME VE O'NA İCMÂLÎ OLARAK İNANMA

İkinci Bölüm
ZÂTÎ SIFATLAR VE BUNLARA BAĞLI MESELELER

Üçüncü Bölüm
ALLAH'IN FİİLÎ SIFATLARI VE ONLARLA İLGİLİ KONULAR

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a. mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
bl.	: Bölüm
bs.	: Basım, baskı, tab'
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi İst. 1988—
EI^2 (İng)	: The Encyclopaedia of Islam (new edition) LeiAli b. Muhammed el-Pezdevî 29Arabischen Litteratur, I-II, Leiden 1943-49
GAL Suppl.	: Geschichte der Arabischen Litteratur, Supplement
GAS	: Geschichte des Arabischen Schrifttums, I-IX, Leiden 1967.
h.	: Hicrî
İA	: MEB. İslâm Ansiklopedisi, I-XIII.
Ktp.	: Kütüphane
kv.	: Kerremallahü vecheh
m.	: Miladî
md.	: Madde
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden (Tahkik eden)
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
St. I	: Studia Islamica
sy.	: Sayı
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
v. dğr.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
ys.	: Yersiz

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, İslâm dininin esas ve furûunun düzenlenmesinde ve dinî düşüncelerimizin oluşmasında büyük emekleri ve çok önemli etkileri olan bir âlimdir. O, ortaya koyduğu usûl kuralları ve istidlal yöntemi ile İslâm dünyasının büyük bölümünü düşünce olarak etkisi altına almıştır. Kendisinden önceki âlimlerin önemsediği gelenek yanında, aklın da önemli olduğunu vurgulaması ve rey ekolünün öncüsü olması sebebiyle önem ve etkileri günümüzde de devam etmektedir.

Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki çalışmaları, İslâm hukukuna katkılarından geri kalmamasına rağmen, literatürde onun bu yönü fakihliği kadar işlenmemiştir. Halbuki onun risaleleri, daha sonra kaleme alınmış kelâm kitaplarının birçoğunda rastlanmayan fikrî derinliğe sahiptir. Bizce Ebû Hanîfe'nin kelamcılığına az yer verilmesi literatür açısından bir eksikliktir.

XVII. yüzyıl Osmanlı âlim ve bürokratlarından Beyazîzâde Ahmet Efendi de ifade ettiğimiz bu kanaati taşıdığı için, Ebû Hanîfe'nin inanç sistemini ve düşünce dünyasını ortaya koymak üzere çalışma içine girmiş ve eserlerinden derleyip, konularına göre tertip ederek el-*Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* adıyla bir telif meydana getirmiştir. Herkesin şerh ve haşiye ile meşgul olduğu bir dönemde böyle bir çalışma yapmakla da büyük bir hizmet görmüştür.

Biz de bu duygularla söz konusu eserin edisyon kritiğini yapıp tercüme ettik ve M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı 1996 yılında yayınlayarak Türk okurlarının faydalanmasına sundu. Eser, hem akademik çevrelerde hem

de halk kesiminde beklenen ilgiyi gördü ve ikinci baskısının yapılması ihtiyacı doğdu. Bu münasebetle tüm dost ve okurlara şükranlarımı sunuyorum.

Eser, ikinci baskı için tarafımızdan yeniden gözden geçirildi. Arapça ve Türkçe kısımlarda gözden kaçan bazı hususlar tashih edildi ve okuyucularımızdan gelen istekler üzerine bu baskının baş kısmına Ebû Hanîfe'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve itikadî görüşlerini konu edinen bir bölüm ilave edildi.

Bu vesile ile el-Usûlü'l-münîfe'yi öğrencilerine okuturken aldığı notları bana ileten muhterem hocam Prof Dr. Bekir Topaloğlu'na, Kelâm Anabilim Dalının diğer hocalarına, çalışmamıza ilgi gösteren meslektaşlarıma, öğrencilerime, bütün okurlara ve M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları yönetici ve çalışanlarına teşekkürlerimi sunuyor, gayretlerimizi dünya ve ahirette karşılıksız bırakmamasını Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

15.06.2000
Doç. Dr. İlyas ÇELEBİ

KALEMİN CİHADI

İnsanoğlunun, çevresine en çabuk veya en çok uyum sağlayan bir canlı olduğu kabul edilir. Onun, atalarından devraldığı değer hükümlerine titizlik gösterme özelliği de buna ilâve edilir. İnsan topluluklarının bu sosyo-psikolojik realiteleri karşısında İslâmiyet'in bundan ondört asır önce ortaya çıkıp kendini kabul ettirmesi, asırlardan beri varlık ve hakimiyetini sürdüren dünya dinleri arasında yer bulup, kısa bir süre içinde evrensel bir din mevkiine çıkması beşerî planda hayret edilecek bir husustur.

Dört halife döneminden itibaren Arabistan yarımadasının dışına çıkıp hızla yayılan İslâmiyet'in birçok direnişlerle karşılaştığı muhakkaktır. Kılıç ve kalemle desteklenen İslâm'a yönelik taarruzların her birine kendi türü ile mukabele edilmiş, Allah yolunda yürütülen bedenî ve fikrî cihat sayesinde İslâm'ın üstünlüğü sağlanmıştır.

İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe fikrî cihadımızın en büyük önderlerinden biridir. O, dinin hem aslî hem de fer'î hükümleri binasının ilk harcını koymuş ve binanın ana bölümlerini şekillendirmiştir. Hayatının ilk dönemlerinde inanç alanı ile meşgul olmuş ve Akaidin temel konularını, ileride kaleme alınacak eserlerin örnek edinecekleri ifadelere büründürmüştür. Daha sonra fıkıh alanına ilgi duymuş ve kendisinden sonra gelecek fakihlerin piri sayılacak derecede başarılar gösterebilmiştir.

Ebû Hanîfe'ye nispet edilen beş Akaid risalesi, tek başına dünya müslümanlarının yarısını kendisine bağlamayı başaran Mâtüridiyye

mezhebinin temel eserlerini oluşturmuştur. Osmanlı âlim ve kazaskerlerinden Beyazîzâde Ahmed Efendi bu risaleleri birleştirmiş, konularına göre şekillendirmiş ve yeni bir telif meydana getirmiştir. Elinizdeki kitap bu eserin ilmî neşri ve tercümesinden ibarettir. Kitap ayrıca İmam hakkında kaleme alınmış diğer kaynaklardan da yararlanılarak zengin dipnotlarıyla süslenmiş, Beyazîzâde'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve eserlerini konu edinen bir araştırma ile de desteklenmiştir.

İlmî araştırma yetenek ve aşkını takdir ettiğim Dr. İlyas Çelebi'yi tebrik ediyor, bundan sonraki çalışmalarında da kendisine başarılar diliyorum.

Her şey insanlığın mutluluğunu sağlayacak olan İslâm içindir.

Prof. Dr. Bekir TOPALOĞLU

ÖNSÖZ

İnanma, insanın fıtratında var olan bir duygudur. İnsanoğlu hayat sahnesine çıktığı günden beri duyu organları ile idrak edemediği, objektif verilere dayanarak da inkâr edemediği konuları kabullenmeye, bunun sonucu olarak fizik ötesi varlıkların bulunduğuna iman etmeye yönelmiş, diğer deliller yanında fıtratındaki duyguya da dayanarak yüce ve üstün bir varlığın mevcut olduğuna inanmıştır.

İnsanoğlunun zarurî yaşama tarzı olan toplum hayatının karşılıklı güven, hak, sorumluluk, fedakârlık, adalet gibi ahlâkî ve içtimaî esaslar üzerine oturtulması gerekmektedir. Bunları gerçekleştirecek olan toplumsal kurumların teşekkül etmesinde, insanların temel değerlerinin, fizik ve metafizik âlemleri yorumlarken dayandıkları ana esasların etkisi ve önemi büyüktür. İnanç değerleri insanın hayata bakışında, fizik ve metafiziği yorumlayışında anahtar vazifesi gören esaslardır.

Her türlü üstün inanç ve moral değerlerini yitirmiş bir toplum olan Cahiliye Araplarına gönderilen Son Peygamber, Allah'ın gösterdiği çerçevede fizik ile metafiziğin, dünya ile âhiretin, ruh ile maddenin dengesini yeni baştan kurmuş, varlıktaki birliği vurgulamış, bütün bunların dayanağını oluşturan evrensel esasları göstermiş ve İslâm dininin çerçevesini oluşturan ana ilkeleri ortaya koymuştur. Söz konusu çerçeve Kur'an ve sünnette belirlenmiştir. Ancak Yüce Allah bu ilkeleri Kur'an'da müstakil bir bölüm olarak değil, Yüce kitabın her tarafına yayarak, teori ile pratiği, iman ile ameli birbirinden ayırmadan beyan buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra zuhur eden siyasî ve fikrî tartışmalar, fiten ve melahim olayları müminleri bu olayları dinin temel esasları açısından değerlendirmeye götürmüş; bu arada farklı, hatta bazan birbirine zıt düşünce ve kanaatlerin ileri sürülmesi doğru ve sahih inancın ana esaslarının çerçevesinin müstakil olarak ortaya konulması zaruretini doğurmuştur.

Sosyal hadiselerle inançlar arasındaki ilişkinin irdelendiği bir ortamda Kûfe'de dünyaya gelen Ebû Hanîfe, Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek dini tahsile adım atmış, yeni kurulmakta olan Arap gramerini öğrenmiş, Kûfe ve Basra'nın ileri gelen âlimlerinden hadis dinlemiş, fıkhın meselelerini öğrenmiştir. Güçlü bir mantık ve keskin bir zekâya sahip bulunan Ebû Hanîfe İslâm'ın zuhurundan kendi dönemine kadar bir asra yakın bir zaman geçmesine rağmen itikadî alanda oluşan bilgileri yeterli ve sistematik görmüyordu. O, bu noksanı telafi etmek için Kur'an ve sünnetin ortaya koyduğu ana kuralları tasnif ve tertip etmeye girişmiş; bu çalışmanın sonucu olarak elde ettiği bilgileri çeşitli ilim adamları ve Havariç, Şia, Dehriye ve Kaderiye'ye mensup kişilerle tartışmış, bu amaçla yirmiden fazla Basra seyahati yapmıştır. Onun akaid alanındaki bu fikri faaliyetleri kendi öğrencileri tarafından muhtelif risâleler halinde rivayet edilmiştir.

Ebû Hanîfe'nin bu görüşleri daha sonra ehl-i sünnetin itikadî konulardaki önemli ekollerinden biri olan Matûridîler tarafından benimsenmiş ve bu mezhep onun fikirleri üzerine bina edilmiştir.

1634-1687 yılları arasında yaşamış Mekke, Halep, Bursa ve İstanbul kadılıkları ile Rumeli kazaskerliği görevlerini yapmış bulunan Beyazîzade Ahmed Efendi, büyük hayranlık duyduğu Ebû Hanîfe'nin akidesini ortaya koymak, Hanefilik ve Matûridîliği savunmak üzere çeşitli eserler kaleme alan mümtaz bir Osmanlı âlimidir. *"İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri"* adını taşıyan tercümesiyle birlikte okuyucuların istifadesine sunduğumuz *"el-Usûlü'l-münîfe"* Beyazîzade'nin bu maksatlarla telif ettiği eserlerden biridir. Müellif, bu eseri başta Ebû Hanîfe'nin risâleleri ve *Müsned*'i olmak üzere hayatını konu edinen menakib kitaplarından derlediği ibarelerden oluşturmuş, İmam'ın

akîdesini ortaya koyarken konuları kelâm kitaplarındaki sıraya göre tertip etmiş ve tekrarlardan kaçınmaya özen göstermiştir.

Çalışmanın Türkçe kısmı giriş ve tercüme bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş'te İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ile Beyazîzade'nin hayatı ve eserleri verildikten sonra *el-Usûlü'l-münîfe*'nin tercümesi sunulmuştur. Arapça kısmında ise eserin tahkik edilmiş metni verilmiştir.

Bu vesileyle çalışmam esnasında benden değerli katkılarını esirgemeyen muhterem hocam Prof. Dr. Bekir Topaloğlu'na teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Gerçekleştirdiğim bu çalışma ile İslâm dünyasının büyük bir kısmını hem inanç hem de hukuk alanında etkileyen büyük imam Ebû Hanîfe'nin oluşturduğu ekolün daha iyi anlaşılmasına bir katkıda bulunabilmişsem kendimi mutlu sayacağım. En büyük mutluluk Allah rızasına ulaşmaktır.

İstanbul-Nisan 1995
Dr.İlyas ÇELEBİ

Giriş :

BEYAZÎZADE
VE
el-USÛLÜ'L-MÜNÎFE İSİMLİ ESERİ

I. EBÛ HANÎFE'NİN HAYATI İLMÎ ŞAHSİYETİ ESERLERİ VE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

A. Hayatı

İmam-ı Azam Ebû Hanîfe 80/699 yılında Kûfe'de doğmuş olup asıl adı Nu'man b. Sabit'tir. Aslen Türk, Fars veya Afganlı olduğuna ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Bunlar içinden en kuvvetli olanı dedesi Zûtâ'nın Kâbil bölgesinde yaşayan bir uçbeyi olduğuna dair rivayettir[1]. Emeviler döneminde söz konusu bölge fethedilince, bunlara eman verilmiş ve Bekir b. Vail oğulları kabilesinin bir aşireti olan Teymullah b. Sa'lebe oğullarının himayesine tevdi edilmişlerdir. Torunu İsmail'in bildirdiğine göre, Ebû Hanîfe'nin babası Sabit, Hz. Ali'yi ziyaret etmiş ve duasını almıştır[2]. Sabit, ticaretle uğraşan maddi durumu iyi bir kişiydi. Ebû Hanîfe de ilim tahsiline başlamadan önce, bir müddet babası gibi ticaretle meşgul olmuş ve kumaş tüccarlığı yapmıştır.

Ebû Hanîfe küçük yaşta Kur'an-i Kerim'i ezberleyerek kıraat imamlarından Asım b. Behdele'den kıraat okumuştur. Bundan sonra, önce sarf, nahiv, şiir ve edebiyat gibi dil bilimlerini; arkasından da akaid ve cedel ilimlerini öğrenmiştir. Güçlü mantığı ve hazır cevaplılığı sayesinde bu ilimlerde kısa sürede kendini kabul ettirmiş, inkârcı ve bid'atçılarla tartışmalarda aranan kişi olmuş, bu amaçla birçok kere Basra'ya seyahatleri olmuştur[3]. Menakib kitaplarında belirtildiğine göre o, başlangıçta akaid ve kelâm ile meşgul olmakta iken, bir kadının

---

1 Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul 1994, X, 131.

2 Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XIII, 324-325.

3 Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menakibu Ebî Hanîfe*, s.54; Bezzazî, *Menakibu'l-İmami'l-Azam*, s.137; Beyazîzade, *İşarâtü'l-meram*, s. 19.

kendisine boşanma konusunda sorduğu bir soruya cevap verememiş ve sorusunu cevaplandırması için Hammad b. Ebû Süleyman'a göndermiştir. Daha sonra ise fıkıh konusunda yetişmesi gerektiğini düşünen Ebû Hanîfe Hammad b. Ebû Süleyman'ın derslerine devam etmeye karar vermiştir[1]. Hocası Hammad ölünceye kadar onun derslerine devam etmiştir. 120/738 senesinde Hammad'ın vefatı üzerine ise onun yerine geçerek ders okutmaya başlamış ve bu durum bazı aralıklarla ölünceye kadar devam etmiştir.

Ebû Hanîfe'nin tabiinden mi yoksa tebeitabiinden mi olduğu tartışmalıdır. Enes b. Malik ve Abdullah b. Ebû Evfa gibi sahabilerle görüştüğünü iddia edenler, onu tabiinden sayarlarken; onun sahabilerle görüştüğü rivayetinin zayıf olduğunu söyleyenler ise tebeitabiinden olduğunu söylemektedirler.

Ebû Hanîfe'nin ömrünün 52 yılı Emevî idaresinde geçmiş olup Halife Abdülmelik b. Mervan ile II. Mervan dönemlerinde yaşamış, Ehl-i Beyte yakınlık duymuş, Emevîlerin Ehl-i Beyte uyguladıkları baskı ve şiddetten o da nasibini almış, II. Mervan'ın Kûfe kadılığı veya beytüleminliği teklifini kabul etmeyince hapse atılmış ve dövülmüştür. Sağlığının bozulması üzerine hapisten çıkarılmış ve Mekke'ye giderek Emevî yönetimi sona erinceye kadar orada kalmıştır. 750 tarihinde Abbasîler iktidara geçince Kûfe'ye dönmüş ve ders vermeye devam etmiştir. Başlangıçta Abbasî yönetimine sempati ile bakan Ebû Hanîfe, Medine'de Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi ve Irak'ta İbrahim'i öldürmeleri üzerine Abbasî yönetimine karşı tavır almış, bunun üzerine Mansur onu Bağdat'ta hapse atmış, orada dövülmüş, işkence edilmiş ve bir rivayete göre hapiste, başka bir rivayete göre ise hapisten çıkarıldıktan kısa bir süre sonra 150/767 tarihinde vefat etmiştir.

Ebû Hanîfe kanaatkâr, cömert, güvenilir, âbid ve zahid, temiz giyimli bir kişi idi. O, ferdi hayatında böyle olduğu gibi, muamelat ve başkalarıyla ilişkilerinde de bu esaslara özenle riayet ederdi. İnsanların hak ve hukuklarını gözetir, kazancına haram karışmamasına dikkat

---

1 Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *a.g.e.*, , s.51, 57; Bezzazî, *a.g.e.*, s.136.

eder, doğru bildiğini söylemekten çekinmez, halife ve valilerin yanlış ve haksız uygulamalarına karşı çıkar, kadıların verdikleri yanlış hükümleri eleştirirdi. Bu tutumuna örnek olarak Kûfe kadısı İbn Ebû Leylâ'ya yönelttiği eleştiriler gösterilebilir[1]. Bu sebeple birçok sıkıntı ve mağduriyetleri göğüsleme durumunda kalmıştır.

B. İlmî Şahsiyeti

Havariç, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Müşebbihe ve Mürcie gibi itikadî mezheplerin teşekkül ettiği bir döneminde yaşayan Ebû Hanîfe, itikadî konulardaki görüşleri ile Ehl-i Sünnet kelâmının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Onu keşfedip ilme ilk teşvik eden Ebû Amr eş-Şa'bî'dir. Düşünce dünyasının oluşmasında en etkili kişi ise 18 yıl öğrenciliğini yaptığı Hammad b. Ebû Süleyman'dır. Ayrıca İbrahim en-Nehaî, Mesruk b. Ecda', Kadı Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan da dersler okumuş; Atâ b. Ebû Rebah, İkrime ve Nafi'den hadis dinlemiştir. Bu hocaları yanında, onun düşünce dünyasında Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Muaz b. Cebel gibi sahabilerin; Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık gibi ehl-i beyte ve Hasan el-Basrî, Atâ b. Ebû Rebah ve Saîd b. Müseyyeb gibi tabiine mensup âlimlerin büyük etkisi olmuştur. Ebû Hanîfe'nin ders halkasından yüzlerce öğrenci yetişmiş olup bunların en meşhurları Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl, Ebû Mutî el-Belhî'dir. Kırk kadar öğrencisinin müçtehid derecesine ulaştığı bildirilmektedir.

Ebû Hanîfe'den bize intikal eden eserlerin başında itikadî konulardaki görüşlerini açıklamış olduğu risaleler gelmektedir. Bu da onun akaid ve kelâm ilimlerindeki önemli yerini göstermektedir. Ancak bazıları Ebû Hanîfe'nin bu ilimlerle hayatının ilk dönemlerinde meşgul olduğu ve fıkha yöneldikten sonra bu ilimleri terk ettiği görüşünü savunmaktadırlar.

Biz burada Ebû Hanîfe'nin fıkha yöneldikten sonra kelâm ilmini terk ettiğini ileri sürenlerin ve söz konusu edilen eser ve görüşleri Ebû

---

1 Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leyla arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen *Ihtilafu Ebî Hanîfe ve Ibn Ebî Leyla* (nşr. Ebü'l-Vefa el-Efganî, Kahire 1938) adlı bir kitap yazmıştır.

Hanîfe'ye nispetin zor olduğunu iddia edenlerin görüşlerine kısaca temas etmek istiyoruz. Hem geçmişte hem de günümüzde Ebû Hanîfe'nin hiçbir eser yazmadığını ileri sürenler olmuştur. Bunların başında onu kendilerinden gösterme hevesine kapılan bazı Mu'tezililer gelmektedir[1]. Bunlar, ehl-i sünnetin görüşlerini ihtiva eden bu eserlerin ona ait olmadığını söyledikten sonra Ebû Hanîfe'nin kendi mezheplerinden olduğunu iddia etmelerinin daha kolaylaşacağını düşünmüşlerdir. Bu iddialara müsteşriklerden de katılanlar vardır[2]. Bazıları ise Ebû Hanîfe'nin hayatının ilk dönemlerinde kelâmla ilgilendiğini, sonra bu ilmi terk ederek fıkha yöneldiğini ve başta oğlu Hammad olmak üzere yakınlarına kelâmla uğraşmamalarını telkin ettiğini ileri sürmektedirler[3].

Önce bu rivayetlere bazı örnekler vermek sonra da kanaatimizi belirtmek istiyoruz.

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Züfer b. el-Hüzeyl'in (ö.158/775) rivayetine göre Ebû Hanîfe kelâm ilminde parmakla gösterilecek bir konuma geldikten sonra, kendisine talak konusunda yöneltilen bir soruyu cevaplandırmada zorlanınca, kelâmla ilgili bilgilerin pratikte işine yaramadığını düşünmüş ve ihtiyacını karşılayacak bilgileri vereceğine inandığı fıkha yönelmiştir[4].

Ebû Yusuf (ö.183/709), Heysem b. Adiy et-Tâî (ö.207/822) ve daha başkalarının rivayetine göre Ebû Hanîfe İslâmî ilimlere kelâmla başlamış fakat zamanla bu ilmin faydasının az, sonucunun kötü olduğunu; kelâmla uğraşanları halkın ehl-i heva diye isimlendirdiğini ve bunlara

---

1 Bezzazî, *Menakibu Ebî Hanîfe*, s. 122.

2 Schacht, "Abu Hanifa" *EI*[2], 1/123; a. mlf., "An Early Murdjı'ıte treatise: *Kitabu'l-âlim ve'l-müteallim*" *Oriens*, XVII, Leiden 1964, s. 96-102; W. Madelung, "Early Sunni Doctrine", *St.* I, I, XXXII, s. 233.

3 Muvaffak el-Mekkî, *Menakibu Ebî Hanîfe*, s. 54-55; el-Bezzazî, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, s. 136-139. Ebû Hanîfe'nin, kelam ilmiyle uğraşmayı caiz görmediği yahut başlangıçta caiz görürken daha sonra ashabın bu konularla meşgul olmadığını düşünerek, ameli konularla ilgili meselelerin çözümü ile uğraşmanın daha önemli olduğunu görerek fıkha yöneldiği iddiası doğru değildir. Zira o, kelam ilminin kurucusu (Abdülkahir el-Bağdadî, *Usulü'd-dîn*, s.308; Taşköprizade, *Miftahü's-saâde*, II, 67), en azından hazırlayıcısı olduğu gibi, hayatının sonuna kadar da bu ilimle ilgilenmeye devam etmiştir (İnayetullah İblağ, *el-İmamu'l-Azam Ebû Hanîfe el-Mütekellim*, s. 21).

4 Mekkî, *a.g.e.*, s. 51, 57; Bezzazî, *a.g.e.*, 136.

iyi gözle bakmadığını görmüş; Arap dili, kıraat, hadis gibi ilimlerin de kendisine çok şey kazandırmayacağını düşünerek, dünya ve ahireti kazanmanın ve farzları hakkıyla yerine getirmenin fıkıhla olabileceğine inanmış ve bu ilme yönelmiştir[1].

Yahya b. Şeyban'ın rivayetine göre ise Ebû Hanîfe başlangıçta kelâmla iştigal ederken sonra kendi kendine "Bu yaptığım doğru ve güzel bir şey olsaydı sahabe, tabiin ve takipçileri onu ihmal etmezlerdi" diye düşünmüş ve fıkha yönelmiştir.[2]

Bu rivayetlere bakılırsa Ebû Hanîfe hayatının belli bir devresinden sonra kelâmla meşgul olmaktan vazgeçmiş ve bu ilimle meşgul olmayı hoş karşılamamaya başlamıştır. Bu görüş onun risâlelerindeki yaklaşıma uymamaktadır. Çünkü o, risâlelerinde insanın ilgilenebileceği ilimlerin en faziletlilerinin Allah'ın zât ve sıfatları ile meşgul olan ve bu hususlarda inkârcıların şüphelerini defetmeyi gaye edinen fıkh-ı ekber (el-fıkh fi'd-din) olduğunu söylemektedir[3]. el-*Âlim ve'l-müteallim*'de ise ilm-i kelâmı bir savunma silahına benzetmekte ve Hz. Peygamber ve ashabı döneminde böyle bir silahı kullanmayı gerektirecek durum olmadığı için onlar kullanmamışlardır. Biz ise kendimizi savunmak için böyle bir silaha muhtacız demektedir[4].

İlm-i kelâmla uğraşmak inançları aklî ve naklî delillerle ispata çalışmak, muhaliflerin delillerini çürütmek ve hak ile batılı birbirinden ayırmak gibi gayeleri taşıdığı sürece zemmedilmesi için hiçbir neden yoktur. Bu ulvî gayeler yerine bâtılı yaymak, şüphe tohumları saçmak, cemaatin arasına fitne sokmak gibi bir gaye güdülürse ancak o zaman memnû ve mezmum olabilir. Nitekim Ebû Hanîfe'nin Hammad hakkındaki kanaatinin bu gerekçelere dayandığı tahmin edilmektedir[5].

Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmindeki yeri birçok âlim tarafından kabul edilmiştir. İmam Şafiî (ö.204/820) insanlar tefsirde Mukatil b.

---

1 Mekkî, *a.g.e.*, s. 51-59; Bezzazî, *a.g.e.*, 138.
2 Mekkî, *a.g.e.*, s. 54; Bezzazî, *a.g.e.*, 137.
3 bk. *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 36.
4 *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 11-12.
5 Mekkî, *a.g.e.*, s. 183.

Süleyman'a (ö.150/767), şiirde Zübeyr b. Ebû Sülmâ'ya (ö.609) kelâmda ise Ebû Hanîfe'ye muhtaçtırlar, demektedir[1]. Abdülkahir el-Bağdâdî fukahanın ilk mütekellim ve mezhep kurucularının Ebû Hanîfe ve Şafiî olduklarını kaydetmektedir.[2] Ebû Hafs Ömer ez-Zenencerî'nin rivayetine göre Ebû Hanîfe'nin kelâm halkası ve bu konuları Havariç, Şia, Dehriyye gibi fırkalarla tartışması fıkha yönelmesinden sonra da devam etmiştir.[3]

Kanaatimizce o, ehl-i sünnetin kelâmla uğraşan âlimlerinin ilklerindendir. Hariciler ve Kaderiyye'ye karşı ehl-i sünnetin görüşlerini savunmuş, bu maksatla defalarca Basra'ya gitmiştir.[4] Ayrıca o, İslâm âleminde en çok taraftarı olan bir mezhebin kurucusudur. Onun bu işi hiçbir eser yazmadan başardığını söylemek isabetli değildir. Her ne kadar devrinin geleneğine göre eserler üstatların takrirlerine dayalı olarak öğrencileri tarafından yazılmakta idiyse de hem hocaları, hem de muasırı olan âlimlerden muhtelif konularda kitap yazanlar da vardı. Örnek olarak Ömer b. Abdilaziz (ö.101/719) ve Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'in (ö.122/740) Kaderiyye'yi red için birer risâle yazdıklarını, Hasan el-Basrî'nin (ö.110/728) Ömer b. Abdilaziz'in risâlesine cevabını ve Cafer b. Muhammmed es-Sadık'ın (ö.148/765) Kaderiyye, Havariç ve Ravafız'ın gulatını reddeden risâleler yazdıklarını zikredebiliriz[5].

Görülüyor ki Ebû Hanîfe hayatının ilk dönemlerinde olduğu gibi son dönemlerinde de itikadî konularla meşgul olmuştur. Onun fıkıh ilmiyle meşgul olması, akaid ve kelâm konuları ile ilgilenmesine mani değildir. Zaten dönemin din bilginleri belli bir alanda uzmanlaşsalar bile bu, onların diğer İslamî ilimlerle ilgilenmedikleri anlamına gelmemektedir.

Ebû Hanîfe, hakikat arayışında son derece samimi, başkalarının görüşlerine karşı hoşgörülü, meclislerinde herkese söz hakkı tanıyan, karşıt görüşleri dinleyen biriydi. Öğrencilerini kendi görüşlerini kabule

---

1 İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yan*, 5/255; Bezzâzî, *a.g.e.*, s. 61.
2 Abdülkahir *el*-Bağdadî, *el-Fark*, s. 363.
3 Mekkî, *a.g.e.*, s. 57, 124, 151-152; Bezzazî, *a.g.e.*, 181, 202, 224-225.
4 Mekkî, *a.g.e.*, s. 54; Bezzâzî, *a.g.e.*, s. 137; Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm*, s. 19.
5 Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 363.

zorlamaz, kendi görüşü için "Bizim kanaatimiz ve ulaşabildiğimiz en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa, şüphe yok ki doğru olan onun görüşüdür" derdi[1]. Karşılaştığı problemleri çözerken önce Allah'ın kitabına müracaat eder, onda bulamazsa Hz. Peygamber'in sünnetine başvurur, onda da bulamazsa sahabenin söz ve uygulamalarına bakıp birinin görüşünü tercih eder, bunların hiçbirinde bulamazsa bu defa içtihat ederdi. Onun istidlal yöntemi bu şekilde idi. Tabiinin görüşlerine uyma konusunda ise bir zorunluluk görmez ve kendinin serbest olduğunu düşünürdü. "Onlar adamsa biz de adamız" sözünü bu bağlamda söylemiştir. Bu üç kaynaktan birine dayanmayan görüşleri, içinde bulunduğu devrin şartlarını ve insanların ihtiyaçlarını dikkate alarak, dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirmeye ve sınırlı naslar ile sınırsız olaylar, naklin hükmü ile aklın yorumu arasında makul bir denge kurmaya çalışırdı. O, tartışmalarında nasları kabul edenleri nakli delillerle ilzam ederken, onları delil saymayanlara karşı ise aklî deliller kullanırdı[2]

C. Eserleri

Ebû Hanîfe'nin görüşleri günümüze iki yolla intikal etmiştir. Birinci yol ona nisbet edilen risâlelerdir. Bunların başında da itikadî konularda görüşlerini açıkladığı *el-Fıkhu'l-ekber, el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlîm ve'l-müteallim, er-Risâle* ve *el-Vasiyye* ile çeşitli rivayet zincirleri ile kendisine ulaşan hadisleri ihtiva eden müsnedleri gelmektedir. İkinci yol ise çeşitli âsâr, menakib, tarih ve fıkıh kitaplarında dağınık rivayetler halinde ona nisbet edilen görüşlerdir.

Tarihî kaynaklarda, Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu açıkça bildirilmektedir. Örnek olarak *Tarihu Bağdad'da* geçen haberlerde Ebû Müslim el-Müstemlî'nin Yezid b. Harun'a (ö.206/821) "Ebû Hanîfe ve eserleri konusunda ne düşünüyorsun?" diye sorduğu, onun da: "Eğer fıkıh öğrenmek istiyorsanız onlara bakınız. Çünkü ben fukahadan, onun görüşüne bakılmasını hoş karşılamayan birini görmedim"[3] dediği; Süfyan es-

---

1 Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, XIII,352.
2 Ebü'l-Hayr Muhammed Eyüb Ali, *Akîdetü'l-İslam*, s. 134-135.
3 Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, 13/342.

Sevrî'nin (ö.161/778) onun *Kitabu'r-rehn*'ini istinsah ettiği[1] ve Abdullah b. Mubarek'in (ö.181/797) Evzaî'ye (ö.157/774) yanında bulunan Ebû Hanîfe'ye ait bu eseri gösterdiği[2] kaydedilmektedir. Ayrıca İbnü'n-Nedim (ö.385/995)[3], Fahru'l-İslâm el-Pezdevî (ö.482/1089)[4], Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö.493/1100)[5], Abdulaziz el-Buhârî (ö.730/1330)[6], Hafızuddin el-Bezzazî (ö.827/1424)[7], Taşköprizade (ö.968/1561)[8] ve Beyazîzade[9] gibi müellifler tarafından da Ebû Hanîfe'nin kitaplarının bulunduğu vurgulanmıştır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinin çoğunun öğrencileri tarafından kaleme alındığı kabul edilmekle beraber en azından Osman el-Bettî'ye (ö.143/760) hitaben, Mürcie'den olduğu ithamlarını cevaplamak için yazdığı *er-Risâle*'nin kendi yazması olduğu kabul edilmektedir[10].

1. Akaid ve Kelâma Dair Eserleri

a. el-Fıkhu'l-ekber

el-Fıkhu'l-ekber Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki görüşlerini aksettiren özlü bir eseri olup İmam'dan çeşitli rivayetlerle naklolunmuştur. Bunlardan oğlu Hammad ve talebelerinden Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanallarıyla gelen rivayetler meşhurdur[11]. Hammad'ın rivayeti *el-Fıkhu'l-ekber* diye, Belhî'nin rivayeti ise *el-Fıkhu'l-ebsat* diye şöhret bulmuştur. Beyazîzade bu iki risâlenin rivayet zincirini şöyle vermektedir: Sadru'l-islâm el-Pezdevî Ebû Yakub es-Seyyarî'den; o, Ebû Cafer el-Hinduvanî'den; o, Ebû'l-Kasım el-Belhî'den; o da Nusayr b. Yahya el-Belhî, Ebû Mutî' el-Belhî ve Muhammed b.

---

1 Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.*, 13/342.
2 Hatib el-Bağdadî, *a.g.e.*, 13/338.
3 *el-Fihrist*, s. 256.
4 *el-Usûl* (*Keşfu'l-esrar* kenarında), 1/8.
5 *Usûlü'd-din*, s. 4.
6 *Keşfü'l-esrar*, 1/8.
7 *Menakıbu Ebî Hanîfe*, s. 122.
8 *Miftahu's-saâde*, 2/159.
9 *el-Usûlu'l-münîfe*, s. 2-3.
10 Fuad Sezgin, *GAS*, 3/32.
11 Ebû'l-hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matüridî*, s. 106; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, 2/1287.

Mukatil er-Razî, Hammad b. Ebû Hanîfe olmak üzere iki ayrı kanaldan rivayet etmişlerdir[1].

Zahid el-Kevserî (ö.1371/1952) *el-Fıkhu'l-ekber'in*, Medine Arif Hikmet ktp. 226 numarada bulunan nüshasının baş kısmında yer alan İbrahim el-Gûrânî'ye ait şu sened ile rivayet edildiğini kaydetmektedir: Ali b. Ahmed el-Fârisî, Nusayr b. Yahya, İbn Mukatil (Muhammed b. Mukatil er-Râzî), Isam b. Yusuf, Hammâd b. Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe[2].

İslâm bilginlerinin çoğunluğu bu eserin Ebû Hanîfe'ye nispetini kabul etmekle beraber[3] eserde henüz o devirde tartışma konusu yapılmamış bazı meselelerin yer aldığını da kabul etmektedirler. Bu bilginlerden biri Ahmed Emin (ö.1373/1954)'dir. O, *el-Fıkhu'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu kabul etmekle beraber elimizde bulunan nüshaların içinde bazı sonradan ilavelerin bulunduğunu belirtmekte, ancak bu ziyadelerin neler olduğu konusunda bilgi vermemektedir[4]. Şiblî Nu'manî (ö.1332/1914) ve Muhammed Ebû Zehra bu ilavelere açıklık getirmektedirler. Şiblî bu ilavelere örnek olarak *el-Fıkhu'l-ekber'de* dönemi için erken sayılan cevher, araz gibi felsefî terimlerin kullanılmasını, halku'l-Kur'an meselesine nisbeten fazla yer verilmesini göstermektedir[5].

Muhammed Ebû Zehra ise bu konuda şöyle demektedir: *el-Fıkhu'l-ekber'de* bazı öyle meseleler görüyoruz ki bunlar Ebû Hanîfe'nin asrında ve

---

1 bk. *el-Usûlü'l-münîfe*, Laleli vr. 100b; Şehid Ali, vr. 1b.

2 Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 6; a. mlf., *İşârâtü'l-merâm* (Mukaddime), s. 6.

3 Taşköprizade *el-Fıkhu'l-ekber* risalesinin İmam Ebû Hanîfe'ye ait olmadığını iddia edenler hakkında şöyle demektedir: Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber* ve *el-Âlim ve'l-müteallim* gibi kitaplarında ilm-i kelâm konularının çoğunu ele almıştır. Bu risalelerin ona değil, Ebû Hanîfe el-Buharî'ye ait olduğunu ileri süren iddialar, Ebû Hanîfe'yi kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mu'tezilîlerin uydurmasıdır (*Miftahu's-saâde*, 2/159). Hafızuddin el-Bezzâzî (ö.827/1424) *Menakıbu Ebî Hanîfe* isimli eserinde Şemsüddin el-Kerderî'nin (ö.642/1244) bu iki eseri kendi el yazısı ile Ebû Hanîfe'ye nisbet ettiğini gördüğünü kaydetmektedir (s. 122). Ayrıca Fahru'l-islâm el-Pezdevî (ö.482/1089) el-*Usûl*'de (*Keşfü'l-esrar* kenarında 1/8), Abdülaziz el-Buhârî (ö.730/1230) *Keşfü'l-esrar*'da (1/8), Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö.493/1099) *Usulü'd-dîn*'de (s. 4) bu iki eseri İmam'a nisbet etmişlerdir.

4 *Duha'l-İslâm*, 2/198.

5 Şiblî Nu'manî, *el-Fıkhu'l-ekber*'in erken dönem üslubu taşımadığını, o dönemde talebeleri tarafından referans gösterilmediğini ileri sürerek bu eserin muhtemelen Ebû Mutî' el-Belhî'ye veya daha sonraki döneme ait olduğunu öne sürmektedir. bk. *Imam Abu Hanifa*, s. 94-96.

ondan önceki çağlarda söz konusu edilmiş şeyler değildir. Elimizde bulunan kaynaklardan hiçbirinde onun çağdaşlarından veya ondan öncekilerden birinin mucize, keramet ve istidraç arasındaki farkı anlatmaya teşebbüs ettiğini göremiyoruz. Halbuki *el-Fıkhu'l-ekber'de* şöyle deniliyor: Peygamber'in mucizeleri ve evliyanın kerameti haktır. Fakat haberde geldiği üzere İblis, Firavun, Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olup da onlardan şimdiye kadar vukua gelmiş ve gelecek bulunan hallere ne mucize ve ne de keramet deriz, bu, hacetlerini yerine getirme demek olan istidraçtır. Zira Allah, düşmanların hacetini, onları derece derece azaba çekmek ve nihayet cezaya çarpmak kabilinden yerine getirir. Onlar da buna aldanıp daha azarlar. Bunlar caiz ve mümkündür.

Evliyanın kerameti, kafirlerden sadır olan harikulade haller, olağanüstü şeyler arasındaki farka dair bir söze o asırda cereyan eden münakaşalarda tesadüf edemiyoruz. Bunlar, İslâm'da tasavvuf meydana çıktıktan sonra kelâm uleması arasında bahis mevzuu yapılmaya başlanmıştır. Ulema, ermiş evliyaya Allah'ın neler bahşettiğinden söz açtılar, erenlerin olağanüstü hallerinden bahse daldılar. Bu cihet bizi meselenin esere sonradan ilave edildiği zannına götürmektedir. Yahut da eser Matüridî ve Eş'arî görüşlerine göre o asırda yeniden yazılmıştır[1].

Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlileri sayılırken Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali şeklinde bir sıralama yapılması[2], Hz. Peygamber'in anne ve babasının ahiretteki konumu konusunda nüshalardaki farklı ifadeler[3] ve daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilen "kesb" tartışmalarına işarette bulunulması eserdeki meselelerin tamamının Ebû Hanîfe'ye nispetini şüpheli kılmaktadır.

---

1 M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 168-169.

2 Ebû Zehra, *el-Fıkhu'l-ekber'den* ilgili ibareyi naklettikten sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Halbuki bütün menakib kitaplarında zikredilen rivayetler onun, Hz. Osman'ı Hz. Ali'den üstün tutup öne geçirmediğinde ittifak ederler. Bir senede dayanan bu rivayetler, senedi olmayan bir metinden daha kuvvetlidir.î *Ebû Hanîfe*, s. 168.

3 Ör. Kılıç Ali Paşa nüshasında bu ibare bulunmamaktadır. Ali el-Karî'nin *Fıkh-ı ekber Şerhi'nde* küfür üzere (bk. s. 130) ve *Ebû'l-Münteha şerhi'nde* cahiliye üzere (bk. s. 30) öldükleri belirtilirken, Muhammed b. Ömer el-Balî *Sübülü's-selâmı fî hükmi âbâi seyyidu'l-en'amı'da* bu ifadelerin sonradan ilave edildiğini söylemektedir (s. 83-84).

Mevdudî, Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'u konu alan makalesinde, *el-Fıkhu'l-ekber'in* bazı bölümlerinin sıhhatı konusunda tereddütler bulunduğunu kaydettikten sonra makalesinde ele aldığı dört halifenin durumu, ashabın konumu ve imanın tanımı bölümlerinin sıhhatı konusunda tereddüdün söz konusu olmadığını, çünkü aynı görüşlerin *el-Vasiyye, el-Fıkhu'l-ebsat* gibi diğer eserlerinde ve Ebû Hanîfe'nin, öğrencileri Ebû Yusuf ve Muhammed'den nakledilen görüşleri toplayan Tahavî'nin (ö.231/933) *Akide*'sinde yer aldığını kaydetmektedir[1].

el-Fıkhu'l-ekber çeşitli dillere tercüme edilerek yayımlanmıştır. Urduca tercümesi 1289'da Delhî'de, Pencabca tercümesi 1890'da Lahor'da, Almanca tercümesi 1915'de Jena'da basılmıştır. Türkçe tercümeleri muhtelif zamanlarda farklı kişiler tarafından yapılmıştır. On beş kadar şerhi yapılmış olup bunların başlıcaları şunlardır:

1. Ali b. Muhammed el-Pezdevî'nin (ö.482/1089) şerhi. Lord Satanley tarafından 1862'de Londra'da yayımlanmıştır.

2. Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Babertî'nin (ö.786/1384) şerhi[2].

3. İlyas b. ibrahim es-Sinubî'nin (ö.891/1486) şerhi[3].

4. Ali el-Kari el-Herevî (ö.1014/1605) şerhi *el-Menhecü'l-ezher*, Taşkent 1312/1894; Kahire 1323/1905, 1955; Kanpur 1327/1909 tarihlerinde yayımlanmıştır.

5. Ebû'l-Münteha Ahmed b. Muhammed el-Magnisavî (ö.1000/1592) şerhi. Kazan 1896; Delhi 1306/1889 ve Haydarabad 1321/1903 tarihlerinde yayımlanmıştır.

6. Alauddin Ali el-Buharî şerhi. Şarih bu çalışmasını Uluğ Bey'e takdim etmiştir[4].

7. Muînüddin Atâullah b. Muhammed el-Karsavî şerhi, Kazan 1890.

---

1 Mevdudî, "Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, 2/305.
2 Köprülü, 703/2, 103a-136b; Bayezid, 3081.
3 Şehid Ali, 1670.
4 Fuad Sezgin, *GAS*, 1/413.

8. Abdülkadir Selhetî şerhi *Düreru'l-enhur*, Kahire 1368[1].

b. el-Fıkhu'l-ebsat

el-Fıkhu'l-ebsat, Ebû Hanîfe'den öğrencisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî kanalıyla rivayet edilmiştir. Muhammed Zahid el-Kevserî (ö.1371/1952) neşrettiği nüshanın rivayet silsilesini Darü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan nüshadan naklen şöyle sıralamaktadır: İmam Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî, Ebû Bekr Alauddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesefî'den; o, Ebû Malik Nasran b. Nasr el-Huttelî'den; o, Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzal'dan; o, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Farisî'den; o, Nusayr b. Yahya el-Fakîh'ten; o, Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî'den; o da Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir[2].

Beyazîzâde *el-Fıkhu'l-ebsat'ın* bazı konularının Nesefi'nin (ö.508/1115) *Tebsıra*'sında, Nureddin el-Buhârî'nin (ö.580/1184) *el-Kifaye*'sinde, Hafızuddin Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî'nin (ö.701/1302) *el-İ'timad*, *Şerhu'l-Umde* ve *Keşfü'l-menar*'ında, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Natıfî'nin (ö.446/1054) *el-Ecnas*'ında, Kadı Ebû'l-Alâ Sâid b. Muhammed es-Sâidî'nin (ö.442/1050) *Kitabu'l-i'timad*'ında, Necmüddin Ebû Şuca' en-Nasırî'nin (ö.656/1258) *el-Burhanu's-satı' Şerhu Akaidi't-Tahavî* isimli eserinde ve Ebû'l-Mehasin Mahmud b. Sirac el-Konevî (ö.770/1369) şerhinde yer aldığını kaydetmektedir[3].

el-Fıkhu'l-ebsat'ın İstanbul'da Fatih 5392/2 ve Selim Ağa 587/3 kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır, 1307/1890 ve 1324/1906 tarihlerinde Kahire'de; 1368/1949'da Zahid el-Kevserî tarafından yine Kahire'de yayımlanmıştır. Atâ b. Ali el-Cüzcanî ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö.373/983) tarafından şerh edilmiştir. İmam

---

1 el-*Fıkhu'l-ekber'in* daha birçok şerhi mevcuttur. Bunlar için bk. Brockelmann, *GAL SUPPL.* 1/287; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418.

2 Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22; Kevserî, *Te'nîbu'l-hatîb*, s. 73; *el-Âlim* ve'l-*müteallim*, (Mukaddime), s. 6; *el-Fıkhu'l-ebsat* (Mukaddime), s. 35.

3 Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm*, s. 22.

Matüridî ve İbrahim b. İsmail el-Malatî'ye nispet edilen şerhler Semerkandî şerhinin aynıdır. Zahid el-Kevserî, Darü'l-kütübi'l-Mısriyye'de şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin adı zikredilen birçok nüshanın bulunduğunu kaydetmektedir.[1] Muhammed Ebû Zehra, bu şerhin İmam Matûridî'ye ait olamayacağını, içinde Eş'arîlere karşı cevapların bulunmasına bağlamaktadır[2].

İbnü'n-Nedim (ö.385/995)[3], Abdülkahir el-Bağdâdî (ö.429/1037)[4], Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyinî (ö.471/1078)[5], Fahru'l-İslâm el-Pezdevî (ö.482/1089)[6], Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö.495/1100)[7] gibi ilk dönem müelliflerinin Ebû Hanîfe'ye el-*Fıkhu'l-ebsat* adıyla bir eser nispet etmemelerine ve Fahru'l-İslâm el-Pezdevî[8], Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö.508/1115)[9] gibi müelliflerin *el-Fıkhu'l-ekber'in* muhtevasından söz ederken verdikleri bilgilere dayanarak *el-Fıkhu'l-ebsat'ın* ayrı bir risâle olmayıp *el-Fıkhu'l-ekb*er'in Ebû Mutî' el-Belhî kanalıyla gelen rivayeti birbirinden ayırmak için Hammâd'ın rivayetine *el-Fıkhu'l-ekber,* Belhî'nin rivayetine ise *el-Fıkhu'l-ebsat* denilmiş olabileceğini ifade etmek istiyorum. Tespitlerime göre bu tür isimlendirmeyi önce Beyazîzade[10], arkasından da Zebidî (ö.1205/1790)[11] yapmıştır. Taşköprizade (ö.969/1561) ve Kâtib Çelebi (ö.1067/1657) Ebû Hanîfe'nin eserlerini zikrederken *el-Fıkhu'l-ebsat* ismine yer vermemektedirler[12]. Katib Çelebi her iki rivayeti de *el-Fıkhu'l-ekber'*e nispet etmektedir.

---

1 Kevserî, *el-Âlim ve'l-müteallim,* (Mukaddime) s. 4.
2 Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* s. 167.
3 *el-Fihrist,* s. 256.
4 *el-Fark,* s. 363.
5 *et-Tebsîr fi'd-dîn,* s. 113-114.
6 *el-Usûl (Keşfü'l-esrar* kenarında), 1/8.
7 *Usûlü'd-dîn,* s. 4.
8 *el-Usûl (Keşfü'l-esrar* kenarında), 1/7-8.
9 *Tebsıratü'l-edille,* 1/25.
10 bk. *el-Usûlü'l-münîfe,* ls. 2-3; *Işârâtü'l-merâm,* s. 21-22.
11 bk. *İthafu's-sâde,* 2/13.
12 Taşköprizade, *Miftahu's-seâde,* 2/159; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn,* 2/1287.

c. el-Âlim ve'l-müteallim

Öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö.208/823) soruları ve bunlara verdiği cevaplardan oluşmaktadır. 43 soru ve cevaptan oluşmaktadır. Zahid el-Kevserî *el-Âlim ve'l-müteallim*'in ravilerini şöyle sıralamaktadır: Ebû'l Hasan Ali b. Halil ed-Dımeşkî (İbnu Kadı'l-asker) Ebû'l-Hasan Burhanuddin Ali b. el-Belhî'den; o, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhulî en-Nesefî'den; o, babasından; o, Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî'den; o, Ebû'l-Mansur el-Matürîdî'den; o, Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcanî'den; o, Muhammed b. Mukatil er-Razî'den; son ikisi Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve 'Isâm b. Yusuf el-Belhî'den; bu ikisi de Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkandî'den; o ise Ebû Hanîfe'ye sorduğu suallerin cevaplarını nakletmiştir.[1]

el-Âlim ve'l-müteallim'in İstanbul'da Fatih (5392/1), Esad Efendi (3522/2), Damad İbrahim (297/41) ve Raşid Efendi (1016/1) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.

el-Âlim ve'l-müteallim 1349/1930 senesinde Haydarabad'da, 1368/1949'da Kahire'de (Kevseri tarafından) ve 1981'de İstanbul'da (Mustafa Öz tarafından) yayımlanmıştır. İbn Fûrek (ö.406/1015) tarafından şerh edilmiştir.[2] Ayrıca Muhammed Revvas Kal'acı ile Abdulvahhab el-Hindî en-Nedvî tahkikli neşrini yapmışlardır (Haleb 1972).

el-Âlim ve'l-müteallim İmam Matüridî[3], İbnü'n-Nedim[4], Fahru'l-İslâm el-Pezdevî[5], Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî[6], Abdülaziz el-Buhârî[7], Bezzazî[8] ve Kâtip Çelebi'nin[9] de içlerinde bulunduğu büyük bir çoğunluk tarafından Ebû Hanîfe'ye nispet edilmiştir. Zehebî (ö.748/1348) ve bu

---

1 Kevserî, *el-Alim ve'l-müteallim*, (Mukaddime) s. 5.
2 bk. Murad Molla, nr. 1827, 159^b-225^b.
3 *Te'vîlatü'l-Kur'an*, 828^b.
4 İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 256.
5 *el-Usûl* (*Keşfü'l-esrar* içinde), 1/8.
6 *Usulü'd-dîn*, s. 4.
7 *Keşfü'l-esrar*, 1/8.
8 *Menakibu Ebî Hanîfe*, s. 122.
9 *Keşfü'z-zunun*, 2/1437.

konuda onun görüşünü paylaşan bazı müsteşrikler ise bu nispeti yanlış bulurlar. Zehebî *Mîzanu'l-itîdal'da* Ahmed b. Ali es-Süleymanî'nin (ö.412/1021), Ebû Mukâtil Hafs b. Selm'den *el-Âlim ve'l-müteallim* adlı eserin sahibi olarak söz ettiğini belirtir.[1] Müsteşrik Schacht Zehebî'nin tespitini yerinde bulur ve ileri sürdüğü yeni bazı delillerle bu tespiti destekler.[2] W. Madelung da bu görüşü paylaşır.[3]

d. er-Risâle

Ebû Hanîfe'nin, Basralı âlim Osman b. Müslim el-Bettî'ye (ö.143/760), kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına karşı yazmış olduğu bir risâledir.[4] Bu risâlede Osman el-Bettî'nin kendisine yazdığı mektupta "dalalette kalmış mümin" ifadesini kullanmasının yanlış olduğunu bildirmesi üzerine Ebû Hanîfe verdiği cevapta "benim için aslolan Kur'an ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıdır. Bunların dışında şeylerle amel edenler bid'atçı kişilerdir" demekte, görüşlerinin doğru olduğunu ayet, hadis ve sahabe uygulamaları ile ispata çalışmaktadır. Ebû Hanîfe kendisinin Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmesini ise şöyle değerlendirmektedir: Bid'at ehli hak ve doğruyu söyleyen kişileri bu isimle isimlendirirse, hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır. Bize Mürcie ismini düşmanlarımız yakıştırmıştır.

er-Risâle'nin Fatih 5392/6 (116^b-124^a) ve Selim Ağa 587/10 (170^b-184^a) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Zahid el-

---

1 *Mizanu'l-itidal*, 1/558.

2 Schacht, *Oriens*, 17/96-102.

3 Madelung, "Early Sunnî Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitabu'l-iman of Ebû Ubayd al-Kasım b. Sallam, *St.* I, XXXII, 233; Y. Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-müteallim", *DİA*, 2/461-463.

4 Büyük günah işleyen kişi (mürtekib-i kebîre) hakkındaki görüşler üç gruba ayrılmaktadır: Hariciler ve Mu'tezile onu mümin saymazlar, Mürcie iman olduktan sonra günahın hiçbir zarar vermeyeceğini söyler, ehl-i sünnet ise büyük günah işleyeni tekfir etmez, günahkâr sayar. Ebû Hanîfe'nin kanaati de budur. Muhammed Ebû Zehra, Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olmakla itham edilmesinin sebeplerini şöyle sıralamaktadır:
1. O, iman artmaz ve eksilmez dediğinde bazıları, onun ameli imandan geri bıraktığını sanarak bu yakıştırmada bulunmuşlardır.
2. "Allah, bir iyiliğe on sevap verir, günaha ise miktarınca azap vardır. Onun affı kayıt altına alınamaz, sınırlandırılamaz." görüşü bazılarınca bir tür Mirciecilik (ehl-i sünnet Mürciesi) olarak isimlendirilmiş ve Ebû Hanîfe de bu çerçevede Mürcie'ye mensup olmakla itham edilmiştir.
3. Assan gibi Mürcie'ye mensup bazı kişiler Ebû Hanîfe'yi kendilerinden göstererek taraftar bulmaya çalışmışlardır. *Ebû Hanîfe* s. 176-177.

Kevserî tarafından 1368/1949'da Kahire'de neşredilmiştir. Ayrıca Mustafa Öz tarafından 1981'de Türkçe tercümesi ile beraber yayınlanmıştır.

Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye başka bir risâlesi de Selim Ağa 581/11 (174ª-176ᵇ) numarada yer almaktadır.

Ebû Hanîfe'nin eserleri içinde telif tarzında yazılan tek eseri budur[1]. Diğerlerinin tümünün imlâ tarzında yazıldığı tahmin edilmektedir.

e. el-Vasiyye

Ebû Hanîfe'nin, oğlu Hammad[2], öğrencileri Ebû Yusuf (ö.182/798)[3] ve Yusuf b. Halid es-Semtî' ve dostlarına hitaben yazdığı risâleleri vardır[4]. Elimizdeki *el-Vasiyye* dostlarına ve öğrencilerine vasiyyeti olup Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî (ö.182/798) tarafından rivayet edilmiştir[5]. Ayrıca Ebû Yusuf kanalıyla gelen rivayetleri de vardır. Nitekim Kevserî yaptığı neşrin mukaddimesinde bu rivayete dayandığını belirtmektedir[6]. Oğlu Hammad'a vasiyetine Osman b. Mustafa tarafından *Zübdetü'n-nasaih* adıyla bir şerh yazılmıştır[7].

Ebû Hanîfe'nin, İslâmî esaslarla ilgili olarak bazı dostlarına yazdığı tavsiyelerin muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunup Ekmeleddin el-Babertî (ö.786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî (ö.1084/1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdarî (ö.1260/1844) tarafından şerhler yazılmıştır. Her üç nüsha da matbudur[8].

2. Hadis İlmine Ait Eserleri: *Müsnedler*

Ebû Hanîfe, hadis âlimleri gibi bir müsned oluşturmak üzere özel bir gayret göstermemiştir. Örneğin İmam Malik'in *Muvatta*'da yaptığı gibi

---

1 Ebû'l-Hayr Muhammed Eyyub Ali, *Akidetü'l-İslâm*, s. 129.
2 bk. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.
3 bk. Fatih 5392/7; Bayezid 3080/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 1553/1.
4 bk. Fatih 5392/4; Ali Emirî 435/3; Esad Efendi 283/2, 437/4; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 6461/1.
5 bk. *el-Usûlü'l-münîfe*, s. 4.
6 Kevserî, *el-Alim ve'l-müteallim* (Mukaddime), s. 1.
7 bk. Esad Efendi 437/3; İstanbul Üniversitesi kütüphanesi 5808/1.
8 bk. Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Yusuf b. Halid es-Semtî ve Ebû Yusuf'a vasiyetleri için bk. Mekkî, *Menakib*, s. 360, 370.

bir hadis kitabı tasnif etmek üzere özel bir çaba sarf etmemiştir. Ancak öğrencilerine fıkıh dersleri verirken ve hükümler çıkarırken dayandığı hadisler, sahabe ve tabiînden yaptığı nakiller öğrencileri tarafından yazılmış, sonra da toplanarak müsnedler oluşturulmuştur. Ebû Hanîfe, hadis geleneğinde olduğu şekilde rivayetlerde bulunmak üzere meclisler oluşturmamıştır. Bu nedenle de hadis konusundaki rivayetleri azdır[1].

Araştırıcıların büyük kısmına göre ona nispet edilen müsnedler öğrencilerinin kaydettikleri bu rivayetlerden oluşmaktadır. İbn Hacer el-Askalanî (ö.852/1449) şöyle demektedir: *Müsnedu Ebî Hanîfe,* İmam'ın kendisinin cem ettiği bir kitap değildir, elde bulunan *Müsned* Muhammed b. Hasan'ın (ö.189/805) rivayet ettiği *Kitabu'l-Âsar'dır.* Bundan önce de Muhammed b. Hasan ve Ebû Yusuf'un eserlerinde Ebû Hanîfe'nin rivayet ettiği hadislerden bazıları yer almaktadır. Hafız Ebû Muhammed el-Harisî (ö.340/951) Ebû Hanîfe'nin rivayetlerine çok önem vermiş, bu rivayetleri bir cilt halinde toplamış, sonra da Ebû Hanîfe'nin üstatlarına göre tertip etmiştir. Hafız Ebû Bekir b. Makkarî bunun merfu olan hadislerini çıkarmıştır[2]. Daha sonra Kadı Sadruddin Musa b. Zekeriyya el-Haskefî (ö.650/1252) bunu Kahire'de ihtisar etmiş, onu Şeyh Muhammed Âbid es-Sindî el-Medenî (ö.1257/1841) fıkıh bablarına göre tertip etmiş, bunu da Muhammed Hasan el-İsrailî es-Sünbülî el-Hindî (ö.1305/1888) şerh etmiştir[3]. Ayrıca Ali el-Karî bu *Müsned'*i şerbetmiş ve Beyrut'ta yayımlanmıştır (ts.).

Katip Çelebi Ebû Hanîfe'nin *Müsned'*i hakkında şu bilgileri veriyor: "Bu Müsned'i Hasan b. Ziyad el-Lü'lüî (ö.204/819) rivayet eder. Kasım b. Kutluboğa (ö.897/1474), Harisî rivayetine dayanarak fıkıh bablarına göre tasnif eder. Onun bu eser üzerine iki ciltlik *Emalî'*si de vardır. Şamlı âlim Cemaluddin Mahmud b. Ahmed el-Konevî (ö.770/1368) *Müsned'i el-Mu'temed* adıyla ihtisar eder, sonra da bunu şerh ederek *el-Müstenid* adını verir. Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmud el-Harizmî (ö.665/1267) ise bunun zevaidini *Camiu mesanidi'l-İmami'l-A'zam* adıyla

---

1 Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe,* s. 7.
2 Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe,* s. 5-6; M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe,* s. 190.
3 Ali el-Karî, *a.g.e.,* s. 7.

toplamıştır[1]. O, *Camiu mesanîd'i* toplama gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Şam'da Ebû Hanîfe'nin değerini bilmeyen bazı kişilerden onu küçük düşüren, emsal ve akranlarını ise daha büyük sayan bazı sözler duydum. Bunlar, onun az hadis rivayet ettiğini söylüyorlar; Muhammed b. Yakub el-Asam (ö.346/957), İmam Şafiî ve Ahmed b. Hanbel'in müsnedleri, Malik'in *Muvatta'*ı var deyip, bu eserleri onların ilimdeki üstünlüklerine delil gösteriyorlardı. Ebû Hanîfe'nin birkaç hadis rivayet ettiğini söylüyorlar, onun, *Müsned'i*nin olmadığını sanıyorlardı. Bu sözler benim dinî gayretime dokundu ve Ebû Hanîfe'nin hadis ilmindeki yerini ortaya koymak için hadis ulemasının ileri gelenlerinden onbeşinin derlemiş oldukları müsnedlerden bu eseri oluşturdum."[2]

Harizmî, bu on beş hadis âlimini şöyle sıralamaktadır:

1. Hafız Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub b. el-Harisî el-Buharî (Üstat Abdullah diye tanınmaktadır.)

2. Hafız Ebû'l Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şahidu'l-adl.

3. Hafız Ebû'l-Hayr Muhammed b. el-Muzaffer b. Musa b. İsa b. Muhammed.

4. Hafız Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsfehânî.

5. İmam Ebû Bekr Muhammed b. Abdülbakî b. Muhammed el-Ensarî.

6. Hafız Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcanî.

7. İmam Hasan b. Ziyad el-Lü'lüî.

8. Hafız Ömer b. el-Hasan el-Eşnanî.

9. Hafız Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Halid b. Hıllî el-Kilâî.

10. Hafız Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed Hüsrev el-Belhî.

11. İmam Ebû Yusuf Kadı Yakub b. İbrahim el-Ensarî.

12. İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî.

---

1 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1680.
2 Harizmî, *Camiu Mesanîdi'l-İmam el-A'zam*, 1/4.

13. İmam Hammad b. Ebû Hanîfe.

14. İmam Muhammed b. Hasan[1].

15. Hafız Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ebû'l-Avvam es-Sağdî[2].

Katip Çelebi'nin sıralamasında Hasan b. Ziyad el-Lü'lüî'nin ismi geçmemekte, onun yerine Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî (ö.450/1058) zikredilmektedir[3].

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Ebû Hanîfe *Müsned'i* , İmam Malik'in *Muvatta'*yı yazdığı gibi kendisi yazmamıştır. Rivayetler ondan alınmış olmasına rağmen bunları yazan ve tertip edenler öğrencileri ve taraftarlarıdır. Şunu da belirtelim ki onu öğrencilerinin yazması veya tertip etmesi kendisine nispetini zayıflatmaz. Çünkü o devirde yaygın olan yazım yöntemi bu şekildeydi[4].

İbnü'n-Nedim Ebû Hanîfe'ye ayrıca *er-Red ale'l-Kaderiyye* isimli bir risâle nispet etmektedir[5]. Abdülkahir el-Bağdadî *el-Fıkhu'l-ekber* ile bunun aynı eser olduklarını belirtmektedir[6]. Kâtip Çelebi ise *el-Red ale'l-Kaderiyye*'nin Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammad'a (ö.212/827) ait olduğunu kaydetmektedir[7].

3. Fıkıh İlmine Ait Eserleri

Ebû Hanîfe, fıkhî problemleri ders halkalarında tartışmaya açıp çeşitli müzakerelerden geçirdikten sonra ortaya çıkan çözümleri öğrencilerine yazdırırdı. Öğrencilerinden Muhammed b. Hasan'ın yazdığı

---

1 İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'nin rivayetleri iki tane olup birincisine Müsnedü Muhammed, ikincisine ise "Asar" denilmektedir. Bunun rivayetlerinin çoğu tabiîne dayanmaktadır.

2 Harizmî, *Camiu Mesanîdi'l-İmam el-Azam*, 1/4-5.

3 Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, 2/1681.

4 Ebû Hanîfe'nin *Müsned*leri hakkında daha geniş bilgi için bk. Muhammed Emin el-Urkezi, *Mesanîdu İmam Ebî Hanîfe ve adedü merviyyatih mine'l-merfûat ve'l-âsâr*, Karaçi 1398/1978; Şibli Numanî, *Imam Abu Hanifah*, s. 91-94; Brockelmann, *GAL Suppl* , 2/286; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418.

5 *el-Fihrist*, s. 256.

6 *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 363.

7 *Keşfü'z-zunûn*, 1/839.

zahirü'r-rivaye metinleri, ona isnat edilen görüş ve içtihatları ihtiva etmektedir. Bunlar: *el-Mebsût, ez-Ziyadât, el-Câmiu'l-kebîr, el-Câmiu's-sağîr, es-Siyerü'l-kebîr, es-Siyerü's-sağîr* adlarını taşıyan eserlerden oluşmaktadır.

D. İtikadî Görüşleri

1. Din, Şeriat, Tevhid ve Fıkıh Terimlerinin Anlamları

Ebû Hanîfe, "din" terimi ile tevhidi, tevhid ile imanın altı şartını kabullenmeyi, şeriat ile de dinî hükümleri kastetmekte; dinin sabit, şeriatin değişken olduğunu belirtmekte ve bütün peygamberlerin aynı dini fakat farklı şeriatları getirdiklerini kaydetmektedir. Bu nedenle peygamberler, gönderildikleri toplumlardan, kendilerinden önce gelen peygamberlerin dinini terketmelerini istemedikleri halde, onların şeriatlerine değil, sadece kendi şeriatlarına tabi olmalarını istemişlerdir.

Kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri bilmesine fıkıh, bunun inanç esasları ile alakalı olan kısmına el-fıkhu'l-ekber, ibadet ve muamelatla ilgili olanına da el-fıkh fi'l-ahkam denilir. Fıkhın en faziletlisi, kişinin Allah Teala'yı, O'nun koyduğu hükümleri, kanunları ve çizdiği sınırları bilmesidir.

2. İman ve İslâm Terimlerinin Anlamları

İman, dil ile ikrar ve kalb ile tasdikten ibarettir. Tek başına bilgi ve tek başına ikrar iman sayılmaz. Eğer böyle olsaydı, münafıklar ve ehl-i kitap mümin olurlardı. Allah Teala'yı tanıyıp kalbiyle tasdik ettiği halde, imkânına rağmen ikrarda bulunmayan küfür üzere ölür. İslâm kelimesi ise Allah'a teslim olmak, O'na boyun eğmek anlamlarına gelmektedir. İman ve islâm lügat yönünden farklı anlamlara gelmekle beraber terim olarak aynı anlamdadırlar. İmansız islâm ve islâmsız iman olmaz.

İmanda şüphe, tereddüt ve istisna caiz olmadığı gibi, artıp eksilme de olmaz ve amel imandan bir cüz değildir. Kur'an'da imanın artacağına

işaret eden ayet[1], Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümler cihetinden bir artmadır. Binaenaleyh bizim imanımız da melek ve peygamberlerin imanı gibidir.

3. Fetret Ehlinin Sorumluluğu

İslâm diyarından uzak bir yerde yaşayan bir insan, Allah'a inansa fakat Allah'ın koyduğu farz ve hükümlerden hiçbir şey bilmese, bu nedenle de ikrarda bulunmasa yine de mümindir. Allah, peygamber göndermemiş olsaydı da insanların kendi akıllarıyla O'nu bulmaları gerekirdi. Fakat bu durumda peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilmemekten dolayı mazur sayılamaz. Çünkü herkes gökleri, yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını sezecek yetenektedir. Bir kişi tevhid ilminin inceliklerinden bir şeyi anlamakta zorlanırsa, bir âlim bulup soruncaya kadar, Allah katında doğru olan ne ise onun hak olduğuna inanması gerekir. Sormayı erteleyerek tereddüt içinde beklemesi caiz değildir. Zira daimi tereddüt küfürdür.

4. Tekfir

İnsanlar, Allah'ı bilmeleri ve tasdik etmeleri sebebiyle mümin ve onu inkâr etmeleri cihetiyle de kâfir olurlar. Allah'ın varlığına inandığı halde Hz. Muhammed'in peygamberliğini veya zarurat-ı diniyyeden olan bir hususu inkâr eden de kâfir olur. Ehl-i kıble mümindir ve insanlar farzlardan herhangi birini terketmeleri sebebiyle imandan çıkmazlar. Kur'an'ın Allah tarafından vahyedilen nassını (tenzil) inkâr eden küfre girer, nassı kabul etmekle beraber tevilini reddeden ise kâfir olmaz. Helâl kabul etmedikçe büyük bile olsa bir günahı işlemesi sebebiyle bir müslümanı tekfir etmeyiz, onu gerçek mümin olarak isimlendiririz. Bu durumda olanlara kâfir veya münafık değil, fasık deriz. "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kâfirlerdir"[2] ayetindeki "hükmetmemenin" anlamı "onlara inanmama" demektir.

---

1 el-Enfal 8/2.
2 el-Maide 5/44.

5. İman-Amel Münasebeti

Amel imanın bir cüz'ü olmayıp ondan sonra gelen bir unsurdur. Kişi imana bağlı olarak namaz kılar, oruç tutar, hacceder, yoksa namaz kılıp oruç tuttuğu veya haccettiği için iman etmez. Nitekim Kur'an-i Kerim'de iman amelden ayrı tutulmuş, ameli olmayan kişiye de mümin denilmiştir. İman ettiği halde farzlardan herhangi birini terkeden günahkâr olur ve helâl kabul etmedikçe günah işlemek bir müslümanı dinden çıkarmaz. Onun azap görmesi veya bağışlanması Allah'ın dilemesine kalmıştır. Böyle kişilerin affedilmeleri umulur, azap görmelerinden de korkulur.

Şüphe iyilikleri yok ettiği gibi, iman'da kötülükleri yok eder. Günah, mümine zarar verir ve işleyenin cehenneme girmesine sebep olur. Fakat günahkâr mümin orada devamlı kalmaz. Allah'a ve peygambere inanmada yoldan çıkan kişi, onlara inananların yoldan çıkışı gibi olmaz. Zâlim, günahkâr, âsî, zorba mümin dediğimize göre iman amelden ayrıdır. Nitekim Hz. Ali de kendisine isyan eden Şamlıları "müminler" olarak isimlendirmiştir.

6. Allah'ın Varlığı

Ebû Hanîfe, Allah Teala'nın varlığını ispat için hem naklî hem de aklî delillere baş vurmakla beraber, daha çok inkârcılar ve bidat ehli ile muhatap olduğu için aklî delillerin kullanımına öncelik vermiştir. Onun kullandığı aklî delillerin malzemesi Kur'an'dan, istidlâl metodu ise ilk mütekellimlerden alınmış olup çoğunlukla imkân ve hudus delillerine yakındır. O, bu delilleri kullanırken mukaddimelerini kelâmcıların yaptığı gibi cevher ve araza değil, bedihî ve zarurî bilgilere dayandırır. Risalelerinde şu örnekler yer alır:

Akıl, dalgalı ve fırtınalı bir deniz içinde yük dolu bir geminin kaptansız olarak, doğru seyretmesini imkânsız gördüğü gibi, bu âlemin de yaratanı olmadan mevcudiyetini imkansız görür.

Akıl, ana karnından en güzel şekilde çıkan çocuğun, Allah'ın takdiri olmaksızın yıldızların ve tabiatın tesiri ile meydana geldiğini imkânsız görür.

Aynı şekilde boş olan bir arsa üzerinde yapılan muhkem bir bina onu yapan bir ustanın varlığına delalet ettiği gibi, âlemde görülen değişiklikler de bunu yapan bir yaratıcının varlığına delalet eder.

Ebû Hanîfe bu yaklaşımı ile burhan-ikna yolu arasında bir metodu tercih etmiş gözükmektedir.

Müminler Allah Teala'yı, kendisini tanıttığı ve vasfettiği şekilde hakkıyla bilmektedirler. Allah hakkında korku ve ümit duygularını taşımayan kişi mümin olamaz. Ancak bazılarında bu duygular daha yoğun, bazılarında ise daha az olabilir. Kendisine fayda veya zarar vereceğini kabul ederek, Allah'tan başka herhangi bir kimseye ümit bağlamak veya ondan korkmak küfre götürür. Allah'ın, bu kişi vasıtasıyla bela indireceği endişesiyle korkma veya hayır vereceği beklentisiyle ümit bağlama ise küfür olmaz. Çünkü bu durumda ümit ve korku gerçekte Allah'tandır. Allah'ın zatı hakkında hiç kimse kendi görüşüne göre fikir beyan edemez. O'nu, ancak kendini vasfettiği sıfatlarla nitelendirebilir.

7. Allah'ın Sıfatları

Allah Teala bütün isim ve sıfatları ile ezelî olup, bunların hiçbiri sonradan olma (hâdis) değildir. Allah'ın sıfatları zâtî ve fiilî olmak üzere ikiye ayrılır. Zâtî sıfatlar da selbî ve subutî olarak kendi içinde iki kısma ayrılırlar. Selbî sıfatlar Allah'ın bir, doğmamış, doğurmamış, eşi benzeri olmayan, yaratıkların hiçbirine benzemeyen bir varlık olduğunu bildiren sıfatlarıdır. Müteşabih lafızlarla sabit olan yedi, vechi, nefsi, arşa istivası, gazabı, rızası, kaza ve kaderi gibi haberî sıfatlar O'nun selbi sıfatlarının istisnaları olup, tevil edilmeden keyfiyetsiz olarak kabul edilmeleri gerekir.

Subutî sıfatlar ise hayat, semî, basar, ilim, kudret, irade ve kelâm sıfatlarından oluşmaktadır.

Ebû Hanîfe, zâtî sıfatlarla irtibatlı olarak halku'l-Kur'an ve ru'yetullah meselelerine de temas etmektedir. Kur'an'ın Allah'ın kelâmı, vahyi, hakiki sıfatı ve gayr-i mahluk olduğunu, mushaflara yazılan mürekkep, kağıt ve yazılar ile dillerde okunan seslerin ise mahluk

olduğunu söylemekte; Cenab-ı Hakk'ın ahirette, cennet ehline benzetme, yön, mesafe vb. olmaksızın keyfiyetsiz olarak görüleceğini kaydetmektedir.

Fiilî sıfatlar ise Allah'ın yaratması, rızık vermesi, yapması, inşa etmesi vb. sıfatlardan oluşmaktadır. Bunların hepsi ezelî olup Allah herhangi bir şeyi yaratmadan önce yaratıcı, rızık vermeden önce rızık verici idi. Allah'ın fiilleri gayr-i mahluk, yapılan işler ise mahluktur.

8. Kader

Âlemdeki her şey Allah'ın takdir ve yaratmasıyla olmaktadır. O her şeyi kader ve kazaya bağlamıştır. Dünya ve ahirette hiç bir şey O'nun dilemesi, ilmi, kader ve kazası dışında değildir. Bununla beraber Allah, hiç kimseyi mümin veya kafir olarak yaratmamış, iman veya küfre zorlamamıştır. O, kullarını iman ve küfürden beri olarak yaratmış, sonra onlara hitap edip emir ve yasaklarını bildirmiş, kafir olan kendi fiili, inkârı ve inadı ile kafir olmuş; inanan da kendi fiili, ikrarı ve tasdiki ile inanmıştır. Allah amelleri levh-i mahfuza hüküm olarak değil, vasıf olarak yazmıştır. İnsanların hareket ve sükun türünden olan bütün fiilleri, onların gerçek eylemleri olup bunları yaratan ise Allah'tır. Allah, herkese fiillerini gerçekleştirme imkânı tanımıştır. Kulların Fiilleri ne cebir, ne tefviz, ne de teslît (bi't-tab') şeklinde olmaktadır. Kaza teşriî ve tekvinî olmak üzere ikiye ayrılır. Allah kula işlerini yapması için bir güç vermiş olup bununla taatı da masiyeti de yapabilme imkânı vardır. İstitaat fiilden önce veya sonra değil, fiil işleneceği anda verilmektedir. Allah, mümin kullarına lütfu, kafirlere adaleti ile muamele etmekte olup, kul için aslah olanı yapmak zorunda değildir.

9. Nübüvvet

Peygamberlerin nübüvveti, Allah'ın bildirmesi ile bilinir. Çünkü peygamber, her ne kadar Allah'a çağırsa da, Allah insanın kalbine peygamberi tanımayı ilham etmedikçe, onun söylediklerinin doğruluğunu hiç kimse bilemez. Ayrıca Allah, insanların dikkatini peygamberler üzerinde toplamak için onlara mucizeler vermiştir. Bütün peygamberler küçük, büyük bütün günahlardan beridirler. Ancak onlardan bazan zelle

(sürçme) ve küçük hataların vuku bulması mümkündür. Bütün peygamberler aynı dini fakat ayrı şeriatları getirmişlerdir. Nesih dinde değil, şeriatlarda olur. Yüce Allah peygamberleri, nübüvvet hususiyetleri ile insanlardan üstün kıldığı gibi; söz, ibadet ve bütün işlerini de diğerlerinden üstün kılmıştır. Hiç kimse ibadet, Allah korkusu, huşû ve Allah yolunda zorluklara katlanma hususlarında onların seviyesine yaklaşamaz.

Hz. Muhammed, Allah'ın resulü, habibi ve günahlardan uzak tuttuğu bir kişidir. O, puta tapmamış, şirk koşmamış, büyük veya küçük günah işlememiştir. Allah'ın vahyettiklerini aynen insanlara tebliğ etmiştir. Allah'a iman eden kişinin ona da iman etmesi gerekir. Allah'a inandığı halde onu inkâr eden kişi mümin olamaz.

10. Ahiret

Kabirde ruhun bedene iade edilmesi, Münker ve Nekir'in suali, kabrin sıkıştırması ve azabı haktır. Ayrıca kıyamete yakın Deccal'in zuhuru, Ye'cuc ve Me'cuc'un çıkması, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın gökten inmesi ve sahih haberlerde varid olan diğer kıyamet alametleri haktır ve vuku bulacaklardır. Bunlardan Deccal ve batşe ise Hz. Peygamber devrinde çıkmıştır.

Allah, bütün insanları öldükten sonra diriltecek, adalet terazileri kurulup iyilikler tartılacaktır. Orada amel defterlerinin okunması, havz-ı kevser, hasımlar arasında ödeşme (kısas) ve şefaat haktır. Ameller cisim şeklinde canlandırılacak, örneğin ilim, bulut şeklinde getirilecektir. Makam-ı mahmud şefaat anlamındadır.

Cennet ve cehennem haktır ve kendi mensupları için yaratılmışlardır. Onlardaki hayat ebedi olup yok olacaklarını söyleyenler küfre girerler.

11. İmamet

Ebû Hanîfe'ye göre hilafete geliş ümmetin seçimi ile olup ilk halife olan Ebû Bekir de bu makama bu yolla gelmiştir. Ömer ise yaralanınca hilafeti, Hz. Peygamber'in kendilerinden hoşnut olarak Allah'a kavuştuğu güvenli altı kişiye devretmiş ve aralarında anlaşmaları için üç

gün süre tanımıştır. Aralarında anlaşırlar da içlerinden herhangi biri biat etmemekte direnirse ona karşı çıkmalarını, anlaşamadıkları takdirde ise Abdurrahman b. Avf'ın tarafında yer almalarını tavsiye etmiştir. Ali savaşında haklı, ona karşı savaşanlar ise hatalı idiler. İlk dört halifenin fazilet sıralaması hilafete geliş sıralarına göredir.

Ebû Hanîfe, İbn Ömer'in "Âsî topluluğa karşı onun yanında savaşmış olmamak kadar hiçbir şeye üzülmedim." dediğini naklettikten sonra Talha, Zübeyr ve Aişe'nin onunla savaşı konusunda susmayı ve bu konuyu kurcalamamayı tercih etmekte, Hz. Peygamber'in ashabını dost ediniriz ve hepsini hayırla anarız, Osman ile Ali'nin işini ise Allah'a havale ederiz, demektedir. O, hayatı boyunca hep ehl-i beyte yakınlık duymuş, hilafete, iktidarı zorla ele geçiren Emevî veya Abbasîlerin değil, Ali evladının daha layık olduğunu düşünmüş, bu amaçla İmam Zeyd'in mevcut idareye karşı sürdürdüğü mücadeleyi desteklemiştir. Emevî ve Abbasîlerin ehl-i beyte uyguladıkları şiddete bazan açıkça, bazan da üstü kapalı olarak karşı çıkmıştır.

12. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak

İyiliği emredip kötülükten sakındırmanın farz olduğunu söyleyen Ebû Hanîfe, bu konuda cemaati ve birlik bütünlüğü ön plana çıkarmaktadır. İyiliği emredip kötülükten sakındıran kişinin, Allah'ın ve Resulü'nün emrettiği bir vecibeyi yaşatmak için bile olsa insanları arkasına takarak cemaate karşı isyana kalkışmasını tasvip etmemekte, haddi aşanlarla değil, cemaatle olmayı tavsiye etmektedir. Cemaatin haddi aşması durumunda ise o bölgeden uzaklaşmayı önermekte ve bu görüşüne delil olarak "Allah'ın yerinin geniş olduğunu bildiren"[1] ve "sıkıntıda olanların bulundukları yerden başka yere göç etmelerini isteyen"[2] ayetlerle; "fitnenin zuhur ettiği yerde onu değiştirmeye gücü yetmeyenlerin başka bir yere göç etmelerini, böyle davrandıkları takdirde 70 sıddık ecri alacaklarını" bildiren hadisleri[3] göstermektedir. Çünkü ona göre isyan hareketlerinin kan dökmek, insan haklarını hiçe saymak ve malları

---

1 el-Ankebut 29/56.
2 en-Nisa 4/97.
3 Bu rivayetler için bk. Beyazizade, *el-Usûlü'l-münîfe*, s.121-123.

yağmalamak gibi olumsuz yönleri, olumlu sayılabilecek yönlerinden çok daha fazladır.

II. BEYAZÎZADE'NİN HAYATI İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

A. Hayatı

Beyazîzade Ahmed Efendi, Bosna'dan İstanbul'a gelen, Mekke ve İstanbul kadılıkları gibi önemli görevlerde bulunan Beyazî Hasan Efendi'nin (ö.1063/1653) oğludur. Babasının ismine izafeten Beyazîzade lakabıyla anılmıştır. 1044/1634 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Çocukluğu ve medrese hayatı İstanbul'da geçmiştir. Hocaları arasında babası, Molla Çelebi diye tanınan Diyarbakırlı âlim Muhammed b. Ali (ö.1066/1656), Uzun Hasan Efendi (ö.1081/1670) ve Şeyhülislâm Ebû Saîd Efendi (ö.1072/1662) sayılabilir. Beyazîzade asistanlık (mülazımlık) dönemini de Ebû Saîd Efendi'nin yanında geçirmiştir. Babasının Mekke kadısı olması üzerine beraberinde Mekke'ye gitmiş, orada Şemseddin el-Babilî'nin derslerine katılmış ve icazetnamesini de buradan almıştır. 1056/1646 senesinde 40 akçe maaş ile Edirne Kadı Süleyman medresesine hoca olarak atanmıştır. 1065/1655'de Kirli Mahmûdzâde Ahmed Efendi (ö.1068/1658) yerine Yusuf Paşa Medresesine, 1067/1657'de Sofyalı İbrahim Efendi (ö.1081/1670) yerine Kepenkçi Sinan Medresesine, 1070/1660'da Recepzade Şeyh Muhammed Efendi (ö.1078/1667) yerine İbrahim Paşay-ı Cedîd Medresesine, 1072/1662'de Samtî Muhammed Efendi (ö.1080/1669) yerine Nişancı Paşay-ı Cedîd Medresesine, 1073/1663'de Kudsîzade tezkirecisi Muhammed Efendi (ö.1097/1686) yerine Sahn-ı Seman Medresesine, 1074/1663'de Bostanzade Ebû Bekir Efendi (ö.1083/1672) yerine Zalpaşa Sultani Medresesine, 1075/1665'de İshakzade Muhammed Salih Efendi (ö.1083/1672) yerine Ayasofya Medresesi müderrisliğine terfi etmiştir.

Beyazîzade yirmi yılı aşan müderrislik görevinden sonra kadılık görevlerine başlamıştır. Bu alandaki ilk görevi 1077/1666 senesinde Halep kadılığına atanması ile başlamıştır. Bu görevde yaklaşık iki yıl kaldıktan sonra 1079/1668'de bu görevden alınmıştır. İkinci görevi 1082/1671 senesinde Altıparmak İbrahim Efendi'nin (ö.1084/1673) Bursa

kadılığından alınarak onun yerine atanması ile başlamıştır. 1083/1672'de Abdurrahimzade Muhammed Efendi (ö.1096/1685) yerine Mekke kadılığına atandı. Bu esnada Meclisü'l-hükm'de dersler verdi, *el-Usûlü'l-münîfe'yi* şerhetti ve bu şerhi (*İşârâtü'l-merâm'ı*) okuttu. Beyazîzade Mekke kadılığını iki yıl sürdürdükten sonra 1085/1674 senesinde bu görevden alındı. Bunun üzerine Şam'a gelerek bir müddet orada kaldı. Şam halkı onu çok iyi karşıladı ve büyük saygı gösterdi. Muhibbi (ö.1111/1699), Beyazîzade ile bu esnada karşılaştığını kaydetmektedir[1]. Beyazîzade 1086/1675 senesinde Debbağzade Muhammed Efendi (ö.1114/1702) yerine İstanbul kadılığına getirilmiş fakat bir yıl sonra bu görevden alınmıştır. Beyazîzade'nin son görevi ise Rumeli kazaskerliği olmuştur. Bu göreve 1091/1680 yılında getirilmiş olan Beyazîzade bu dönemde verdiği bazı hükümlerle şimşekleri üzerine çekmiş, şiddetli tepkiler almıştır. Bilhassa "recm kararı" ve Ruznamçeci Patburunzade Muhammed Efendi hakkında ilhad ettiği gerekçesiyle ölüm kararı vermesi bu tepkilerin sebeplerinin başında gelir[2].

Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö.1129/1717) söz konusu recm olayını şöyle anlatmaktadır: İstanbul'un Aksaray semtinde haffaf (ayakkabıcı) Abdullah Çelebi adlı şahsın karısının, aynı muhitte dükkan sahibi olan bir Yahudi ile zina ettiğine ilişkin şikayette bulunulması üzerine devrin kazaskeri Beyazîzade Ahmed Efendi şahidlerin şehadetini kabul ederek kadının recm, Yahudinin ise katledilmesine hükmetmiştir. Sultanahmed Camii önünde bulunan At Meydanı'ndaki tunçtan ejderha yanında bir çukur kazılarak kadın belden aşağı gömülmüş ve toplanan kişilerin attığı taşlarla recmedilmiştir. Olayı padişah Nazır Fazlı Paşa sarayından izlemiştir. Yahudi ise ölümden kurtulmak ümidiyle bir gün evvel İslâmiyetle müşerref olmuş ise de bu fayda vermemiş ve onu da orada öldürmüşlerdir[3].

Bu olay üzerine Beyazîzade'ye şu eleştiriler yöneltilmiştir: Böyle bir durum dört şahit tarafından bizzat görülmesi imkânsız meselelerden olup,

---

1 Muhibbî, *Hülasatü'l-eser*, 1/181.
2 Muhammed Hancı, *el-Cevheretü'l-esna*, s. 39.
3 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vakayiat*, s. 114-115.

suçu işleyenlerin itirafına muhtaçtır. Halbuki söz konusu edilen kişiler olayın vukuunu inkârda ısrar etmişlerdir. Buna rağmen Rumeli Kazaskeri Beyazîzade şahitlerin şehadetini kabul ederek recm ve katl cezalarına hükmetmiştir[1].

Bu eleştiriler üzerine Beyazîzade kazaskerlikten azledilmiş, geri kalan ömrünü Kanlıca'daki yalısında geçirmiş ve 14 Cumadiyelûla 1098/1687 Cuma günü vefat etmiştir. Üsküdar'daki Divitçizade zaviyesi sahası içinde defnolunmuştur[2]. Şemseddin Sami (ö.1322/1904) onun vefatını 1086/1675 olarak göstermekte ise de[3] bu doğru değildir.

B. İlmî Şahsiyeti

Beyazîzade'nin ilmî şahsiyetini, görüşlerini ve kadılığı esnasında verdiği hükümleri iyi anlamak için yaşadığı dönemin ilmî ve siyasî durumuna kısaca göz atmada yarar var. Bilindiği gibi Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselme yıllarında ulema ve meşayıh arasında büyük bir hoşgörü ve tesanüt vardı. Bu iki sınıf birbirlerine karşı müsamahalı davranıyor, dışa karşı ortak mücadele yürütüyorlar ve fethedilen yerlerde gayri İslâmî kültürlerin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerini kaldırmaya çalışıyorlardı. Nitekim Anadolu'nun İslâmlaşması bu sayede sağlanmıştır.

Kanunî döneminden itibaren ulema arasında tartışma ve münazaralar görülmekte ise de bunlar Birgivî (ö.981/1574) ile Ebûssuûd Efendi (ö.982/1574) arasında görüldüğü gibi tamamen ilmî çerçeve içindeydi. Ancak Osmanlı devletindeki siyasî ve askerî yapıdaki gerilemeye paralel olarak ilmiye sınıfında da gerileme başlamış, bilhassa XVII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kadızadeler-Sivasîler hareketleri ile bu tartışmalar zirveye çıkmıştır. Birgivî Medresesi'nde okuduktan sonra İstanbul'a gelen ve Ayasofya Camii vaizi olan Kadızade Mehmed Efendi (ö.1045/1635) vaaz ve sohbetlerinde Birgivî'nin görüşlerini esas alarak

---

1 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 115.

2 Beyazîzade'nin hayatı için bk. Muhibbî, *Hülasatü'l-eser*, 1/181-182; Şeyhî, *Vekayıu'l-fudala*, 1/534-536; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/192; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/258; M. Hancı, *el-Cevheretü'l-esna*, s. 37-39; Zirikli, *el-A'lam*, 1/108; Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-a'lam*, 2/1422.

3 Şemseddin Sami, *a.g.e.*, 2/1422.

sert ve akıcı konuşmalar yapıp bu görüşlere muhalif olanlara savaş açmıştır[1]. Kadızade vaazlarında Hızır'ın sağ olmadığı, ezan ve mevlidi makamla okumanın, tarikat erbabının devran ve semalarının caiz olmadığı, sigara ve kahve gibi keyif veren maddelerin haram olduğu, Hz. Peygamber'in anne-babasının küfür üzere öldükleri, bid'atların her türlüsünün terk edilmesi gerektiği gibi konuları abartılı bir şekilde savunuyordu. Kadızade bu yorumlarında saraydan da kısmen destek görüyordu[2]. Karşı tarafta ise Mevlevî ve Melâmî tarikatlarına mensup kişiler bulunuyordu. Bunların liderliğini de Sultanahmed Camii vaizi Abdülmecid Sivasî Efendi (ö.1049/1639) yapıyordu. Sivasîler, Kadızadeler'in savundukları görüşlerin aksini savunuyor örneğin Hızır'ın ölmediğini, Hz. Peygamber'in anne-babasının iman üzere öldüklerini, sigara ve kahvenin haram olmadığını söylüyorlardı. Her iki taraf da bu fikirleri bayrak yaparak saray üzerinde etkili olmaya çalışıyor, bir nevi iktidar mücadelesi veriyorlardı. Birgivî tarafından dinî ve ilmî kanaatler şeklinde ortaya konan görüşler Kadızadeler'in ifadelerinde siyasî slogan haline gelmişti. 1635 senesinde Kadızade Mehmed Efendi'nin ölümü üzerine bu hareketin öncülüğünü Şam'dan İstanbul'a gelerek Ayasofya Camii'nde vaazlar vermeye başlayan Üstüvanî Mehmed Efendi (ö.1066/1655) üstlenmiştir. Üstüvanî de Kadızade gibi sert, hoşgörüsüz ancak çok etkileyici konuşmalar yapan bir vaizdi. Bu dönemde Kadızadeler saraya mensup bazı kişilerden de destek alarak muhaliflerine fiilî baskılar yapmaya başlamışlar, Mevlevî ve Melamî tekkelerini basıp, mensuplarını tartaklamaya girişmişlerdir. Başını Kefeli Hüseyin Efendi'nin (ö.1087/1676) çektiği karşı taraf ise Birgivî'nin Tarikat-ı Muhammediye'sini, ondaki hadislerin çoğunun zayıf veya uydurma olduğunu iddia ederek kendilerini savunmaktaydılar[3]. Durumun

---

1 Kadızade, Birgivî'nin *Vasiyetname*'sine şerh yazmış olup bu eser çeşitli zamanlarda neşredilmiştir. Örnek olarak Bedir yayınları tarafından 1979 yılında İstanbul'da yayımlandığını söyleyebiliriz.

2 Naima, *a.g.e.*, 6/229-230.

3 İmam Birgivî *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve'l-vesîletü'l-Ahmediyye'sini* Arapça yazmış olup itikadî, amelî ve ahlâkî konuları içermektedir. Müellif bu eserde yaşadığı dönemde Kur'an ve sünnete aykırı olduğunu ileri sürdüğü bazı uygulamaları eleştirmiş, bunları bid'at olarak nitelendirmiş ve bu görüşlerini isbat etmek için hadis kitaplarından birçok rivayeti sıralayarak yorumlamış olmasından dolayı şimşekleri çekmiştir.

iyiye gitmediğini gören Köprülü Mehmed Paşa (ö.1072/1661) 1656'da Üstüvanî ve yakın arkadaşlarını tutuklayarak Kıbrıs adasına sürer; muhaliflerini de Birgivî'yi eleştiren konuşmalar yapmaktan men eder[1].

1634 senesinde doğmuş olan Beyazîzade'nin öğrenciliği Kadızadelerin etkisi altında bulunan medreselerde geçmiştir. Başta babası Beyazî Hasan Efendi olmak üzere, Âmidî, Uzun Hasan Efendi, Şeyhülislâm Ebû Saîd Efendi ve Şemseddin el-Babilî gibi âlimlerden ders almıştır. İcazetnamesini babası Mekke kadısı iken oradan almıştır.

1056/1646 senesinde İstanbul'a dönen Beyazîzade medrese hocalığına başlamış; sırasıyla Kadı Süleyman (Edirne), Yusuf Paşa, Nişancı Paşa, Kepenkçi Sinan, İbrahim Paşa, Sahn-ı Seman, Zalpaşa Sultanisi, Ayasofya ve Süleymaniye medreselerinde yirmi yıl süren müderrislik hayatı geçmiştir. Talebeleri arasında Yahya el-Minkarî (ö.1088/1677) gibi şeyhülislâmlığa kadar yükselenler bulunmaktadır.

Beyazîzade, 1077/1666 senesinden itibaren kadılık görevlerine başlamış; sırasıyla Halep, Bursa, Mekke ve İstanbul kadılıklarında bulunduktan sonra 1091/1680'de Rumeli kazaskeri olmuş ve üç seneye yakın bir süre bu görevi yürüttükten sonra azledilmiştir[2].

Beyazîzade kadılık yaptığı esnada kendini klasik bir bürokrat gibi görmemiş, gittiği yerlerde ders okutmaya, ilmî mübahese ve münazaralar yapmaya ve kitaplar yazmaya devam etmiştir. Bunlara örnek olarak Mekke'de kadı iken Meclisü'l-hükm'deki ders halkasını,[3] Halep'te kadı iken yöre müftüsü Kevakibizade (ö.1096/1685) ile mübahese ve münazaralarını[4] ve yazdığı birçok kitap ve şerhleri gösterebiliriz.

Arap dilini çok iyi bilen Beyazîzade nesir ve nazım olarak yazdığı eserleriyle bu gücünü ortaya koymuştur. *İşârâtü'l-merâm* nesir ve *Risâletü'l-bâhis ve'l-mücîb* de manzum eserlerine örnek gösterilebilir.

---

1 Naima, *Tarih*, 6/227-241; Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 10/71-74; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3/354-366; Rıza Zelyut, *Osmanlı'da Karşı Düşünce ve İdam Edilenler*, s. 119-126.

2 Şeyhî, *Zübde-i vekayiat*, 1/169.

3 Muhibbî, *Hülasatü'l-eser*, s. 181.

4 Muhibbî, *a.g.e.*, s. 181.

Beyazîzade hafızası güçlü, ifade kabiliyeti kuvvetli, sağlam kelâm ve fıkıh bilgisine sahip bir müelliftir. O, itikadî konularda Ebû Hanîfe ve Matûridî'nin görüşlerine bağlı kalmış, eserlerinde onların görüşlerine genişçe yer vermiştir. Beyazîzade kelâm ilminin Kur'an ve sünnete dayandığını savunmakta, Kur'an-ı Kerim'de kelâmî kavram ve metodun bulunmadığını iddia edenlere karşı bunun aksini savunarak Kur'an'da fer'î hükümlerle ilgili ayetlerin sınırlı, buna karşın Allah'ın varlığı, sıfatları, nübüvvet ve ahiret gibi konulardan bahseden ayetlerin sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemekte; "Ashabın bu ayetlerle ilgilenmediğini düşünenlere şaşarım" demekte; seleften ilm-i kelâm aleyhinde nakledilen sözlerin ehl-i bid'at kelâmı hakkında olduğunu kaydetmektedir[1].

Beyazîzade'nin, bu ilmî kapasitesine rağmen bazı konularda çok katı, özellikle verdiği bazı fetva ve hükümlerde sert ve hoşgörüsüz olduğu görülmektedir. Bu tutumunun kendi sert mizacı yanında öğrenciliği esnasında medreselerde etkili olan Kadızadeler'in yaklaşımından kaynaklandığını tahmin ediyoruz. Nitekim o, eserlerinde bid'atlar[2], Hz. Peygamber'in anne-babasının ahiretteki durumu,[3] tekfir meselesi[4] gibi çeşitli konularda Kadızadeler'e yakın görüşleri paylaşmaktadır. Bu cümleden olarak onun "recm kararına" karşı çıkanlar bu olayın şahitlerin şahadeti ile tespit edilemeyeceğini ileri sürerek verdiği hükmün yanlış olduğunu iddia etmişler; Patburunzade Mehmed Efendi hakkında verdiği hükmün de bu olayla ilgili olduğunu, Patburunzade'nin onu "recm kararı" dolayısıyla eleştirdiği, Beyazîzade'nin de ona kin duyduğunu, hakkında küfrü gerektiren bazı sözler söylediği şikayetleri üzerine de ilhadına hükmettiğini ileri sürmüşlerdir.[5] Beyazîzade'nin aleyhinde bulunup ona öfke duyanlar bu nevi davranışlarını örnek göstermektedirler.[6]

---

1 bk. Beyazîzade, *İşârâtu'l-meram*, s. 47-48.
2 bk. Beyazîzade, *a.g.e.*, s. 43.
3 bk. Beyazîzade, *a.g.e.*, s. 43.
4 bk. Beyazîzade, *a.g.e.*, s. 51.
5 İlyas Çelebi - Ahmet Zeki İzgöer, "Beyazîzade Ahmed Efendi", *DİA*, 6/55; Defterdar Sarı Mehmed, *a.g.e.*, s. 123.
6 Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-a'lam*, 2/1422; Muhammed Hancı, *el-Cevheretü'l-esna*, s. 39.

Bursalı Muhammed Tahir (ö.1344/1925) Beyazîzade'nin Nakşibendi tarikatına intisab ettiğini kaydetmekte ise de[1] eserlerinde bu iddiayı destekleyen ifadeler bulunmamaktadır. O, aynı zamanda devrinin önde gelen ta'lik ustalarından olup meşhur hattat Derviş Abdi'den (ö.1057/1647) hat dersleri almıştır.[2]

C. Eserleri

Beyazîzade hem nesir, hem de manzum olarak risâleler yazmış, kalemi güçlü bir kelâm ve fıkıh âlimidir. O, bütün eserlerinde Hanefî-Matüridî geleneğini ortaya koymaya ve savunmaya yönelmiştir. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini cem', tertip ve şerh etmekle tanınır. Her ne kadar onun hayatından bahseden bazı kaynaklarda *İşârâtü'l-merâm* isimli eserinin *el-Fıkhu'l-ekber'in* şerhi olduğu, ayrıca müellifin *el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlim ve'l-mütealtim* ve *el-Vasiyye* şerhleri bulunduğu bildirilmekte ise de[3] doğru olan Beyazîzade'nin Ebû Hanîfe'nin akidesine dair beş risâlesi, müsnedleri ve menakib kitaplarından aldığı ibarelerle *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* isimle bir eser oluşturduğu ve *İşârâtü'l-merâm*'da da bunun bir kısmını şerhettiği şeklindedir. Nitekim söz konusu ettiğimiz tabakat kitaplarında Beyazîzade'ye *el-Usûlü'l-münîfe*'nin nisbet edilmemesi, bizim bu tarz karıştırmanın yapıldığı görüşümüzü desteklemektedir. Ayrıca yaptığımız kütüphane çalışmalarında da müellifin *el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Vasiyye* şerhleri şeklinde müstakil eserlerinin olmadığını gördük. Bu saptamayı yaptıktan sonra, müellifin eserlerinin ayrı ayrı tanıtımına geçebiliriz.

1. el-Usûlü'l-münîfe

Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber, el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlim ve'l-müteallim, er-Risâle* ve *el-Vasiyye* isimli risâleleri ile müsnedlerinde ve onun hakkında yazılmış menakib kitaplarında yer alan itikadî konuları kelâm kitaplarının tertibine göre bir araya getiren bir eserdir. Eserin

---

1 M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/258.
2 Müstakimzade, *Tuhfe-i hattatîn*, s. 642.
3 Şeyhî, *Vakâyiu'l-fudalâ*, 1/536; Müstakimzade, *Tuhfe-i hattatîn*, s. 642; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/164; Muhammed Hancı, *el-Cevherü'l-esnâ*, s. 37-39.

Süleymaniye kütüphanesinde altı adet yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar: Şehid Ali Paşa 1705/1'de kayıtlı bulunan 19 varaklık talik; Laleli 2264/7'de kayıtlı ve 1135 h. istinsah tarihli nesih, Kılıç Ali Paşa 567/1'de kayıtlı 17 varak tutarındaki nesih, Esad Efendi 1140/1'de kayıtlı 29 varaklık nesih ve yine aynı bölüm 1140/2'de kayıtlı 29 varaklık nesih nüshalarıdır. Ayrıca Süleymaniye kütüphanesi tasnif kayıtlarında[1] müellife *Usûlü'd-dîn* adında bir eser nisbet edilmekte ise de yaptığımız karşılaştırmada söz konusu eserin kapağında bu ismi ifade eden bir kaydın bulunmadığını, bu yakıştarmanın eseri tasnif edenler tarafından yapıldığını, söz konusu eserin *el-Usûlü'l-münîfe* olduğunu tesbit ettik. Ayrıca *el-Usûlü'l-münîfe*'nin muhtasarı da yapılmıştır[2]. *el-Usûlü'l-münîfe*'nin içeriği hakkında daha sonra genişçe bilgi verilecektir.

2. İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmam

Bu eser, *el-Usûlü'l-münîfe*'nin keramet ve istidraç bahsine kadar olan bölümünün şerhidir. Müellif Mukaddime'de bu eseri kaleme alış sebebini şöyle açıklamaktadır: "*el-Usûlü'l-münîfe*'yi yazdığımda bazı dostlarım benden bunu şerh etmemi rica ettiler. Ben de onları kıramadım ve tahkik ehlinden rivayet edilen bazı bilgileri de derleyerek bu şerhi yazdım."[3]. Kılıç Ali Paşa 567 numarada kayıtlı olan nüshanın ilk sayfasında Molla Ahmed b. Hasan isimli bir kişi şu notu yazmıştır: "Beyazîzade önce İmam-ı Azam'ın *el-Fıkhu'l-ekberü'l-eşher, el-Fıkhu'l-ebsat, er-Risâle, Kitabu'l-âlim, el-Vasiyye ve'l-hak* adlı risâlelerinden itikatla ilgili ibareleri toplamış, sonra bunlara İmam'ın ashabından olan imamların rivayetlerinden yirmi meseleyi ve İmam Hasan ve diğerlerinin tahrici ile müsnedlerinde yer alan itikada dair kırk hadisi ilave etmiş sonra da bunları güzel bir şekilde şerh etmiştir. Bu, âlimler yanında makbul ve fazıl kişilerin ilgi gösterdiği bir eserdir. Metnin başlangıcı: أما بعد حمدا لله كفاء إنضاله şeklinde, şerhin başlangıcı ise: حامدا لمن شيّد أصول الدين şeklindedir. Bu eser, musannifin son dönem eserlerinden olduğu için adı kitaplarında geçmemektedir. Onu başından sonuna kadar mütalaa ettim.

---

1 Şehid Ali Paşa nr. 1567/1.

2 Brockelmann, *GAL*, 2/436; *GAL, Suppl.* 2/647.

3 Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm*, s. 18.

Bu eserde dinî ve itikadî meselelerin çoğunun ince nükteler ve nazik bir ibare ile yazılmış olduğunu gördüm. Beyazîzade *İşârâtü'l-merâm'ı* IV. Mehmet'e sunmuştur."

Süleymaniye kütüphanesinde biri müellif hattı olmak üzere (Şehid Ali Paşa, nr. 1568) ondan fazla yazma nüshası vardır. Bazıları şunlardır: Denizli 407/2; Esad Efendi 1141; Hamidiye 718; Reisü'l-küttab 520; Kılıç Ali Paşa 567/2; Rşd. 314/3; Mihrişah Sultan 283, 220/18; Şehid Ali Paşa 1567/2; Laleli 2248. Eser ayrıca Yusuf Abdurrezzak tarafından Kahire'de 1368/1949'da neşredilmiştir.

3. Sevânihu'l-mutârahât ve levâihu'l-müzâkerât

Kaynaklarda Halep'te kadı iken Beyazîzade ile Halep müftüsü Kevakibizade arasında çeşitli ilmî tartışmaların cereyan ettiği haber verilmektedir[1]. Sevânihu'l-mutârahât'ta ele alınan konuların bu mubahaseleri ihtiva etmesi muhtemel olmakla beraber, risâle tartışma üslubu taşımamaktadır. On üç kısımdan (sâniha) meydana gelen eserin birinci ve ikinci kısımlarında i'cazu'l-l-Kur'an'ı konu alan Bakara suresinin 23. ayeti, üçüncü kısımda aynı surenin inkârcılara dünyanın cazip göründüğünü ifade eden 212. ayeti, ondan sonraki kısımlarda ise sırasıyla Mülk suresinin cehennemliklerin pişmanlıklarını dile getiren 10. ayeti, kelime-i şahadet, Meryem suresinin şirk inancını tenkit eden 92. ayeti, Yasin suresinin güneş, ay, gece ve gündüzden bahseden 40. ayeti, Gafir suresinin, Allah'ın kullara zulmetmeyeceğini ifade eden 31. ayeti, Bakara suresinin İsrail oğullarınınının savaş talebiyle ilgili 246. ayeti, hüsün ve kubuh meselesi, orucun farziyeti (el-Bakara 2/185) ve nezirlerin yerine getirilmesi (el-Hac, 22/29), güç yetirilemeyen konularda mükellefiyetin bulunmadığı ve sonuncu kısımda da zarurat-ı diniyyeden herhangi birini inkâr edenin tekfir edilmesinde ulema arasında bir fikir ayrılığı olmadığı konusu işlenmektedir.

Sevânihu'l-mutârahât'ın Süleymaniye kütüphanesi Lâleli 3689/2 numarada 17 varaklık bir nüshası mevcut olup 1123/1711 de Muhammed b.

---

1 bk. Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, 1/181; Müstakimzâde, *Tuhfe-i hattatîn*, s. 642; M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/258.

Abdullatif el-Hanbelî isimli müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Aynı kütüphanenin tasnif kayıtlarında (Giresun, nr. 110/1) *"Sevânihu'l-ulûm fî sitteti'l-fünûn"* adıyla geçen ve ilk sayfasında *"Risâletü's-sevânih"* şeklinde not düşülen risâle *Sevânihu'l-mutârahât*'ın aynıdır. Müellif bu eserde her konu ile ilgili görüşleri altı noktada (fende) toplamaktadır. İki nüsha arasında sadece bazı anlatım farklılıkları görülmektedir. Bu farkların ders esnasında öğrencilerin tuttuğu notlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Yine Süleymaniye kütüphanesinde (Giresun nr. 110/2) *"Risâle müteallika bi's-sevânih"* adıyla kayıtlı bulunan 2,5 varaklık risâle, *Sevânihu'l-mutârahât*'ın ilk kısmına tekabül etmektedir. Aynı kütüphanede (Esad Efendi nr. 3707/4) *"Risâle fî kavlihî Teâlâ: Ve in küntüm fî raybin mimma nezzelnâ 'alâ abdina"* adıyla kayıtlı bulunan 2,5 varaklık risâle de bir öncekinin farklı bir nüshasından ibarettir. Bu risâleye ait bir başka nüsha da Süleymaniye kütüphanesi Giresun bölümü 110/1 numarada kayıtlı olan *Risâletü's-sevanih*'in sonunda (vr. 18-20) bulunmaktadır.

4. Risâletü'l-bâhis ve'l-mucîb

Bu risâle soru-cevap şeklinde kaleme alınmış manzum bir eser olup yirmi meseleyi içermektedir. Konular önce "bâhis" tarafından sorulur, sonra "mücîb" tarafından cevaplandırılır. Ele alınan meseleler içinde nezir[1], secdenin anlam ve şekli[2] gibi fıkhî konular bulunduğu gibi isim-müsemma[3], rızık[4], fetret ehlinin sorumluluğu gibi kelâmî konular da yer almaktadır. Bâhisin soruları yirmi altı, mücîbin cevapları ise yüz altı beyitten oluşmaktadır. Eserin mukaddimesinde bâhise ait soru beyitlerinin daha çok olduğu fakat hacmin genişlememesi için soruların yoğunlaştırılarak kısaltıldığı ifade edilmektedir[5]. Soru ve cevap manzum olarak ve özet halinde kaydedildikten sonra konu nesir halinde ifadelerle daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. eserin mukaddimesinde ifade edildiğine göre Beyazîzade bu risâleyi

---

1 *Risaletü'l-Bahis ve'l-mücîb*, 20^a-21^b.
2 *a.g.e.*, 22^{a-b}.
3 *a.g.e.*, 2^b-3^b.
4 *a.g.e.*, 5^{a-b}.
5 *a.g.e.*, 5^b-7^b.

kazaskerlik döneminde görevinin verdiği gerilim ve sıkıntılardan uzaklaşmak için yazmıştır[1]. Beyitleri lâm harfiyle sona erdiği için *el-Kasidetü'l-lâmiyye* diye de isimlendirilen risâlenin bir nüshası Süleymaniye kütüphanesi Laleli 3689/1 numarada bulunmaktadır. Bu eserin sadece bâhise ait yirmi altı beytini içeren başka nüshaları bulunduğu gibi[2] sadece mücîbe ait beyitleri ihtiva eden nüshası da vardır[3].

5. Kitabü's-Sak

Sak, kadı tarafından düzenlenen hüccet, i'lam, kısmet, nikâh vb. konuların yazıya geçiriliş biçimlerini örnekleriyle gösteren bir eserdir[4]. Müellif önsözde Türkçe örnek saklar yazıp kadılık vazifesine yeni başlayanlara yardımcı olmak istediğini belirtmektedir[5]. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail 93 numarada bulunmaktadır. Eser Osmanlıca olarak kaleme alınmış olup kırk babdan oluşmaktadır.

6. Mecmûa fi'l-mesâili'l-müntehabe

Eş'arî (ö.324/936) ile hocası Cübbâî (ö.303/916) arasında geçen meşhur üç kardeş tartışması[6], ruhun mahiyeti[7], rüyaların özellikleri[8], cebir ve

---

1 *a.g.e.*, 1b.
2 bk. Kılıç Ali Paşa, nr. 569/4, 569/6; Şehid Ali Paşa, nr. 2759/3.
3 bk. Kılıç Ali Paşa, nr. 569/5.
4 Sak kelimesinin aslı (چك) çek olup sonradan Arapçalaştırılarak (صك) sak denilmiştir. Bu konuda Beyazîzade yanında şeyhulislam Debbağzade'nin torunu Numan Efendi'nin (ö.1224/1809) *Tuhfetu's-sak,* Şanizâde Ataullah Efendi'nin *Usulü's-sak,* Ziyauddin Efendi'nin *Sakk-ı Cedid-i Ziyauddin* ve Lalizadeler'den Hamid Efendi'nin *Sak* isimli eserleri mevcuttur. bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı,* s. 116-117.
5 bk. *Sak,* vr. 1b.
6 Üç kardeş tartışması şudur: Kulları için hayırlı olanı yaratmanın Allah üzerine vacip olduğunu söyleyen Ebû Ali el-Cübbâî'ye öğrencisi Ebû'l-Hasan el-Eş'arî şöyle sorar: Üç kardeş düşünelim ki biri kâfir, biri salih mü'min, biri ise çocuk yaşta ölmüştür. Bunların ahiretteki durumu hakkında ne dersiniz? Cübbâî: Mü'min cennete, kafir cehenneme gider; çocuk ise bu ikisi arası bir yerde kalır, der. Eş'arî: "Çocuk, salih mü'minin gittiği yere gitmek isterse izin verilir mi?" diye sorar. Cübbâî şu karşılığı verir: "Hayır, çünkü ona denir ki: Senin kardeşin cenneti ibadet ve taat ile kazanmıştır, senin ise ibadet ve taatın yoktur". Eş'arî itirazını devam ettirir: "Eğer çocuk: Ey Allahım! Eğer beni de yaşatmış olsaydın, emir ve yasaklarına uyardım, derse Allah ne buyurur?" Cübbâî: "Alah, sen yaşamış olsaydın isyan edecek ve azaba uğrayacaktın. Bunu bildiğim için seni yaşatmayıp hakkında hayırlı olanı yaptım der". Bu defa Eş'arî: Bu durumda kâfir; "Ey Allahım onun hayrına olanı yaptığın gibi benim hayrıma olanı niye yapmadın?" derse, diye sorar. Bu itirazlara kızan Cübbâî: "Sen vesveseye tutulmuşsun" der. Eş'arî: "Ben vesveseye tutulmadım fakat

ihtiyar gibi akaitle ilgili meselelerden fıkıh, tefsir, hadis, mantık, münazara adabı gibi muhtelif ilim dallarında çeşitli konularda müslüman âlimlerin görüşlerini dile getiren notlardan oluşan bir eser olup muhtemelen öğrencilerine anlatmak üzere çeşitli kaynaklardan derlediği notlardan veya kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan oluşmuştur. Süleymaniye kütüphanesi Esad Efendi 1281 numarada kayıtlıdır.

Süleymaniye kütüphanesi tasnif kayıtlarında *Risâletü't-tahkîk fi'r-red ale'z-zındık* isimli bir eser de ona nispet edilmekte ise de[1], bu, ona ait olmayıp kazaskerliği döneminde kendisine takdim edilmiş bir risâledir. Müellifi belli değildir. Müellif, risâlenin ilk sayfasında Sadreddinzade diye tanınan şeyhi dinledikten sonra bu risâleyi yazdığını belirtmektedir. On üç varaktır.

III. el-USÛLÜ'l-MÜNÎFE'YE AİT BİLGİLER

A. Eserin Müellife Nispeti

Daha önce de belirttiğimiz gibi Beyazîzade'nin hayatından bahseden bazı eserlerde *el-Usûlü'l-münîfe*'den söz edilmemekte, bunun yerine Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ebsat*, *el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Vasiyye* isimli risâlelerinin şerhlerinin bulunduğu belirtilmektedir. Brockelmann onun eserlerini sıralarken *el-Usûlü'l-münîfe*'yi zikretmekte ve onu kısaca da tanıtmaktadır[2]. Müellif ise risâlenin ilk sayfasında bu kitabın, Ebû Hanîfe'nin usûlü'ddine ait risâlelerinden derleyerek oluşturduğu bir eser olduğunu belirtmektedir. Beyazîzade bu risâlede *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* (الاصول المنيفة للامام ابي حنيفة) adını bir özel isim olarak değil, Ebû Hanîfe'nin itikadî konulardaki risâleleri için ortak bir isim olarak kullanmakta ve "kitabımı ... isimlendirdim" gibi bir ifadeye yer vermemektedir. Bazı tabakat kitaplarının Beyazîzade'nin eserlerini

---

şeyhimizin söyleyecek sözü kalmamış" karşılığını verir. bk. *Mecmûa fi'l-mesaili'l-müntehabe*, 56a-57a.

7 bk. *Mecmûa fi'l-mesaili'l-müntehabe*, 49b.

8 bk. *Mecmûa fi'l-mesaili'l-müntehabe*, 17a.

1 Esad Efendi, nr. 1468.

2 bk. Brockelmann, *GAL*, 2/436; *Suppl.*, 2/447, 525.

sıralarken *el-Usûlü'l-münîfe*'yi zikretmemelerinin ve bazı nüshalarda risâlenin *"Usûlü'd-din"* şeklinde isimlendirilmesinin[1] nedeni bu olsa gerek. Ancak kütüphanelerde bulunan nüshaların büyük çoğunluğunun kapak sayfasında eserin ismi *"el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe"* şeklinde belirtilmektedir.

Ebû Hanîfe'nin usûlü'd-dine ait görüşlerini cem eden Beyazîzade, bu görüşlerin kendisine babası Hüsameddin Yusuf b. Muhammed el-Beyazî tarafından, ona ise iki kanaldan nakledildiğini kaydetmekte ve bu silsilelerde yer alan kişileri şöyle sıralamaktadır:

Birinci silsilede sırayla: Kemaleddin Muhammed b. Ahmed, Şeyhulislâm Hâmid b. Muhammed el-Konevî, Ebûssuûd Muhammed el-İmadî, Seydâ b. Muhammed el-Hamîdî, Alâeddin Ali el-Arabî, Şemseddin Ahmed b. İsmail el-Kûrânî, Kemaleddin Muhammed b. Hüsameddin es-Sivasî, Bedreddin Mahmûd el-Aynî, Emînüddin Cibril b. Salih el-Bağdâdî, Emir Kâtib b. el-Umeyd el-İtkanî, Burhaneddin Muhammed el-Buhârî, Hafızuddin Muhammed b. Nasr el-Buhârî, Muhammed b. Abdüssettar el-Kerderî, İmaduddin Ömer b. Ebû Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî, Muhammed b. Sehl es-Serahsî, Abdülaziz b. Ahmed el-Hulvanî el-Buhârî, Ebû Ali en-Nesefî, Muhammed b. el-Fazl el-Buhârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, Muhammed b. Mukatil er-Razî, Ebû Yusuf Yakub el-Ensarî, Ebû Hanîfe el-Kûfî. Ayrıca İsmail b. Hammad, babası Hammad, onun da babası Ebû Hanîfe ve Ebû Mutı' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî, Ebû Hanîfe yer almaktadır.

İkinci silsilede ise sırasıyla şu isimler bulunmaktadır: Muslihuddin Mustafa, babası Pîr Muhammed el-Azmî, Alâeddin Ali b. Emrullah el-Hannâî, Şeyhulislâm Muhammed b. İlyas, Bâlî b. Muhammed Muhyiddin Muhammed, babası Taceddin İbrahim b. el-Hatîb, Şeyhulislâm Muhammed Yegân el-Bursevî, Şemseddin Muhammed el-Fenarî, Ekmeleddin Muhammed el-Babertî, Kıvamuddin Muhammed el-Kâkî, Alâeddin Abdülaziz el-Buhârî, Fahreddin el-Mayeranî, Muhammed b. Abdüssettar el-Kerderî, Burhaneddin Ali b. Ebû Bekr el-Mergınanî,

---

1 bk. Şehid Ali Paşa, nr. 1567/1.

Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî, Sadru'l-islâm Ebûlyüsr Muhammed el-Pezdevî, İsmail b. Abdüssadık el-Beyarî, Abdülkerim b. Mûsa el-Pezdevî, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtüridî, o, iki kanaldan: Ebû Nasr Ahmed el-İyadî, Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcanî, Ebû Süleyman Musa el-Cüzcanî, Ebû Yusuf Yakub el-Ensarî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Nusayr b. Yahya el-Belhî, Muhammed b. Mukatil er-Râzî. Bunlar, Ebû Mutı' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî ve Ebû Mukatil Hafs b. Müslim es-Semerkandî'den ve hepsi Ebû Hanîfe el-Kûfî'den rivayet etmişlerdir[1].

B. el-Usûlü'l-münîfe'nin Kaynakları

Beyazîzade *el-Usûlü'l-münîfe'*yi yazarken iki tür kaynaktan yararlanmıştır.

1. Ebû Hanîfe'ye Nispet Edilen Risaleler

Bunların başında *el-Fıkhu'l-ekber, el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlim ve'l-müteallim, er-Risale* ve *el-Vasiyye* ile ona nispet edilen müsnedler gelmektedir. *el-Usûlü'l-münîfe*'nin ibarelerinin büyük bölümü bu risalelerden alınmış olup bunlar hakkında Ebû Hanîfe'nin Eserleri bölümünde genişçe bilgi verilmiştir.

2. Ebû Hanîfe'nin Görüş ve Menkıbelerine Yer Veren Eserler

Beyazîzade'nin *el-Usûlü'l-münîfe'*yi derleyip yazarken faydalandığı ikinci tür kaynaklar ise doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilmeyip hakkında yazılmış menakib kitapları, risalelerine yazılmış şerhler, görüşlerine yer veren kelâm, fıkıh ve usûl-i fıkıh kitaplarından oluşmaktadır. Beyazizâde bu kaynaklara kısmen *İşârâtü'l-merâm'*da işaret etmektedir. Ayrıca *el-Usûlü'l-münîfe'*nin nüshalarının hamişinde bu kaynaklar gösterilmektedir.

---

1 bk. Kılıç Ali Paşa nüshası eki 16b-17a.

Şimdi bu kaynaklardan kısaca söz edelim:

1. **Şerhler**: Atâ b. Ali el-Cüzcani'nin *el-Fıkhü'l-ekber şerhi*[1] ve Şeyh Ekmeleddin el-Baberti'nin *Şerhu'l-Vasiyye*'si[2]

2. **Menkibeler**: Abdullah b. Muhammed b. el-Harisi'nin (ö.340/951) *Keşfü'l-âsâr'ı*[3], Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî'nin (ö.436/1044) *Menakib*'i[4], Muvaffaku'd-din b. Ahmed el-Mekkî el-Harizmî'nin (ö.568/1173) *Menakib*'i[5], Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Bezzâzî'nin (ö.809/1424) *Menakib*'i[6], Sarimuddin İbrahim b. Muhammed b. Dokmak el-Hanefî el-Mısrî'nin (ö.809/1406) *Nazmu'l-cüman fî tabakatı ashabı İmamina en-Nu'man*'ı[7], Ebû Abdullah Muhammed b. Yusuf ed-Dımaşkî es-Salihî'nin (ö.942/1535) *Ukudu'l-Cuman fî menakibi Ebî Hanîfe* isimli eseri[8], Suyutî'nin (ö.911/1505) *Tebyîzu's-sahife bi menakibi Ebî Hanîfe'si*[9], Alauddin Abdulkadir el-Kureşî'nin el-*Menakib*'i[10] ve Ebû Şuca' en-Nasırî'nin *el-Burhanu's-satı'*[11] isimli eseridir.

3. **Akaid ve Kelâm Eserleri**: Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö.508/1115) *Tebsıratü'l-edille*'si[12], Nureddin es- Sabunî'nin (ö.580/1184) *el-*

---

1 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ª kenarında.
2 Şehid Ali Paşa, 10ª kenarında; Esad Efendi 17ª kenarında.
3 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ª kenarında.
4 Saymerî'nin *Menakibî* 1974'de Haydarabad'da neşredilmiş, ikinci baskısı 1976 yılında Beyrut'ta yapılmıştır.
5 Muvaffak el-Mekkî'nin *Menakibi* 1981 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.
6 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ, 3ª, 12ª kenarında; Esad Efendi 3ᵇ, 4ª, 22ᵇ kenarında. Bu eser Muhammed b. Ömer el-Halebî tarafından tercüme edilerek II. Murad'a sunulmuş, ayrıca vezir Hüsnü Paşa'nın isteği üzerine Bağdad müftüsü Mevlânâ Hüseyin b. el-Hac Hasan el-Edirnevî tarafından 1007/1598'de Türkçe'ye çevrilmiştir.
7 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ᵇ kenarında.
8 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ª kenarında; Ayasofya nr. 3309.
9 Bu eser müellifin başka risaleleri ile beraber *er-Resailü't-tıs'a* ismiyle Beyrut'ta 1985'de neşredilmiş, sonra da Muhammed en-Nassar tarafından 1990 yılında Beyrut'ta tahkikli neşri yapılmıştır.
10 Şehid Ali Paşa, 12ª kenarında; Esad Efendi 22ᵇ kenarında.
11 Şehid Ali Paşa, 9ᵇ, 16ᵇ kenarında; Esad Efendi 15ᵇ, 28ª kenarında.
12 Bu eser C. Selame tarafından tahkik edilerek 1990'da Dımaşk'ta 2 cilt halinde yayınlanmıştır. Ayrıca Hüseyin Atay tarafından 1993'de Ankarada tahkikli neşri yapılmıştır.

Kifaye'si[1], Ebü'l-Alâ es-Saîdî'nin (ö.432/1041) *Kitabü'l-İ'tîmad'ı*[2], Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed el-Ensarî el-Herevî'nin (ö.481/1088) *Zemmü'l-kelâm'ı* ve *Şerhu'l-Mişkat'ı*[3] Ebû Şekür Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşî es-Sâlimî el-Hanefî'nin *et-Temhid'i*[4] bunlardandır.

4. **Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Eserleri:** Hakîm Ebû'l Fazl Muhammed b. Ahmed'in (ö.334/946) *el-Münteka'sı*[5], Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî el-Hanefî'nin (ö.430/1039) *Takvîmu'l-edille fi'l-usûl*'ü[6], İmam Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Natıfî'nin (ö.446/1054) *el-Ecnas'ı*[7], Ebû Yakup Yusuf b. Ali b. el-Cürcanî'nin *Hızanetü'l-ekmel fi'l-furû'u*[8] ve usulcü Alauddin Şemsü'n-nazar Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed ed-Semerkandî el-Hanefî'nin (ö.553/1158) *Mîzanu'l-usûl fî netâici'l-ukûl*'ü[9] bu gurup eserlerden bazılarıdır.

Ayrıca kitabının bir bölümünde Ebû Hanîfe'nin menkibelerine yer veren eserler içinde Şemsüddin Yusuf b. Ömer es-Sûfî el-Kemarûzî'nin (ö.694/1295) *el-Muzmarat'ı*[10] ve Ebû'l Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbar es-Sem'anî'nin (ö.489/1096) *el-Intisar'ı*[11] sayılabilir.

C. el-Usûlü'l-münîfe'nin Muhtevası

el-Usûlü'l-münîfe, Beyazîzade'ye ait bir giriş ve bir mukaddime ile üç ana bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır.

---

1 Şehid Ali Paşa, 10ª kenarında; Esad Efendi 17ª kenarında.
2 Şehid Ali Paşa, 16ᵇ kenarında; Esad Efendi 28ª kenarında.
3 *İşârâtü'l-meram*, s. 43, 71, 94.
4 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ª kenarında.
5 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ kenarında; Esad Efendi 3ᵇ kenarında.
6 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ kenarında; Esad Efendi 3ᵇ kenarında. Bu eseri daha sonra Fahru'l-İslam Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö.482/1089) tarafında şerhedilmiştir. bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunun* 1/467.
7 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ, 15ᵇ kenarında; Esad Efendi 3ᵇ, 26ᵇ kenarında. Bu eseri daha sonra Ebû'l- Hasan Ali b. Muhammed el-Cürcanî, el-Kâfî'nin tertibi üzere tertip etmiştir. bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunun*, 1/11.
8 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ kenarında; Esad Efendi 3ᵇ kenarında.
9 Şehid Ali Paşa, 2ᵇ kenarında; Esad Efendi 3ᵇ kenarında.
10 Şehid Ali Paşa, 3ª kenarında; Esad Efendi 4ª kenarında.
11 Şehid Ali Paşa, 12ª kenarında; Esad Efendi 22ᵇ kenarında.

Müellif giriş kısmında Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e ve onun soyuna salât ve selâm getirdikten sonra bu eseri Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhu'l-ekber, el-Fıkhu'l-ebsat, el-Âlim ve'l-müteallim, er-Risâle* ve *el-Vasiyye* adlı risâlelerinin akaide dair ibarelerini alarak kelâm kitaplarındaki sıraya göre tertip ettiğini, tekrarlardan kaçınarak okuyucuya kolaylaştırdığını belirtmekte, bunlara imamların rivayetlerinden yirmi kelâmî mesele ile Ebû Hanîfe'nin müsnedlerinden aldığı kırk hadisi eklediğini kaydetmektedir.

Beyazîzade bu kısımda kendi ibarelerine, bundan sonraki bölümlerde ise Ebû Hanîfe'nin ibarelerine yer vermektedir. Bu nedenle de kendisine bu eserin camii (ibareleri bir araya toplayanı) denilmektedir[1].

Mukaddime'de fıkhın tanımı, fazileti ve kelâm ilmi ile meşgul olmanın lüzumu belirtilmektedir. Bu ilim, düşmanlara karşı İslâm'ı savunmak üzere kuşanılması zorunlu bir silah olarak tanımlanmaktadır. Ebû Hanîfe, ashabın kelâm konuları ile meşgul olmamasını karşılarında, böyle bir silahı taşımalarını gerektiren bir düşmanın bulunmamasına bağlamaktadır. Mukaddime'nin devamında Hz. Peygamberin sünnetine sarılmanın önemi belirtilmekte, sünnet dışında ortaya çıkan şeylerin bid'at ve sonradan uydurulma şeyler oldukları kaydedilmekte ve bid'atlardan uzak durmanın gerekli olduğunu ifade eden hadislere yer verilmektedir.

Birinci bölüm "Allah'ı bilmenin gerekli olduğu" konusuna ayrılmıştır. Bu bölümde meşhur Cibril hadisi nakledildikten sonra Allah'ın varlığını ispat eden aklî delillere geçilmekte ve bu deliller şöyle sıralanmaktadır:

1. Gemi örneği: Nasıl ki akıl, dalgalı ve fırtınalı bir denizde yük dolu bir geminin kaptansız olarak hareket etmesini muhal görürse, bu âlemin de Allah olmadan yerli yerinde oluşunu imkânsız görür.

2. Canlıların üremesi örneği: Akıl, yeni bir çocuğun ana karnından güzel bir endam ile çıkışını ne yıldızların, ne de tabiatın etkisine bağlamaktadır. Aksine yaratıcı ve hikmet sahibi bir zatın takdiri ile olduğunu söylemektedir.

---

1 bk. Kılıç Ali Paşa, 5a hamişi.

3. Devamlı değişim örneği: Âlem devamlı olarak hâlden hâle değişmektedir. Değişim ise bir değiştiricinin olmasını gerektirir. Nasıl ki boş bir arsa üzerinde yapılan sağlam bir bina onu yapan bir ustanın bulunduğuna delalet ederse bu âlemde görülen değişmeler de o değişiklikleri yapan bir zâtın bulunduğuna delalet eder.[1]

İkinci bölüm "Allah'ın zâtî sıfatları ve bunlarla ilgili meseleler"e ayrılmıştır. Sekiz fasıldan oluşmaktadır.

Birinci fasılda Allah'ın zâtî sıfatları hayat, semi', basar, ilim, kudret, irade ve kelâm şeklinde sıralanmakta; bunların zatın ne aynı, ne gayrı olduğu belirtilmekte ve Allah'ı sıfatlarla nitelendirmenin tevkifî olduğu kaydedilmektedir.

İkinci fasılda semi' ve basar sıfatlarının, üçüncü fasılda ilim sıfatının, dördüncü fasılda kudret sıfatlarının ve beşinci fasılda irade sıfatının hakikati ele alınmaktadır. Ebû Hanîfe, irade sıfatından söz ederken "meşîet" ile "rıza" terimlerinin farklı olduğunu, yaratılmış bütün varlıkların Allah'ın meşîeti ile olmasına karşın sadece itaat cinsinden olan işlerin O'nun rızası ile olduğunu söylemektedir. Allah'ın fiillerini "olmak emri" ve "vahiy emri" olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Birinci emrin, emredilen şeyin vukuunun gerektirici olmasına rağmen, ikinci emrin muhatabı zorlayıcı olmadığını, sadece yükümlü kılma şeklinde olduğunu belirtmektedir. Şöyle demektedir: Allah, İblis'i, şarabı

---

1 Ebû Hanîfe'nin bu delillerini *"İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı"* kitabında nakleden Prof. Dr. Bekir Topaloğlu şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Kemaleddin el-Beyâzî, İmam-ı A'zam'a ait bu delillerin çeşitli rivayetlerini toplayıp şerh ettiği eserinde, delillerin hem imkân, hem hudûs tarikine uygun düştüğünü gösterdikten başka, her bir delilin aslının Kur'an-ı Kerim'den çıktığını da ilave eder. Fakat dikkat edildiği takdirde görülür ki İmam'ın istidlâli, malzeme bakımından Kur'an'a istinad ediyorsa da, metod bakımından daha çok "ilk mütekellimîn"e yaklaşır. Ebû Hanîfe hudus delilini kullanıyor. Fakat mukaddimeleri cevher ve a'raza istinad etmez. O daha çok aklî bedahet ve zarurete güvenmektedir. "âlem, ister mümkün deyiniz, ister hadis deyiniz, yokken sonradan icadedilmiştir. İnsan bunu, her şeyden önce kendi varlığı sayesinde idrak ediyor. Sonradan var olan her şeyin mutlaka bir var edicisi, bir yaratıcısı mevcuttur. Engin denizin ortasında, azgın dalgaların ve sert rüzgarların çevrelediği bir geminin sevk ve idaresine nisbetle, bütün tezatları ve değişiklikleri karşısında çok daha girift bir durum arzeder. Kâinatın da bir idarecisi olmalıdır. Bu, Sani' Teâlâ'dır. "Böylece İmam-ı A'zam, Kur'an'ın hudus (veya ihtira') deliliyle, inayet (veya nizam) delilini mezcetmiş ve yeni bir üslûp ile ifadelendirmiş oluyor. Öyle görülüyor ki Ebû Hanîfe, "iknaî yolu olan Kur'an metodu ile "burhanî yolu olduğu söylenen kelâm metodu arasında bir intikal devresinin mümessili olmuştur". bk. s. 77.

ve domuzu yaratmıştır. Fakat ne İblis'in küfrüne, ne şarabı içmeye, ne de domuz etini yemeye razı değildir. Allah, bazan bir şeyi emrettiği halde onu yaratmayı dilemez bazan da bir şeyi diler fakat onu insanlara emretmez. Nitekim Allah, kâfire İslâm'ı emretmiş fakat onun için dilememiştir, öte yandan küfrü dilemiş fakat emretmemiştir.

Altıncı fasılda kelâm-ı nefsînin hakikati, yedinci fasılda Allah'ın haberî sıfatları ve sekizinci fasılda, ru'yetullah konusu ele alınmaktadır. Ebû Hanîfe Yüce Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ın mahluk olmadığını, harf, kelime ve ayetlerin kulların ihtiyacı dolayısıyla ona delalet eden ifadeler olduğunu, kulların fiili olan mürekkep, kağıt, yazı ve okumanın ise mahluk olduğunu beyan etmektedir[1]. Haberi sıfatlar konusunda ise; bunları tevil etmenin, söz gelimi "Allah'ın eli kudreti veya nimetidir" demenin, bu sıfatların iptali sonucunu doğuracağından caiz olmadığını söylemektedir. Allah'a haberî sıfatları vermekte fakat keyfiyetlendirmemektedir. Allah'ın, insanlarınki gibi olmayan eli, yüzü ve nefsinin olduğunu söylemektedir. Âlimlerin, Allah'a Farsça olarak (Arapça dışındaki dillerde) nispet ettikleri sıfatları "el" kelimesi dışında nisbet etmenin caiz olduğunu söylemektedir. Ru'yetullah konusunda da müminlerin cennette Allah'ı baş gözleri ile, kendisi ile kulların arasında bir mesafe olmaksızın göreceklerini kaydetmektedir. Allah'ın yakınlığı ve uzaklığı, mesafenin yakınlığı ve uzaklığı türünden olmayıp müminlere yardım etmesi ve kâfirleri aşağılaması anlamlarına geldiğini belirtmektedir.

Üçüncü bölümde ise Allah'ın fiilî sıfatlarına ve bu sıfatlarla ilgili meselelere yer verilmektedir. Yirmi dört fasıldan oluşmaktadır.

---

1 Düşmanları, Ebû Hanîfe'nin Ca'd b. Dirhem ve Cehm b. Safvan gibi Kur'an'ın mahluk olduğunu söylediğini, bu yüzden Irak valisi Yusuf b. Ömer ve Kadı İbn Ebî Leyla tarafından tövbeye çağrıldığını iddia etmişlerdir. Bu hususta Hatıb el-Bağdâdî şöyle diyor: Ne Ebû Hanîfe, ne de öğrencileri Ebû Yusuf, Züfer ve Muhammed Kur'an'ın mahluk olduğunu söylememişlerdir. Bu hususta Bişr, Merisî, İbn Ebi'd-Duat konuşmuşlar ve Ebû Hanîfe'nin ashabına da bunlar leke sürmüşlerdir. bk. *Tarihu Bağdad*, 13/377-378. İbn Abdilber bu tür haberlerin Kur'an'ın mahluk olduğu görüşüne sahip olan Ebû Hanîfe'nin torunu İsmail b. Hammad b. Ebû Hanîfe'nin: "Bu benim atalarımın görüşüdür" şeklinde bir sözüne dayandığını söylemektedir. bk. *el-İntika*, s. 166.

Birinci fasılda lütuf, adalet ve kulun yararına olanı yaratmayı Allah'a vacip gören görüşün reddi ikinci fasılda rızık ve ecel, üçüncü fasılda istıtaat, dördüncü fasılda kulun, gücü yetmeyen şeylerle yükümlü tutulmasının caiz olmadığı, beşinci fasılda kulların fiillerinin yaratılması konuları ele alınmaktadır. Ebû Hanîfe kulların fiillerinden söz ederken Allah'ın, kulları iman ve küfre icbar etmediğini, onları her ikisinden de uzak şahıslar olarak yarattığını, iman ve küfrün kulların fiili olarak vaki olduğunu kaydetmekte sonra sözlerine şöyle devam etmektedir: Kulların hareket ve sükûn türünden olan bütün fiilleri onların hakiki kesbleridir. Bu fiillerin yaratıcısı ise Allah'tır. Amelleri farz, fazilet ve masiyet olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Farz'ın Allah'ın emri, dilemesi, rızası, takdiri ve yaratması ile; faziletin Allah'ın emri olmaksızın ve masiyetin Allah'ın emri ve rızası olmadan dilemesi, takdiri ve yaratması ile meydana geldiğini kaydetmektedir.

Altıncı fasılda Peygamberlerin ismet sıfatına sahip oldukları ve gösterdikleri mucizelerin hak olduğu, yedinci fasılda din, şeriat ve nesih terimlerinin anlamları ve sekizinci fasılda keramet ve istidraç kavramları açıklanmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre bütün peygamberlerin ortaklaşa tebliğ ettikleri esaslara "din", her Peygamberin dininde helâl ve haram kılınan hususlara ise şeriat denilir. Bütün Peygamberlerin dini bir, şeriatları farklıdır. Nesih usulü'd-dinde değil, ahkâmda vaki olmuştur. Peygamberlerin mucizeleri gibi evliyanın kerameti de haktır. Ancak haberlerde bildirildiği üzere İblis, Firavun, Deccal gibi Allah düşmanlarına ait olup da onlardan şimdiye kadar vaki olmuş hallere ne mucize, ne de keramet deriz. Bunlar istidraç olup Allah'ın onların ihtiyaçlarını gidermesi demektir. Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını, onları derece derece azaba çekmek ve cezaya çarptırmak kabilinden yerine getirir. Onlar da buna aldanıp azarlar. Bunlar caiz ve mümkündür.

Dokuzuncu fasılda "iman" ve "islâm" terimlerinin anlamları verilmektedir. İman dil ile ikrar ve kalb ile tasdik; islâm ise: Allah'a teslim olmak, O'nun emirlerine boyun eğmek şeklinde tanımlanmaktadır. İman ve islâm kelimeleri lafız itibariyle farklı kelimeler olsalar da mânalarının bir olduğu söylenmektedir. İkrarın insanlar için geçerli

olduğu, Allah'ın ise insanların kalplerine baktığı belirtilmektedir. Biz, insanlara dışa vurduklarına göre davranmakla yükümlüyüz. Allah yazıcı meleklere de insanların dışa vurduklarını yazmayı emretmiştir. Çünkü kalplerde gizli olanları yalnızca Allah ve kendisine vahiyle bildirilen Peygamberler bilebilir, denilmektedir[1].

Onuncu fasılda kesin delille sabit olan dinî esasları (zarurat-ı diniyyeyi) kabul etmenin zorunlu olduğu beyan edilmektedir. Ebû Hanîfe bu hususta şöyle demektedir: Kişi iman ve küfür terimlerinin ne anlama geldiğini bilmese de Allah'a inanıp O'na kulluğu itiraf ederse mümin olur. Bir mümini haksız yere tekfir edeni kafir değil, yalancı sayarız.

On birinci fasılda imanda istisnanın olmadığı, yani bir kimsenin imanında tereddüt besleyerek "inşallah müminim" demesinin caiz olmadığı açıklanmaktadır.

On ikinci fasılda amelin imandan ayrı olduğu açıklanmakta, ameli işlemeyenin tasdiki kaybetmiş olmayacağı beyan edilmekte ve amelsiz imanın sahih olduğu ifade edilmektedir[2].

On üçüncü fasılda imanda artma ve eksilmenin olmadığı, Kur'an'daki "...imanlarını artırdı..."[3] sözünden maksadın Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümlerdeki artma yönünden olduğu beyan edilmektedir.

On dördüncü fasılda Allah'ı, öğrettiği şekilde gerçek bilgi ile bildiğimiz ifade edilmekte, bütün müminlerin iman hususunda eşit, diğer konularda farklı oldukları kaydedilmektedir.

---

1 Ebû Hanîfe'ye göre iman kalbin tasdiki ve lisanın ikrarından oluşmaktadır. Mekkî, Ebû Hanîfe'nin bu konudaki görüşünü Cehm b. Safvan ile aralarında geçen bir tartışmayı anlattıktan sonra şöyle değerlendirmektedir: Ebû Hanîfe'nin, "Kalbiyle tasdik eden kişi dili ile ikrarda bulunmadan ölürse küfür üzere ölmüş olur." sözünün yorumu şudur: Bu kişi diliyle ikrar etmemekle itham edilmesine rağmen ikrarda bulunmazsa kâfir olur. Fakat böyle bir töhmet yoksa örneğin denizde bir adada veya bir mağarada tek başına bulunuyorsa kalbiyle inandıktan sonra, dili ile ikrar etmediği için küfre düşmez. bk. *el-Menakib*, s. 124-126.

2 Bu hususta geniş bilgi için bk. Molla Hüseyin b. İskender, *el-Cevheretü'l-münife fî şerhi vasiyyeti'l-İmam el-A'zam Ebî Hanîfe*, s. 3-7.

3 el-Enfal (8), 2.

On beşinci fasılda büyük günah işleyenin hükmü[1], on altıncı fasılda büyük günah işleyenlerin affedileceği, on yedinci fasılda amellerin geri bırakılmasının ve büyük günahlarla boşa çıkarılmasının reddi konu edinilmektedir. Ebû Hanîfe son fasılda ilk ircada bulunanın (ameller hakkında hüküm vermeyip Allah'a havale edenin), Allah Âdem'e isimleri öğrettikten sonra bunları söylemelerini istediğinde hataya düşmekten korkarak "Bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur" diyen melekler olduğunu söylemektedir. Şöyle devam etmektedir: Biz, Mürcie'nin dediği gibi "iyiliklerimiz kesinlikle kabul edilecek, kötülüklerimiz de kesinlikle bağışlanacak" demeyiz. Fakat "kim bir ameli şartlarına uygun olarak yapar ve mümin olarak ölürse, Allah onun amelini zayi etmez" deriz. Böyle söylememize rağmen bid'at ehlinin bu görüşümüz dolayısıyla bize Mürcie yakıştırmasında bulunmasını, bize olan kinlerinin sonucu sayarız[2].

On sekizinci fasılda cennet ve cehennemin yaratılmış ve oradaki hayatın ebedî olduğu, on dokuzuncu fasılda kabir suali ve azabının hak olduğu, yirminci fasılda öldükten sonra dirilme, amellerin tartılması, hasımlar arasında ödeşme (kısas), havz gibi ahiret ahvali, yirmi birinci fasılda büyük günah işleyenlere şefaat edileceği konu edinilmektedir.

Yirmi ikinci fasılda imamet konusu ele alınmaktadır. Ebû Hanîfe dört halifenin faziletini hilafete geliş sıralarına göre kabullenmekte, Hz. Ali'nin Hz. Ömer'in şehit edilmesinde bir etkisinin olmadığını kaydetmektedir. Muhammed Bakır'ın şu sözünü nakletmektedir: Ali eğer onu bu makama layık görmeseydi dünya üzerinde gelip geçmiş kadınların

---

1 Mekkî bu durumu şu kıssa ile açıklamaktadır: Haricîler'den bir gurup gelerek şöyle derler: Caminin kapısında iki cenaze var. Bunlardan biri aşırı içki yüzünden, diğeri zinadan hamile kalarak ölmüştür. Bunlar hakkında ne dersin? Ebû Hanîfe: "Bunlar hangi millete mensupturlar, Yahudi mi, Hıristiyan mı yoksa Mecusi midirler?" diye sorar. Hariciler, "Hiçbiri değildirler, İslâm akaidini paylaştıklarını söylemektedirler" derler. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: "İslâm akaidini tanımak imanın ne kadarına tekabül eder?" diye sorar. "Tamamına" derler. Bu sözleri üzerine İmam: "Onların mümin olduklarını kendiniz söylediğinize göre benden ne istiyorsunuz?" der. bk. *Menakib*, s. 108-109.

2 Bu konuda Ebû Hanîfe mutedil bir yol izlemiştir. O, büyük günah işleyeni mümin saymayan Hariciler ve Mu'tezile'nin görüşlerini reddettiği gibi imanla birlikte masiyetin zarar vermeyeceğini iddia eden Mürcie'nin görüşünü de reddetmekteydi. Buna rağmen düşmanları onu Cehmiyye'den olmakla itham etmiş, Cehm'i tazim için onun devesinin yularını tuttuğu yalanını uydurmuşlardır. bk. M. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 179.

en faziletlilerinden olan kızını onunla evlendirir miydi? "Hz. Peygamber'in ashabından hiçbirini hayır dışında anmayız" demekte, Hz. Ali ile Osman'ın işini Yüce Allah'a havale ettiğini belirtmektedir. Ali'nin savaşında haklı, ona karşı savaşanların ise hatalı olduklarını söylemekte, ona karşı savaşan Hz. Talha, Zübeyr ve Aişe'nin durumları hakkında susarız, demektedir[1]. Bu fasıl, Ebû Talib ve Hz. Peygamber'in anne-babasının küfür üzere öldükleri ifade edilerek son bulmaktadır.

Yirmi üçüncü fasılda iyiliği emretme, ulu'l-emre itaat ve onlara isyandan sakındırmanın gereği üzerinde durulmaktadır. Ebû Hanîfe: "İyiliği emretmek her ne kadar uyulması gerekli bir vecibe ise de bunun isyan şeklinde olması durumunda kan dökmek, haramı helâl saymak ve malları yağmalamak gibi fiiller görülür. Bu yöntemin ifsat ettiği şeyler ıslah ettiklerinden daha fazla olduğundan uzak durmalıdır" demektedir. Haddi aşanlarla Hz. Ali ve Ömer b. Abdülaziz'in yaptıkları gibi kılıçla savaşırız. Ortaya çıkan fitneyi kaldırmaya gücümüz yetmezse, oradan fitnenin olmadığı yere göç ederiz, demektedir.

Üçüncü bölümün son kısmı olan yirmi dördüncü fasılda zâlim hükümdara uymanın ve furûda dört halifenin geleneğine tabi olmanın cevazına yer verilmektedir.

Beyazîzade bu bölümü her ne kadar fiilî sıfatlara ayırdığını belirtmekte ise de bunun dışına çıktığı görülmektedir. Fiilî sıfatları beşinci faslın sonunda bitirmekte, bundan sonra nübüvvet ve sem'iyyat bahislerine geçmektedir. Kanaatimizce bu durum, eseri önce klasik tasnife göre ilahiyat bahisleri ile sınırlı tutmak isteyip fiilî sıfatların sonuna kadar yazmış olması, sonra da zaman bularak ve Allah'ın fiilleri içinde mütalaa ederek nübüvvet ve sem'iyyat bahislerini bu bölüme eklemesinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç bölümünde (hâtime) ise kıyamet alametleri konu edinilmekte, bu hususta nakledilen rivayetlere yer verilmektedir.

---

1 Mevdudî bu hususta şu tesbiti yapmaktadır: Ebû Hanîfe kişisel olarak Hz. Ali'yi Osman'dan daha çok sevmekteydi. Ancak akaidi formüle ederken o zamanki çoğunluğun kararına uyarak Raşid halifelerin fazilet sıralamasının hilafete geliş sıralarına göre olduğu görüşüne karşı çıkmamıştır. bk. "Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, 2/306.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Beyazîzade Ahmed Efendi el-*Usûlü'l-münîfe*'yi yazdıktan sonra Mekke'de kadı iken bu eserin keramet ve istidraç faslına kadar olan kısmını şerh etmiş ve *İşârâtü'l-merâm* adını vermiştir. Şerh, *el-Usûlü'l-münîfe*'nin yarısına yakın kısmına tekabül etmektedir. Beyazîzade *İşârâtü'l-merâm*'da ilâhiyat konularını şerh etmeyi hedeflemiştir. Bir mukaddime ve üç bölümden oluşmaktadır. *el-Usûlü'l-münîfe*'nin tümü şerhedilmediği için onda bulunan "hâtime" kısmı şerhte yer almamaktadır. Şarih, mukaddime'de Ebû Hanîfe'nin hocaları, ravileri, kelâm ilmi ile uğraşmanın hükmü ve şerh esnasında baş vurduğu kaynaklar hakkında bilgi vermektedir (s. 18-56). *İşârâtü'l-merâm* Hanefî-Matüridî literatürü açısından bir hazinedir. Beyazîzade bu eserde Nesefî, Sâbûnî, Ebû'l-Alâ es-Sâidî, Ebû İsmail el-Herevî ve Ebû Şekûr es-Sâlimî gibi kelâm; Ebû Zeyd ed-Debûsî, Nâtıfî, Ebû Yakub el-Cürcanî ve Ebû Bekr es-Semerkandî gibi usûl; Harisî, Saymerî, Muvaffak el-Mekkî, Kerderî, Sarimuddin el-Mısrî ve Ebû Şuca' en-Nasırî gibi Ebû Hanîfe menakibi yazan ve onun risâlelerini şerh eden birçok âlimin eserine atıfta bulunmaktadır[1].

Şarih birinci babda Allah'a iman (s.57-106), ikinci babda zâtî sıfatlar (s. 107-211) ve üçüncü babda fiilî sıfatlar (212-337) konularını şerh etmektedir. Neşredilen eserin baş kısmında Zahid el-Kevserî'nin yazdığı bir mukaddime (s. 3-9), sonunda ise Kahire el-Mektebetü'l-Melikiyye (nr. 224, 339, 856) ve el-Mektebetü'l-Âmire (Hayri Paşa) nüshalarında bulunan iki sayfa tutarındaki keramet ve istidraç bahsi yer almaktadır (s. 228-339).

Ayrıca Brockelmann Beyazîzade'nin Esad Efendi 1141 ve Musul 239, 223 numaralarda *Muhtasârü'l-Usûli'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* ismiyle *el-Usûlü'l-münîfe*'nin muhtasarının bulunduğunu zikretmektedir[2]. Yaptığımız araştırmada Esad Efendi 1141'de bu isimde bir eserin

---

1 bk. *İşârâtü'l-merâm*, s. 22-24; Ayrıca bu çalışmamızın Araştırma kısmı.
2 bk. *GAL*, 2/436; *GAL Suppl.* 2/647.

bulunmadığını, söz konusu numarada *İşârâtü'l-merâm*'ın kayıtlı olduğunu tespit ettik. Musul nüshası hakkında ise bilgi edinme imkânımız olmadı[1].

IV. el-USÛLÜ'l-MÜNÎFE'NİN NEŞRE HAZIRLANMASINDA TAKİP EDİLEN YOL

A. Yazma Nüshaları

el-Usûlü'l-münîfe'nin Süleymaniye kütüphanesinde altı aded yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar: Esad Efendi 1140/1 ve 1140/2; Şehid Ali Paşa 15667/1 ve 1705/1; Kılıç Ali Paşa 567/1 ve Lâleli 2264/7'de yer alan nüshalardır. Biz bu çalışmamızda Esad Efendi 1140/1, Şehid Ali Paşa 1567/1, Kılıç Ali Paşa 567/1 ve Lâleli 2264/7'de yer alan nüshaları esas aldık. Bunlardan Lâleli nüshasını istinsah tarihi bulunduğu ve iyi korunmuş olduğu için, Esad Efendi ve Şehid Ali Paşa nüshalarını sayfa kenarlarında bol miktarda şerh ve düzeltmeler mevcut olduğu için, Kılıç Ali Paşa nüshasını ise Allah'ın sıfatları diğer nüshalardakinden farklı sıralandığı ve önemli görülen yerlerde sıkça hareke konulduğu için tercih ettik.

Şimdi bu nüshaları kısaca tanıtalım:

1. Esad Efendi nüshası: Esad Efendi 1140/1 numarada kayıtlı olan yazma nüsha olup 239x159, 173x82 mm ölçüsündedir, 29 varaktan oluşmaktadır. Cild kapağı miklebli ve kenar çizgilidir. İlk sayfada kitabın ismi kırmızı kalemle (الاصول المنيفة للإمام ابي حنيفة) şeklinde yazılmıştır. İbarenin yer aldığı ilk sayfanın başında ser levha bulunmakta, onun altında (بسم الله الرحمن الرحيم) ifadesi yer almakta ve arkasından da (أما بعد حمدا لله كفا، إفضاله) ibaresi gelmektedir. Bütün sayfalar yaldızlı kenar çizgileri ile kuşatılmış olup her sayfa ortalama 23 satırdan meydana gelmektedir. Nüsha nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Son varakta (29[a]) nüshanın yazımının bittiğini ifade eden (والله يهدي من يشاء الي صراط مستقيم والحمد لله رب العالمين تم بحمد الله تعالي) ifadesi yer almaktadır. Müstensihin adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır. Bab ve fasıl

---

1 Brockelmann'ın Musul nüshasının kayıt numaralarında hata yaptığı görülüyor. Şöyle ki *GAL*'de söz konusu eserin 239'da kayıtlı olduğu belirtilirken GAL Suppl'de bu numara 329 olarak gösterilmektedir.

başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfaların birbirini takip ettiğini kontrol için bir sonraki sayfanın ilk kelimesi bir önceki sayfanın sonunda verilmektedir. Sayfa kenarlarında bol miktarda şerh, nüsha farkı, tashih ve hadislerin kaynağını gösteren açıklamalar bulunmaktadır.

Bu nüsha için kullandığımız rumuz, nüshanın bulunduğu Esad Efendi kütüphanesinin ilk harfi olan (أ)'dir.

2. Şehid Ali Paşa nüshası: Şehid Ali Paşa 1567/1 numarada kayıtlı olan yazma nüsha olup 223x162, 163x82 mm ölçüsündedir, 17 varaktan oluşmaktadır. Cild kapağı şemselidir. Kapakta *"el-Usûlü'l-münîfe"* ismi bulunmamaktadır. Bütün sayfalar kenar çizgili olup her sayfa ortalama 25 satırdan meydana gelmektedir. Talik hattıyla istinsah edilmiştir. Metin (بسم الله الرحمن الرحيم) ile başlamakta, arkasından (أما بعد حمدا لله كفاء إفضاله) cümlesi yer almaktadır. İlk sayfanın kenarında Ebû Hanîfe'nin risâlelerini rivayet eden ravilerin isimleri kaydedilmiştir. Bab ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış olup fasıl konuları zaman zaman hamişte kaydedilmekte, zaman zaman ise hiç yazılmamaktadır. Nüshanın sayfa kenarlarında bol miktarda şerh ve tashih bulunmaktadır. Ayrıca ibarede geçen hadislerin kaynaklarına işaret edilmektedir. Son varakta (17ª) nüshanın yazımının bittiğini ifade eden (والله يهدي من يشاء الي صراط مستقيم تم بحمد) ibaresi bulunmaktadır. Müstensihin adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır. İlk sayfada (من كتب الفقير علي غفر له) şeklinde temellük kaydı mevcuttur.

Bu nüsha için kullandığımız rumuz nüshanın bulunduğu Şehid Ali Paşa kütüphanesinin ilk harfi olan (ش) harfidir.

3. Kılıç Ali Paşa nüshası: Kılıç Ali Paşa 567/1 numarada kayıtlı olan yazma nüsha olup 307x207, 201x130 mm ölçüsündedir, 17 varaktan oluşmaktadır. Nesih hattıyla istinsah edilmiştir, her sayfada ortalama 31 satır bulunmaktadır. Kapak meşin ciltli ve şemselidir. İç sayfada (تصنيف الفاضل المرحوم احمد بن حسن بن سنان الشهير ببياضي زاده) ibaresi ile temellük kaydını ifade eden (من متملكات حفظي عبد الرحمن الفقير القاضي بمدينة مصر المحروسة) ifadesi ve onun

altında da (من متملكات قنوي السيد عثمان القاضي بمدينة آمد سنة ١١٨١) ifadesi yer almaktadır. İbarenin bulunduğu sayfadan bir önceki sayfada kitabın ismi:

(الآصول المنيفة للإمام ابي حنيفة مؤلفها و جامعها العالم كمال الدين أحمد حسن بن سنان الشهير ببياضي زاده)

ibaresiyle yer almaktadır.

Metin (بسم الله الرحمن الرحيم وبه استعين) ifadesi ile başlamakta arkasından (أما بعد الحمد لله كفاء إنضاله) cümlesi gelmektedir. Eserin sonunda (16^b) metnin bittiğini ifade için (والله يهدي من يشاء الي صراط مستقيم والحمد لله رب العالمين) ifadesi kaydedildikten sonra *el-Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe*'yi nakleden raviler sayılmaktadır (16^b-17^a). Beyazîzâde, en sonda Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirdikten sonra şu beyti kaydetmektedir:

يا ناظرا فيه سل بالله مرحمة   علي المصنف واستغفر لصاحبه
واطلب لنفسك من خير تريد وزد   من بعد ذلك غفرانا لكاتبه

Bab ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İbarede zaman zaman hareke konulmuştur, çok az miktarda tashih dışında şerh, talik vs. yoktur. Allah'ın sıfatları diğer nüshalardan farklı bir şekilde sıralandığından çokça takdim tehirler görülmektedir. Müstensihin adı ve istinsah tarihi bulunmamaktadır.

Bu nüsha için kullandığımız rumuz, nüshanın bulunduğu Kılıç Ali Paşa kütüphanesinin ilk harfi olar (ق) harfidir.

4. Lâleli nüshası: Lâleli kütüphanesi 2264/7 numarada kayıtlı bulunan yazma nüsha olup 215x138, 145x70 mm ölçüsündedir, 19 varaktan oluşmaktadır. 1135/1722 tarihinde nesih hattıyla istinsah edilmiş olup müstensihi belli değildir. Her sayfada ortalama 33 satır bulunmaktadır. İlk sayfanın baş kısmında kırmızı mürekkeple (بياضي زاده افندي الاصول المنيفة للامام ابي حنيفة) ibaresiyle müellifin ve kitabın ismi yazılıdır. Metin (بسم الله الرحمن الرحيم) ifadesiyle başlamakta arkasından (أما بعد حمدا لله كفاء إنضاله) cümlesi yer almaktadır. İlk sayfanın kenarında Ebû Hanîfe'nin risâlelerini nakleden ravilerin ismi verilmektedir (100^b). Risâle (والله يهدي من يشاء الي صراط مستقيم) ibaresi ile son bulmakta (118^a); nüshanın bittiğini ifade eden bir ibare yer almamaktadır. Ancak istinsah tarihinin

26 Receb 1135 h. olduğunu gösteren şu ifade bulunmaktadır:
سنة ١١٣٥ رجب الشهر يوم ٢٦

Nüshada bab ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sayfaların birbirini takip edip etmediğini kontrol için bir sonraki sayfanın ilk kelimesi bir önceki sayfanın alt kısmında verilmiştir. Şerh ve tashihler bulunmamaktadır.

Bu nüsha için kullandığımız rumuz nüshanın bulunduğu kütüphanenin ilk harfi olan (ل) harfidir.

Bütün nüshalarda sayfalar ve ibareler tam olup herhangi bir silinti, kopukluk vs. bulunmamaktadır.

B. Tahkik Metodu

Bu çalışmamızda, tahkik için esas aldığımız nüshalardan her birinde bazı takdim, tehir, hata, fazlalık ve eksikler bulunduğu ve biz de metni en doğru bir şekilde vermeyi hedeflediğimiz için nüshalardan birini esas alma yerine "tercih prensibini" kullanmayı benimsedik. En sağlam metni bu şekilde tespit edebileceğimizi düşündük. Her hangi bir nüshayı esas almadığımız için de metne varak numaraları koymadık. Metinde tercih yaptıktan sonra nüshalar arasındaki farklılıkları dipnotlarla gösterdik. Nüshalar arasında tercih yaparken tereddüt ettiğimiz noktalarda ibarelerin alındığı kaynaklara müracaat ettik. Bu kaynaklar içinde Ebû Hanîfe'nin beş risâlesi yanında, müsnedleri ve onun hayatını konu edinen menakib kitapları bulunmaktadır. Beyazîzade, ifadelerinde özellikle risâlelerden alınan ibarelerde tekrarlardan kaçınma amacıyla metinlerin baş kısmından veya sonundan cümleler atmakta, zaman zaman da ibareyi özet halinde vermektedir. Bu durum, metinleri ilk kaynaklarından verme açısından bazı zorluklara sebep olmaktadır. Örneğin diyalog şeklinde yazılmış olan *el-Âlim ve'l-müteallim*'de öğrencinin İmam'a yönelttiği sorular atılarak sadece İmam'ın cevapları alınmış, bu da okuyucunun ibareyi anlamasını güçleştirmiştir. Bu güçlükleri ortadan kaldırıp konuyu anlaşılır hale getirmek için zaman zaman ibarenin sıyak ve sıbakını dipnotta göstermeye çalıştık. Ayrıca okuyucuya kolaylık sağlamak

amacıyla metinlerin geçtiği kaynakların sayfa numaralarını vermeye özen gösterdik.

Tahkik edilen metnin altında yer alan dipnotlarında hem nüsha farklarına, hem de konu ile ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Bu ikili dipnot sisteminde nüsha farkları ve açıklamalar için kullanılan rakamların tespitinde bir ayırıma gidilmemiş ve rakamların tümü parantez işaretleri içinde gösterilmiştir. Dipnotunun tarafımızdan yapılan bir açıklama veya metinle ilgili başka referanslara ait olması halinde rakamı köşeli parantez içinde verilmiş; metinler arasındaki farklılıklara işaret etmesi halinde ise sadece normal parantez işareti kullanılmıştır.

Orijinal metinlerde paragraf ve imlâ işaretleri tabii olarak bulunmamaktadır. Sunulan metindeki paragraf ve imla işaretleri ibarenin durumu göz önüne alınarak tarafımızdan konulmuştur. Bazı isim, fiil ve edatların doğru okunmasını sağlamak için zaman zaman hareke koyma cihetine de gidilmiştir. Kur'an ayetleri harekeli olarak verilmiş ve metinde { } işareti içinde yazılmıştır. Dipnotlarında ise sûre ismi, sıra ve ayet numaraları gösterilmiştir. Ayetlerin iktibası esnasında yapılan hatalar müellif veya müstensihi dikkate alınmadan düzeltme yoluna gidilmiştir. Nüshalarda ayetler zaman zaman sadece istişhad edilen kısmıyla verilmektedir. Bu durumlarda nüshalara bağlı kalınmış, konunun iyi anlaşılması için gerekiyorsa dipnotunda ayetin tamamı verilmiştir. Metinde yer alan hadislerin senedlerinde bulunan raviler ve hadislerin kaynakları hakkında dipnotlarında bilgi verilmiş, imkân ölçüsünde bu hadislerin tahrici yapılmıştır. Kaynağı bulunamayan rivayetlerin dipnotunda ise kaynağının bulunmadığı belirtilmiştir. Metinde geçen şahıs, terim, mezhep, eser ve yer isimleri dipnotlarında açıklanmaya çalışılmıştır.

Metinde dikkat çekmek istediğimiz veya başkalarından iktibas edilen cümleler tırnak işareti içinde verilmiştir. Orijinal metinde varakların ön yüzü (و), arka yüzü (ظ); Türkçe kısımda ise (a) ve (b) harfleri ile gösterilmiş; ibarenin siyak ve sibakının gerektirdiği eklemeler köşeli parantez içine alınmıştır.

Dipnotlarında nüshalardan birinde veya birkaçında bulunmayan kelime ve ibareler eksi (-), fazla olanlar da artı (+) işareti ile gösterilmiş, arkasından da bu kelime ve ibareler yazılmıştır.

Metinde görülen her türlü bölüm, bab ve fasıllar müellifin kendi tasarrufu olmasına rağmen fasıl başlıklarının bir kısmı nüshaların metinlerinde değil sayfa kenarlarında gösterilmiştir.

Çalışmamızın araştırma ve tercüme kısımlarında özel isimlerin yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde uygulanan imlâ esaslarına riayet edildiğinden içinde (اب) ve (ابن) kelimeleri bulunan isimlerin yazımında Arapça gramer kurallarına riayet edilmemiştir.

el-USÛLÜ'l-MÜNÎFE li'l-İMÂM EBÎ HANÎFE

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Nimet ve lütuflarına karşılık Allah'a hamd; Efendimiz Muhammed'e ve onun soyuna salât ve selâm olsun.

Bu, İmam Ebû Hanîfe'nin[1] usûl-i dine ait eserlerinden cem ve tertibi, tekrarlardan arındırılması ve (okuyucuya) kolaylaştırılması benden istenilen bir kitaptır. Onu, öğrencilerine yazdırdığı; Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad[2] rivayeti ile tanınan *el-Fıkhu'l-ekber*[3], İmam Ebû Yusuf Yakub el-Ensarî'nin[4] rivayet ettiği *er-Risâle*[5], İmam Ebû Mutı' Hakem b.

---

1 Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit b. Zûtâ et-Teymî el-Kûfî (ö.150/767). Muhakkık ve müctehid fakih olup ehl-i sünnetin dört fıkıh mezhebinden biri olan Hanefî mezhebinin imamıdır. Ailesinin İran veya Türk asıllı olduğu söylenir. Kûfe'de doğup büyümüştür. İlk gençliğinde bir taraftan ipek ticareti yaparken bir taraftan da ilim tahsili ile uğraşmış ancak daha sonra tedris ve iftâ (fetva verme, problemleri halletme) hizmetlerini daha iyi yürütmek amacıyla ticaretle uğraşmaktan vazgeçmiştir. Abbasî halifelerinden Mansur onu kadı olarak atamak istemiş fakat Ebû Hanîfe takvayı tercih ederek bu görevi kabul etmemiştir. Bunun üzerine halife onu hapse atmış ve ölünceye kadar hapiste kalmıştır. Geniş bilgi için bk. Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, 13/323-423; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, 10/107; Yusuf b. Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 2/12; Taşköprizade, *Miftahu's-saâde*, 2/63-83; Brockelmann C., *GAL. Suppl*, 1/284.

2 Hammad b. Ebî Hanîfe (ö.176/792). Ebû Hanîfe'nin oğlu olup, adı Ebû Yusuf, Muhammed ve Züfer gibi imamlar arasında zikredilmiştir. İbn Hallikan onun biyografisinde, babasının mezhebi üzere, salih ve iyi bir kişi olduğunu kaydetmektedir. bk. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, 2/205; Kureşî, *el-Cevahiru'l-mudiyye*, 2/153; İbn Hacer, *Lisanü'l-mîzan*, 20/346; Kiranevî, *Ebû Hanîfe ve ashabuh*, s. 198.

3 Ebû Hanîfe'nin, Ehl-i sünnet akîdesini açıklayan risalesidir. Çeşitli senedlerle rivayet edilmiştir. Ebû Hanîfe'den oğlu Hammad rivayet etmiştir. Birçok yazma nüsha ve şerhleri bulunmaktadır. Türkçe, Urduca, Pencapça, Almanca gibi çeşitli dillere çevrilmiştir. Yazma nüsha ve şerhleri için bk. Brockelmann, *GAL*, 1/169; Fuad Sezgin *GAS*, 1/412; (Ayrıca bk. Bu çalışmamızın birinci kısmı.)

4 İmam Ebû Yusuf Yakub b. İbrahim b. Habib el-Ensarî (ö.182/798). Ebû Hanîfe'den fıkıh dersleri almıştır. Mehdî, Hadî ve Reşîd dönemlerinde kadılık yapmıştır. Ahmed b. Hanbel, İbn Maîn ve İbnü'l-Medenî sika olduğunu söylemişlerdir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/330; Kureşî, *el-Cevahir*, 3/611; Kiranevî, *Ebû Hanîfe ve ashabuh*, s. 95; Zirikli, el-*A'lam*, 9/252.

5 Ebû Hanîfe'nin, kendisinin Mürcie'den olduğu ithamlarına karşılık Osman b. Süleyman b. Cürmüz el-Bettî'ye (ö.143/760) gönderdiği bir risaledir. İmam'dan Ebû Yusuf rivayet

Abdullah'ın[1] rivayet ettiği *Kitabu'l-Âlim*[2], yine mezkur İmam Ebû Mutı' el-Belhî'nin rivayet ettiği el-*Fıkhu'l-ebsat*[3] ve İmam Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin[4] rivayet ettiği *Kitabu'l-Vasiyye*[5] isimli eserlerinin metinlerinden derledim. Ona, imamların rivayetlerinden yirmi kelâmî mesele ile, sağlam senedleri olanlardan itikadla ilgili kırk hadisi de ekledim[6]. Kitabı bir mukaddime, üç ana bölüm ve bir sonuç planına göre düzenledim. Kitap, bütün inanç esaslarını kapsamaktadır.

Ebû Hanîfe *el-Âlim* adlı kitabına şöyle başladı:

---

etmiştir. Birçok yazma nüshaları bulunmaktadır. Örnek olarak Selim Ağa 587/10 ve Fatih 5392/6 nüshaları gösterilebilir. Zahid Kevserî 1368/1949'da Kahire'de neşretmiştir.

1 Ebû Mutî' Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö.199/814). Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olup Hz. Enes, Abdullah b. Avn ve Süfyan es-Sevrî'den rivayetlerde bulunmuş; 16 sene Belh kadılığı yapmıştır. Mürcie mezhebinden olmakla itham edilmiştir. İbn Maîn zayıf olduğunu söylemiş, İbnü'l-Cevzî de onun adını *Kitabu'z-zuafa*'da zikretmiştir. Ebû Muti' *Kitabu'l-Âlim*'i Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'den, o da Ebû Hanîfe'den rivayet etmiştir. Beyazîzade onu, el-*Fıkhu'l-ebsat* gibi *Kitabu'l-Âlim*'i de Ebû Hanîfe'den rivayet eden ravî olarak zikretmektedir. bk. Hatib el-Bağdadî, *Tarih*, 8/225; Kureşî, *el-Cevahir*, 4/87; Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, s. 68; el-Kiravenî, *Ebû Hanîfe*, s. 195; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/414.

2 Bu, Ebû Hanîfe'nin, öğrencisi Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî'nin (ö.208/823) sorularına cevap verdiği bir risaledir. Ebû Hanîfe'den rivayet eden de odur. Birçok yazma nüshası vardır. Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek (ö.406/1015) tarafından şerhedilmiştir. 1349/1930 yılında Haydarabad'da neşredilmiş ve 1368/1949 senesinde de Kahire'de Zahid Kevserî tarafından yayınlanmıştır. bk. Brockelmann, *GAL*, 1/170, GAL *Suppl*, 1/286; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/418.

3 Ebû Hanîfe'den *el-Fıkhu'l-ekber* adıyla iki rivayet gelmiştir. Bunlardan biri Hammad b. Ebî Hanîfe tarafından, diğeri de Ebû Mutî' tarafından rivayet edilmiştir. İki rivayetin birbirine karışmaması için Ebû Mutî'in rivayeti "el-*Fıkhu'l-ekberu'l-ebsat*" veya "*el-Fıkhu'l-ebsat*" diye isimlendirilmiştir. Birçok yazma nüsha ve şerhleri bulunmaktadır. Şerhlerine örnek olarak Atâ b. Ali b. el-Cüzcanî ve Semerkandî'ninkiler gösterilebilir. Her ne kadar bazı kaynaklarda İmam Maturîdî'nin *Fıkh-ı Ekber'e* şerh yazdığı şeklinde bilgiler bulunmakta ise de söz konusu edilen şerh ona değil, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'ye aittir. Zahid Kevserî 1368/1949'da Kahire'de neşretmiştir. bk. Ebü'l-Hayr M. Eyüb, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî*, s. 108-109; Brockelmann, *GAL Suppl*, 1/286; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/414.

4 Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî el-Horasanî (ö.208/823). Ebû Hanîfe'nin öğrencilerindendir. bk. İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't,-ta'dîl* 3/174, 187; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 2/476, 12/245; *Lisanu'l-mizan*, 2/322-323; Bündarî, *Mevsûatu ricali'l-kütübi't-tis'a*, 1/361.

5 Ebû Hanîfe'nin, usûlü'd-dinle ilgili bazı konularda dostlarına tavsiyelerini içeren bir risalesidir. Ebû Mukatil Hafs b. Selm es-Semerkandî rivayet etmiştir. Beyazıd 3080/14 (7b-10b, 1178 h.); İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 1516/2; 6461/2; Fatih 5392/7'de yazmaları bulunmaktadır. Ekmelüddin el-Babertî (ö.786/1384), Molla Hüseyin b. İskender er-Rûmî (ö.1084/1672) ve Nureddin Efendi el-Üsküdarî (ö.1269/1844) tarafından şerhedilmiştir. Molla Hüseyin er-Rûmî'nin şerhi 1321/1903'de Haydarâbâd'da ve Üsküdarî'nin şerhi de İstanbul'da yayımlanmıştır. Ebû Hanîfe'nin ayrıca oğlu Hammad, öğrencileri Yusuf b. Halid es-Semtî ve Ebû Yusuf'a vasiyyetleri vardır.

6 Ebû Hanîfe'nin müsnedleri için bk. bu çalışmamızın mukaddimesi, s. 27.

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd; Peygamberlerin efendisi ve nebîlerin sonuncusu Hz. Muhammed'e ve Allah'ın salih kullarına salât ve selâm olsun.

MUKADDİME

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Dinde (usûl-i dinde) derinleşmenin, ahkâmda (furû-i dinde) derinleşmekten daha üstün olduğunu bil. Fıkıh: kişinin, kendi leh ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir. Bu bilgilerin itikatla ilgili bulunanlarına "el-Fıkhu'l-ekber" denilir. Kişinin, rabbine nasıl kulluk edeceğini öğrenmesi, birçok ilimleri toplamasından daha hayırlıdır.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de demiştir ki: Organlar göze tabi olduğu gibi, amel de ilme bağlıdır. Az bir amelle birlikte ilim, bilgisizce yapılan çok amelden daha faydalıdır. Bunun içindir ki Yüce Allah: "De ki; hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak gerçek akıl sahipleri öğüt alırlar."[1] buyurmuştur.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta şöyle demiştir: Fıkhın en faziletlisi, kişinin Allah'a imanı, farzları, sünnetleri, hadleri ve fakihlerin fikir ayrılıklarını öğrenmesidir.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Hz. Peygamber'in (s.a.v) ashabı kelâm ilmine dalmadılar, çünkü onlar, karşılarında savaşan kimse bulunmayan ve bu sebeple de silah taşıma ihtiyacını hissetmeyen bir kavim gibi idiler. Biz ise, bizi süngülemek isteyen ve kanlarımızı helâl gören bir grupla karşı karşıyayız. Binâenaleyh hangimizin hatalı, hangimizin isabetli olduğunu bilmemek, kendimizi ve aile efradımızı savunmamak bizim için mümkün değildir. Gerçekten biz bir savaşla karşı karşıyayız ve silaha mutlaka muhtacız. Şu da var ki; kişi insanların ihtilaf ettiği bir şeyi işittiği vakit, dilini söz söylemekten tutsa bile

---

1 ez-Zümer (39), 9.

kalbini bir tarafa meylettirmemeye gücü yetmez. Çünkü kalp, farklı görüşlerden ya birini veya her ikisini kötü görecektir. Birbirinden farklı iki görüşü benimsemek mümkün değildir. Kalp haksızlığa meylettiği zaman, haksızlık yapanları sever ve onlardan olur; doğruya meyledip doğru olanları tanıdığı zaman ise onlara dost olur. Yanlış yapanı doğru yapandan ayırmadığın zaman bu, bir noktada sana zarar vermez fakat daha sonra birçok hususta zarar verir.

Sana zarar vermeyen cihet, hata yapanın amelinden dolayı muaheze edilmemendir. Zarar veren noktalara gelince; bunların birincisi: yanlışı doğrudan ayırmadığın için sana cahil denilmesidir. Çünkü bir kimse adaleti tavsif etse, fakat onun zıddı olan zulmü bilmese o, aslında zulmün de, adaletin de ne olduğunu bilmiyor demektir.

İkincisi; kendisinden nasıl kurtulacağını bilmediğin bir şüphenin, başkalarına arız olduğu gibi sana da arız olma ihtimalidir. Zira sen doğru mu, yanlış mı yaptığını bilmediğin için o şüpheden kurtulamazsın.

Üçüncüsü de: Hatalı olanı doğru olandan ayıramadığın için, kimi Allah için seveceğini, kime de Allah için buğzedeceğini bilemezsin.

Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de şöyle dedi: Bilmelisin ki size öğretilen ve sizin de başkalarına öğrettiğiniz en değerli bilgi sünnettir. Sen, kendisinden öğrenilmesi ve (başkalarına) öğretmesi gereken sünnet ehlinin kimler olduğunu tanımalısın. Yemin ederim ki, Allah'ın rızasından uzak olan hiçbir şeyde, onu yapan kimse için bir mazeret bahis konusu olamaz; insanların sonradan icat ettikleri ve uydurdukları şeylerle de hidayete ulaşılamaz. Aslolan Kur'an-ı Kerim'in getirdiği, Hz. Peygamber'in uyulmasını istediği ve insanlar fırkalara ayrılıncaya kadar, onun ashabının yapmakta devam ede geldikleri şeylerdir. Bunun dışında kalanlar ise bid'attır ve sonradan uydurulmuştur.

Ebû İsmet el-Mervezî'nin[1] rivayetinde (Ebû Hanîfe) şöyle demiştir: "İnsanların arazlar ve cisimler hakkında uydurdukları sözler

---

1 Ebû İsmet Nuh b. Ebî Meryem el-Mervezî (ö.173/789). Câmi' lakabıyla tanınmaktadır. Babası, Zührî, Sabit el-Bünânî, Yahya b. Saîd el-Ensârî, İbn Ebî Leylâ ve Ebû Hanîfe'den rivayette bulunmuştur. Abbas b. Mus'ab, babasının Mecûsî olduğunu, Ebû Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ'dan fıkıh, Haccac b. Ertat'tan hadis ve Kelbî'den tefsir okuduğunu

felsefecilerin sözleridir. Sen sünnete (eser) ve selefin yöntemine sarıl. Sonradan uydurulan her şeyden sakın, çünkü onlar bid'attır."[1]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Bana Hammad[2], İbrahim (en-Nehaî)'den[3], o Alkame'den[4], o İbn Mes'ûd'dan[5], Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Her kim İslâm'da yeni bir şey icat ederse helâk olur. Her kim bir bid'at meydana getirirse sapıtır. Kim de sapıtırsa ateştedir."[6]

Bize Hammad, İbrahim (en-Nehâî)den, İbn Mes'ûd'dan şöyle dediğini rivayet etti: "İşlerin en zararlısı sonradan ihdas olunanlardır. Sonradan ihdas olunan her şey bid'attır, her bid'at sapıklıktır, her sapıklık da ateştedir."[7]

Ebû Hureyre[8] (r.a.) Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etti: "İsrail oğulları yetmiş iki fırkaya ayrıldı; benim ümmetim ise yetmiş üç

---

söylemektedir. İbnü'l-Mübarek onun rivayetlerinden hoşlanmadığını ve onu zayıf bulduğunu belirtmektedir. bk. Muvaffak el-Mekkî, *Menakıb*, s. 369; İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzîb*, 1/486-489; Bündarî, *Mevsûatu ricali'l-kütübi't-tis'a*, 4/119; el-Kiranevî, *Ebû Hanîfe*, s. 226.

1 Suyûtî, *Tebyîzu's-sahîfe fî menâkibi İmâm Ebî Hanîfe*, s. 114.

2 Ebû İsmail Hammad b. Ebî Süleyman el-Kûfî (ö.120/737). Tabiînin fakîhlerindendir. Ebû Hanîfe ondan fıkıh okumuştur. Enes b. Malik, Saîd b. Cübeyr ve İbrahim en-Nehâî'den rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Ebû Hanîfe ve Süfyan es-Sevrî hadis rivayet etmişlerdir. Ayrıca Buharî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesaî ve İbn Mace kendisinden hadis tahric etmişlerdir. bk. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 5/231; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Bündarî, *Mevsûa*, 1/386.

3 Ebû İmran İbrahim b. ıezîd b. Kays b. Esved en-Nehâî (ö.96/714). Kûfeli olup tabiînin ileri gelenlerinden, müçtehid fakih ve mezhep sahibi bir imamdır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/270; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 4/520; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/16; Bündarî, *Mevsûa*, 1/386.

4 Ebû Şibl Alkame b. Kays b. Abdullah b. Malik en-Nehâî el-Kûfî (ö.66/682). Ömer b. Hattab, Osman b. Affan, Ali b. Ebî Talib ve Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayette bulunmuştur, muhadramundandır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/86; Zehebî, *Siyer*, 4/53; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/276.

5 Abdullah b. Mes'ûd b. Gafil b. Habib b. Şemh b. Fâr el-Hüzelî. İlk müslümanlardan olup iki hicrete katılmış, Bedir savaşında bulunmuş ve Hz. Osman'dan önce vefat etmiştir. bk. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/149; Zehebî, *Siyer*, 1/461; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/27.

6 Bu hadisi Buharî Hz. Ali ve Enes'ten şu ifadelerle tahriç etmiştir: "Her kim onda yeni bir şey icad ederse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah onun tövbesini ve şehadetini kabul etmez." *Buharî*, İ'tisam, 5-6. Bu hadis için ayrıca bk. Taberanî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 1/156; İbn Hacer, el-*Metalib*, 3/93; el-Heysemî, *Mecmau'z-zevaid* 1/188, 3/307; Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-ummal*, 1/221.

7 İbn Mâce, Mukaddime, 7; İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/17.

8 Ebû Hureyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî (ö.57/676). Hz. Peygamber'den çok rivayette bulunan sahabilerdendir. Sahabe ve tabiînden birçok kişi kendisinden rivayette

fırkaya ayrılacaktır. Büyük ekseriyet (sevad-ı a'zam) hariç hepsi cehennemdedir."[1]

Bize, Meymun b. Mihran[2] İbn Abbas'tan[3] şöyle rivayet etti: "Bir adam Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın elçisi! Bana öğret" dedi. Peygamber üç defa, "Git, Kur'an öğren" buyurdu. Dördüncüsünde ise: "Hakkı sana getiren sevdiğin de, sevmediğin de olsa onu kabul et, Kur'an'ı öğren ve onun yöneldiği tarafa yönel." buyurdu.[4]

---

bulunmuştur. Bunların sayısının sekiz yüze kadar çıktığını söyleyenler olmuştur. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/318; Zehebî, *Siyer*, 2/578; İbn Hacer, *Tehzîb*, 12/267.

1 Tirmizî, İman, 18; Ebû Davud, Sünne, 1; İbn Mâce, Fiten, 17; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 18/70; İbn Ebî Asım, *es-Sünne*, 1/32, 35.

2 Ebû Eyyub Meymun b. Mihran el-Cezerî (ö.117/735). Nasr b. Muaviye oğullarından bir hanım onu Kûfe'de azad etmiştir. Hz. Ebû Hureyre, Aişe, İbn Abbas, İbn Ömer, Dahhak ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Kendisinden de oğlu Ömer, Ebû Bişr Cafer, A'meş, Evzaî ve daha birçok kişi rivayette bulunmuştur. bk. İbn Ebî Hatim, el-*Cerh ve't-ta'dîl*, 4/186; Zehebî, *Siyer*, 5/71 İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/39.

3 Ebû'l-Abbas Abdullah b. Abbas b. Abdulmuttalib (ö.68/687). Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve sahabenin ileri gelenlerindendir. Yaklaşık 30 ay Hz. Peygamber'le bulunmuş, Hz. Ömer, Ali ve Muaz'dan rivayette bulunmuştur. Kendisinden oğlu Ali, yeğeni Abdullah b. Ma'bed, hizmetlisi İkrime ve başkaları rivayette bulunmuştur. Tefsir ilminde imamdı. Yetmiş yaşında iken Taif'te vefat etmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 2/365; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, 3/290; Zehebî, *Siyer*, 3/331.

4 bk. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 49.

Birinci Bölüm

ALLAH'I BİLME
VE
ONA İCMÂLÎ OLARAK İNANMA

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Bana, Alkame b. Mersed[1] Yahya b. Ya'mer'den[2], o da Abdullah b. Ömer'den[3] rivayet etti, İbn Ömer dedi ki: Ben Resûlullah'ın yanında iken birden karşımıza sarkan saçları güzel, sarıklı, çölde yaşayan kişilerden olduğunu sandığımız bir adam çıka geldi. İnsanların arasından geçerek Hz. Peygamber'in önünde durdu ve: "Ya Resûlullah! İman nedir?" dedi.

Hz. Peygamber: "Allah'tan başka hiçbir tanrının bulunmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet getirmen; meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, O'na kavuşacağına, yani ahiret gününe, hayrı ve şerri ile birlikte kaderin Yüce Allah'tan olduğuna inanmandır" buyurdu.

Adam: "Doğru söyledin" dedi. Biz, çöl insanının bilgisiz olmasına rağmen Hz. Peygamber'in sözlerini tasdik etmesine hayret ettik.

Adam: "Ey Allah'ın Elçisi, İslâm'ın şartları nelerdir?" diye sordu.

---

1 Ebû'l-Haris Alkame b. Mersed el-Hadramî el-Kûfî (ö.120/737). Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Tarik b. Şihab, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Sa'd b. Ubeyde ve daha birçok kişiden rivayette bulunmuş; kendisinden Gaylan b. Cami', Ebû Hanîfe, Evzaî, Şu'be, Süfyan es-Sevrî ve başkaları hadis rivayet etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel onun hadiste güvenilir bir kişi olduğunu söylemektedir. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 7/41; Zehebî, *Siyer*, 5/206; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/278; İbnü'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/157.

2 Ebû Süleyman Yahya b. Ya'mer el-Udvanî el-Basrî (ö.115/728). Künyesi Ebû Adî olup Merv kadılığı yapmıştır. Ebû Zer ve Ammar b. Yasir'den mürsel olarak, ayrıca Hz. Aişe, Ebû Hureyre ve İbn Abbas'tan rivayette bulunmuştur. Kendisinden ise Abdullah b. Büreyde, Katade, Ata el-Horasanî ve başka birçok kişi rivayette bulunmuştur. bk. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/196; Zehebî, *Siyer*, 4/441; İbn Hacer, *Tehzib*,11/305.

3 Abdullah b. Ömer b. el-Hattab b. Nüfeyl b. Abduluzza (ö.73/692). Küçük yaşta müslüman olmuş, babası ile beraber hicret etmiştir. Şecere-i rıdvan'da Hz. Peygamber'e biat edenlerdendir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 2/373; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/34; İbn Hacer, *Tehzib*, 5/328.

Hz. Peygamber: "Namaz kılmak, zekât vermek, Ramazan ayında oruç tutmak, gücü yetenin Beytullah'ı ziyaret etmesi ve cünüplükten temizlenmektir" buyurdu.

Adam: "Doğru söyledin" dedi. Biz, sanki sorduğunu biliyormuşcasına Hz. Peygamber'i tasdik etmesine hayret ettik.

Adam: "Ey Allah'ın Elçisi, ihsan nedir?" diye sordu.

Hz. Peygamber: "Allah'ı görür gibi onun için amel etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O, seni görür" buyurdu.

Adam yine: "Doğru söyledin" dedi ve sözüne şöyle devam etti: "Bunları yaptığım takdirde muhsin sayılır mıyım?"

Hz. Peygamber: "Evet" dedi.

Adam: Bu defa da onu tasdik etti ve: "Yâ Resûlellah, kıyamet ne zaman kopacak?" diye sordu.

Hz. Peygamber: "Bu hususta sorulan, sorandan daha bilgili değildir fakat onun alametleri vardır. Bunlar da Allah'ın kendi nezdinde saklı tuttuğu beş (gayb) türündendir." buyurdu ve: "Kıyamet vakti hakkında bilgi ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru o yağdırır, rahimlerde olanı o bilir, hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez, yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır."[1] meâlindeki ayeti okudu.

Adam: "Doğru söyledin" dedi, sonra geri döndü. Cemaatın ortasına gelince, onu göremedik. Hz. Peygamber buyurdu ki: "Bu şahıs, size dininizin esaslarını öğretmek için gelen Cebrail'dir."[2]

Hârisî[3] ve Haskefî'nin[4] rivayetine göre ise Ebû Hanîfe, "bu haberi bana Hammad İbrahim'den Alkame'den, İbn Mes'ûd'dan rivayet etti" şeklinde nakletmiştir.

---

1 Lokman (31), 34.

2 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/127, 174; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 31, 327; Ayrıca bk. Buharî, İman 37; Müslim, İman 1; Ebû Dâvûd, Sünnet, 16; Ahmed b. Hanbel, 1/51.

3 Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Harisî el-Buharî (ö.340/951). Abdullah el-Ustâz es-Sanî diye tanınmıştır. Sem'anî, onun çok hadis rivayet etmesi sebebiyle bu lakabı aldığını kaydetmektedir. Fazl b. Muhammed eş-Şaranî, Hüseyin b. el-

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Bilmelisin ki, tevhidin ve inanılması sahih olan şeylerin aslı: Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere, öldükten sonra dirilmeye, hayrı ve şerri ile birlikte kaderin Allah'tan olduğuna inandım, demenin gerekli oluşudur.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Allah, (ihtiyarî) fiillerin müstakillen yapılmasını kimseye bırakmamıştır. İnsanlar ne için yaratılmışlar ve kaderlerine ne yazılmışsa onu yapacaklardır. Sana isabet etmesi takdir olunan, başkasına isabet edecek değildir; senin için takdir olunmayan da sana isabet edecek değildir.

[Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki]: Hesaba çekilme ve amellerin tartılması, cennet ve cehennem hepsi haktır. [Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki]: Bir kişi bunu yakinen bilir ve ikrar ederse İslâm'ın bütününü kabul etmiş olur. O, mümindir. Eğer Türk yurdunda (yani İslâm ülkelerine uzak olan yerlerde) bulunan birisi İslâm'ı bütün olarak kabul etse fakat farzlarından, hükümlerinden ve Kur'an-ı Kerim'den hiçbir şey bilmese, onlardan hiç birini ikrar etmese, sadece Allah'ı ve O'na imanı kabul etse o, yine mümindir.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed'in[1] rivayetlerine göre ise şöyle demiştir: Eğer Allah insanlara peygamber göndermeseydi, insanların O'nu akıllarıyla bilmeleri vacip olur, peygamber gelinceye kadar emir ve yasaklardan sorumlu olmazlardı. Hiç kimse yaratıcısını bilmemekte

---

Fazl el-Becelî ve Ebû Abdullah b. Mende ondan rivayette bulunmuşlardır. İbn Mende onun hakkında olumlu düşünceler taşırken Sem'anî sika olmadığını ve münker rivayetlerinin bulunduğunu belirtmekte, İbnü'l-Cevzî'den Ebû Saîd er-Ravvas'ın, onun hadis uydurduğunu söylediği naklolunmaktadır. Fıkıh ve hadiste büyük imam ve Mavereunnehir imamlarının ileri gelenlerindendir. *Keşfü'l-âsâr* (Ebû Hanîfe'nin menakibidir) ve *Müsnedü Ebî Hanîfe* eserlerindendir. bk. Kureşî, *el-Cevahiru'l-mudiyye*, 2/344; Temimî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/232; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1680.

4 İmam Ebû Zekeriyya Musa b. Zekeriyya b. İbrahim b. Muhammed b. Saîd b. el-Haskefî el-Kadî (ö.705/1306). Kahire ve Halep'te hadis tahsil etmiş, Tirmizî'nin *Kitabu'ş-şemail*'ini rivayet etmiş ve Dimyatî kendisinden hadis dinlemiştir. bk. Kureşî, *el-Cevahir*, 3/516; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 6; Fuad Sezgin, *GAS*, 1/415.

1 Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad eş-Şeybanî (ö.189/804) Vasıt'ta doğmuş, Kûfe'de yaşamış, fıkıh ve usul-i fıkıhta imam olmuştur. Ebû Hanîfe'yi dinlemiş, onun mezhebine bağlı kalmıştır. Bağdad'a gitmiş, Harun er-Reşîd onu önce Rakka kadılığına getirmiş, sonra azletmiştir. Reşîd, Horasan seferi sırasında onu yanında bulundurmuştur. Rey'de vefat etmiştir. bk. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, 3/184; İbn Kutluboğa, *Tacü't-teracim*, s. 187; Kehhale-Ömer Rıza, el-*Mu'cemu'l-müelifin*, 9/207; Zirikli, el-*A'lam*, 6/309.

mazur değildir. Çünkü herkes gökleri ve yeri, kendisini ve başkalarını kimin yarattığını sezmektedir.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf'un rivayetinde dedi ki: Nasıl ki akıl, dalgalı ve fırtınalı bir deniz içinde yük dolu bir geminin kaptansız olarak, doğru seyretmesini muhal görürse, aynen bunun gibi çeşitli halleri ve değişim durumları ile bu âlemin, hikmetli iş yapan bir sanii, yaratanı, koruyanı ve her şeyini bileni olmadan mevcudiyetini imkânsız görür. Yine akıl, ana karnından en güzel bir surette çıkan çocuğun, yıldızlar ve tabiatın tesiri ile değil, belki yaratıcı ve hikmet sahibi bir zatın takdiri ile meydana geldiğine hükmeder. Bu âlem devamlı değişmektedir. Değişim ise bir değiştiricinin olmasını gerektirir. Nasıl ki boş olan bir arsa üzerinde yapılan muhkem bir bina, onu yapan bir ustanın varlığına delalet ederse; bu âlemin değişmesi de onu değiştiren, hükmünde galip bir değiştiricinin bulunduğuna delalet eder. O da Allah'tır.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Peygamberin nübüvveti Allah tarafından (Allah'ın bildirmesi ile) bilinir. Çünkü peygamber her ne kadar Allah'a çağırsa da, Allah insanın kalbine peygamberi tasdik etmeyi ve tanımayı ilham etmedikçe, onun söylediklerinin doğruluğunu hiç kimse bilemez. Bu sebepledir ki, Cenab-ı Hak: "(Resûlüm!) Şüphesiz sen sevdiğini hidayete erdiremezsin fakat Allah dilediğine hidayet verir. Hidayete girecek olanları en iyi O bilir."[1] buyurmuştur. Eğer Allah'ı tanımak peygamberin tanıtması ile olsaydı, Allah'ı bilmede insanlara minnet (başa kakma) Allah tarafından değil, peygamber tarafından olurdu. Halbuki Yüce Rabbı tanımakta minnet Allah'tan peygamberedir. Allah'ın insanlara minneti ise, onlara peygamberi tasdik etmeyi öğretmesi sebebiyledir.[2] Bunun içindir ki, hiç kimsenin "Allah, peygamber tarafından bilinir" demesi caiz değildir. Aksine "kul iyi şeyleri ancak Allah'ın bildirmesi ile bilebilir" demek gerekir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: İnsana tevhid ilminin inceliklerinden bir şeyi anlamak güç gelirse, bir âlim bulup meseleyi

---

1 el-Kasas (28), 56.

2 Ebû Hanîfe, Hucurât Suresi'nin 17. ayetine işaret etmektedir.

soruncaya kadar, Yüce Allah katında doğru olan ne ise onun hak olduğuna inanması gerekir. Sormayı ertelemesi caiz değildir. Kişi bu hususta tereddüt içinde beklemekle mazur sayılmaz. Eğer bu tereddüdünde devam ederse küfre düşer.

İkinci Bölüm

ZÂTÎ SIFATLAR
VE
BUNLARA BAĞLI MESELELER

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber'de* dedi ki: Yüce Allah birdir. Bu birlik sayı bakımından değil, ortaksız olması bakımındandır. O, doğurmadı ve doğurulmadı. Onun hiçbir dengi (ve benzeri) yoktur.[1] O ne cisim, ne cevher, ne de arazdır. Onun sınırı, zıddı, dengi ve benzeri yoktur. Yaratıklarından hiçbirine benzemez. Yaratıklarından hiçbiri de kendisine benzemez. O, diğer şeyler gibi olmayan bir şeydir. Şey, sabit (mevcut) olan demektir.

FASIL: Zatî Sıfatlar[2]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah, isimleri ve sıfatları ile ezeli ve ebedidir. O'nun sıfat ve isimlerinden hiçbiri sonradan olmuş değildir. O'nun sıfatlarının tümü, yaratılmış varlıkların sıfatlarından farklıdır. Bu sıfatlar da: Hayat, semi', basar, ilim, kudret, irade ve kelâmdır. Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Sıfatlar zatın ne aynı, ne de gayrıdır. *el-Fıkhu'l-ekber*'de ise şöyle dedi: Allah'ın ezeldeki sıfatları sonradan olma ve mahluk değildir. Değişme, farklılık ve halden hale geçiş (ahvâl) yaratılmışlar için geçerlidir. Kim onların mahluk, sonradan olma olduğunu söyler veya bu hususta kararsız ve şüphe içinde olursa küfre düşmüştür.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf'un rivayetine göre ise şöyle demiştir: Hiçbir kimseye Allah'ın zatıyla ilgili bir şey söylemek uygun değildir. Kişi ancak O'nu, kendini vasıflandırdığı şeylerle vasıflandırabilir. O'nun hakkında kendi reyi ile birşey söyleyemez. Âlemlerin Rabbi olan Allah (şanına layık olmayan vasıflardan) yücedir.

---

1 Ebû Hanîfe İhlas Suresi'nin 3 ve 4. ayetlerine işaret etmektedir.

2 Metnin bundan sonraki kısmında yer alan bazı başlıklarda "incelenmesi" anlamındaki "tahkik" kelimesi bulunuyorsa da tercüme sırasında nazari itibara alınmamıştır.

FASIL: Semi' ve Basar

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah bizim işitmemize ve görmemize benzememek üzere nesneleri işitir ve görür.

FASIL: İlim

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah nesneleri var olmazdan evvel ezelde bilmekteydi. O, varlıkları yoktan (lâ min şey') yaratmıştır. Bizim bilişimize benzemeyerek bilir. Yok (madum) olanı, yokluk halinde yok olarak bilir. Onu yaratacağı zaman nasıl olacağını da bilir. Var olanı da varlığı halinde mevcut ve onun nasıl yok olacağını da bilir. Allah, ayakta olanı, bu halinde ayakta olarak; oturduğu zaman da oturuş halinde olarak ilmi değişmeden ve onda yeni bir bilgi hasıl olmadan bilir. Ezeli ve ebedî olan ilmi ile bilicidir. "İlim" O'nun ezelî sıfatıdır.

FASIL: Kudret

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah kadirdir fakat (O'nun kudreti) bizim kudretimiz gibi değildir. O, kudretiyle ezelde ve ebedde kadirdir. "Kudret", O'nun ezelde sıfatıdır.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta şöyle dedi: Kaderiyye (mezhebine)[1] mensup olan kişiye şöyle denir: Söyle bakalım: Allah bütün halkı melekler gibi itaatkâr olarak yaratmak isteseydi buna gücü yeter miydi? Eğer "hayır" diye cevap verirse Allah'ı, kendinin vasıflandırdığı sıfattan başka bir sıfatla vasıflandırmış olur. Çünkü O şöyle buyurmuştur: "O, kullarının üstünde yegane kudret ve tasarruf sahibidir.[2], "De ki: O, üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) size bir azap göndermeye gücü yetendir."[3] Şayet kaderî "gücü yeterdi" diyecek olursa,

---

1 Kaderî: Kaderiyye mezhebine tabi olan kişiye denir. Kaderiyye ise; "kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır" diyen, küfür ve büyük günahların Allah'ın takdiri ile olmadığını iddia eden kişilerin mezhebidir. Bu görüşü ilk ortaya atan Mabed el-Cühenî'dir. Zehebî, onun tabiînden olduğunu, Eş'as ile beraber isyan ettiğini ve 80/699 senesinde Haccac tarafından öldürüldüğünü kaydetmektedir. Kaderiyye için bk. Eş'arî, *Makalâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 430; Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 114; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/43; Cürcanî, *Ta'rifat*, s. 116; Ebû Reyyan, *Tarihu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, s. 26.

2 el-En'am (6), 61.

3 el-En'am (6), 65

kendisine şu soru sorulur: Allah İblis'i Cebrail gibi itaatkâr kılmayı dileseydi, buna gücü yeter miydi? Eğer "hayır" derse biraz önceki sözünden dönmüş ve Yüce Allah'ı, sıfatının dışında bir sıfatla vasıflandırmış olur.

FASIL: İrade

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta şöyle demiştir: Allah, irade (meşîet) sıfatı ile dileyendir. Müminlere imanı, hayır sahiplerine hayrı; kafirlere küfrü ve âsilere masiyeti dilemiştir. Kafirlere İslâm'ı emretmiş, onları yaratmadan evvel kafir ve sapık olmalarını dilemiştir. Allah meşîeti ile takdir etmiş ve ilmi ile dilemiştir. Meşîeti, emrinin önüne geçmiştir.

Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'in rivayetine göre ise şöyle demiştir: Emir iki türlüdür: Biri oluş (keynûnet) emridir ki, Allah bir şeyi emredince oluverir. Diğeri ise vahiy emridir; bu, iradesinden (kaynaklanmış) değildir; iradesi de emrinin gereği değildir. Hz. İbrahim'in, oğluna söylediği şu söz bunu doğrular: "Rüyada senin boğazını kestiğimi görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi."[1] "İnşallah" demeksizin, "beni sabredenlerden bulursun" demedi. Allah'ın emri bu şekilde oldu ve onun boğazının kesilmesini Allah dilemedi.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Kim Allah'ın meşîeti ile ona itaat eder ve emrettiği işi yaparsa; O'nun hoşnut olduğu ve doğru saydığı şeyi yapmış olur. Kim de Allah'ın dilemesi ile O'nun emrinin dışında bir iş yaparsa Allah'ın rızasına uygun bir iş yapmış olmaz. O'na isyan etmiş olur. O'na isyan ise rızasının gayrıdır. Allah, razı olmadığı işleri yapan kullarına azap eder. Çünkü Allah, küfür ve masiyet karşılığında onlara azap eder, küfür ve isyana razı olmaz fakat onlara azap etmeye razı olur. Taati terk etmelerieleri ve masiyet işlemeleri sebebiyle onlardan intikam alır. Küfür ve isyan karşılığı onlara azap eder; küfür ve masiyetleri de onlar için diler. Allah, yaratmaya razı olduğu şeyden dolayı kafirlere azap eder. Çünkü O, kafirlere küfürden dolayı azap eder. Allah, küfrü yaratmaya razı olduğu halde, bizatihi küfre razı değildir. Yüce Allah

---

1 es-Saffât (37), 102.

şöyle buyurmaktadır: "O, kullarının küfrüne razı olmaz"[1]. Onlara küfrü diler ama razı olmaz. Nitekim Allah, İblis'i, aynı şekilde şarabı ve domuzu yaratmış, bunları yaratmaya razı olmuş fakat bizzat kendilerinden razı olmamıştır. Çünkü Allah, bizzat şaraptan razı olsaydı, onu içen Allah'ın razı olduğu şeyi içmiş olurdu. Halbuki Allah, ne onu içmeye, ne küfre, ne İblis'e ve ne de İblis'in işlerine razı değildir. Allah bazen bir şeyi emrettiği halde, onu yaratmayı dilemez; bazen de bir şeyi diler fakat onu halka emretmez. Allah kafire İslâm'ı emretmiş fakat onun için dilememiştir. Kâfir için de küfrü dilemiş fakat ona küfrü emretmemiştir. Bazan da Allah nafile ibadetlerde olduğu gibi bir şeye razı olduğu halde onu emretmez. Allah, hoşnut olmadığı bir şeyi emretmemiştir. Çünkü o, emrettiği her şeyden hoşnuttur.

Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'in rivayetine göre şöyle demiştir: Hiçbir kimse Allah'ın mülkünde, O'nun hükmettiği (kazâ) bir şeyi icra edemez. Allah, bir kulun küfrünü dilemişse kötü yaptı veya zulmetti denilemez. Çünkü bunlar emrolunduğu şeye aykırı davranan kişiler için söylenir. O, kendisine iman etme yolundaki talebini kullarına bildirmiştir.

FASIL: Kelâm-ı Nefsî

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah konuşur fakat O'nun konuşması bizim konuşmamız gibi değildir. Biz mahreç ve harflerden oluşan âletlerle konuşuruz, Allah ise âlet ve harfler olmaksızın konuşur.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber* ile *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Kur'an Yüce Allah'ın kelâmıdır, mahluk değildir; Peygamber'e (a.s) vahyi ve indirdiğidir. O, Allah'ın hakikî bir sıfatıdır, mushaflara yazılmış, dillerle okunmuş, zihinlerde ezberlenmiş fakat bunların hiçbirine hulul etmiş değildir. Mürekkep, kağıt, yazı ve okuma mahluktur. Çünkü bunlar kulların fiilleridir. Her kim Allah'ın kelâmının mahluk olduğunu söylerse, o Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur. Harfler, kelimeler, âyetler ve Kur'an'ın delalet ettiği manalar insanların ihtiyacı için bahis konusudur. Allah Tealâ ezelden ebede tapınılandır. Allah'ın kelâmı, kendisinden

---

1 ez-Zümer (39), 7.

hiçbir şey ayrılmaksızın okunur ve ezberlenir. Bu sonuncu sözün mânası biraz yukarıda anlatılanlardan ibarettir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah'ın Hz. Musa ve diğer peygamberlerden, Firavun ve İblis'ten (Allah'ın laneti her ikisinin de üzerine olsun) bahsettiği hususlar, Allah'ın onlardan haber verdiği sözleridir. Musa ve diğer yaratılmışların sözü ise mahluktur. Allah, Musa ile konuşmadan da mütekellim idi. Musa, Allah'ın kelâmını işitmiştir. Nitekim Cenab-ı Hak: "Allah Musa ile gerçekten konuştu"[1] buyurmuştur. Allah Tealâ Musa ile ezeldeki sıfatı olan kelâmı ile konuşmuştur. Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Allah, kendisi ile Musa arasında herhangi bir elçi kılmaksızın Musa'yı kelâmına muhatap olmakla mümtaz kılmıştır.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah'ın kelâmı olması noktasından Kur'an ayetlerinin hepsi fazilet ve yücelikte eşittir. Ancak bazılarında Allah kelâmı (zikir) olmanın yanında konunun (mezkur) da fazileti vardır; Ayetü'l-kürsî gibi; Zira bu ayette Allah'ın yüceliği, azameti ve sıfatları konu edinilmiş ve böylece kendisinde hem zikir, hem de mezkura ait olmak üzere iki fazilet birleşmiştir. Buna mukabil kafirlerden bahseden ayetlerde sadece kelâm-ı ilahî olmanın fazileti mevcut olup kafirlerden ibaret olan konularına ait bir fazilet yoktur. Aynı şekilde Allah'ın isim ve sıfatlarının tümü yücelik ve üstünlükte eşittir, aralarında fark yoktur.

FASIL: Müteşabih Sıfatlar

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de belirttiği üzere keyfiyetsiz olarak yed[2] vech[3] ve nefs[4] sıfatları vardır. Yine gazabı, rızası, kazası ve kaderi O'nun keyfiyetsiz sıfatlarındandır. Gazabı, azabıdır; rızası da sevabıdır denilemez.

---

1 en-Nisâ (4), 164.
2 Âl-i İmran (3), 73; el-Fetih (48), 10; el-Hadîd (57), 29.
3 el-Kasas (28), 88; er-Rahman (55), 27.
4 el-Maide (5), 116.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Allah, ihtiyaç duymaksızın ve üzerinde mekân tutmaksızın arşa istiva etmiştir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi: Âlimlerin, Allah'ın sıfatlarından Farsça (Arapça dışında) olarak söylediği her şeyi kabul etmek caizdir; "yed" (el) kelimesini Farsça olarak söylemek caiz değildir. Fakat teşbihsiz olarak "Berûy-i Hudây" (li vechillah, Allah rızası için) demek mümkündür. [*el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki]: Allah yaratılmışların sıfatları ile nitelendirilemez. [Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de ise şöyle dedi]: O'nun yed'i kudreti veya nimetidir, denilemez. Çünkü bunda sıfatın iptali söz konusudur. Bu Kaderiyye ve Mu'tezile mensuplarının görüşüdür. Fakat Allah'ın yed'i (eli), keyfiyetsiz olarak sıfatıdır, denilir. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: "Allah'ın eli onların elleri üzerindedir"[1], ifadesi yaratıkların elleri gibi değildir, bir organ da değildir. O, elleri yaratandır. O'nun yüzü yarattıklarının yüzü gibi değildir. O, bütün yüzleri yaratandır. O'nun nefsi, yarattıklarının nefsi gibi değildir. O, bütün nefisleri yaratandır. "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, işiten ve görendir."[2]

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Allah, arşı ve arşın dışındakileri ihtiyaçsız olarak korumaktadır. Eğer muhtaç olsaydı yaratılmışlar gibi kâinatı icat etmeye ve yönetmeye muktedir olamazdı. Eğer Allah oturmaya ve mekân tutmaya muhtaç idiyse arşı yaratmadan evvel nerede idi? Allah Tealâ bu şekilde vasıflandırılmaktan yüce ve berîdir. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Mekân yok iken de Allah Tealâ vardı. O, varlıkları yaratmadan önce de vardı; mekân, yaratık ve şey olmadan da mevcuttu. O, her şeyi yaratandır. Yüce Allah'a eller aşağı değil, yukarı kaldırılarak dua edilir. Çünkü aşağılıkta rablığın ve ulûhiyetin niteliklerinden hiçbir şey yoktur. Nitekim hadiste de şöyle rivayet olunmuştur: Bir adam siyah cariyesini Hz. Peygamber'e getirerek şöyle demiştir: "Bir mümine cariyeyi azad etmek üzerime vacip oldu. Bunu bana yeterli görür müsün?" Hz. Peygamber cariyeye: "Sen mümin misin?" diye sormuş, o da "evet" deyince bu defa Hz. Peygamber: "Peki Allah

---

1 el-Fetih (48), 10.
2 eş-Şûra (43), 11.

nerede?" diye sormuş, o da göğü işaret etmiştir. Hz. Peygamber adama: "Onu azad et, çünkü o, mümine'dir" buyurmuştur.[1] Bir kimse: "Rabbimin gökte mi yoksa yerde mi olduğunu bilmiyorum" derse kâfir olur. Ayrıca bir kimse; "Allah arşın üzerindedir fakat bilmiyorum arş gökte mi, yerde midir?" derse yine kâfir olur.

FASIL: Ru'yetullah

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye* ve *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah Tealâ'nın cennet ehline keyfiyet, benzetme ve yön bahis konusu olmadan görünmesi haktır. [Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki]: Müminler cennette O'nu kulları ile kendisi arasında bir mesafe olmaksızın baş gözleri ile görürler. Ensarî[2] Belhî[3] ve Haskefî'nin rivayetlerine göre ise şöyle demiştir: Bana İsmail b. Ebû Halid[4], Kays b. Ebû Hâzim el-Becelî'den[5], Cerîr b. Abdullah el-Becelî'den[6] Hz. Peygamber'in şöyle

---

1 Müslim, Mesacid, 7; Muvatta, Itk, 6; Ahmed b. Hanbel, 2/291; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfat*, s. 532; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 157.

2 Kadı Ebû Bekr Muhammed b. Abdulbakî b. Muhammed el-Ensarî el-Bağdadî en-Nasrî (ö.535/1140). Nasriyye bölgesindendir, Meristan kadısı diye tanınmaktadır. 442/1050 senesinde doğmuş, hadis ulemasının birçoğundan hadis dinlemiş, Ebû'l-Kasım et-Tennuhî, Ebû'l-Feth b. Şîta ve Kadı Ebû Abdullah b. Seleme el-Kadaî'den icazet almıştır. Ebû Ya'la'dan kısa bir süre fıkıh okumuştur. Kendisinden birçok kişi rivayette bulunmuştur. Selefî, Sem'anî, İbn Nasır, İbn Asakir, İbnü'l-Cevzî ve diğerleri bunlardandır. bk. Zehebî, *Siyer*, 20/23; İbn Hacer, *Lisanu'l-mîzan* 5/241; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 10/92; İbnu'l-'Imad, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/108; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/138, 2/1681.

3 Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed b. Hüsrev el-Belhî (ö.522/1128). Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'ini cem edenlerdendir. İbnu'n-Neccar, yaşadığı dönemde Bağdad'da Irak ehlinin fakihi olduğunu kaydetmektedir. Ebû'l-Hüseyin el-Enbarî ve İbn Abdullah el-Humeydî'den hadis dinlemiştir. Kendisinden İbn Asakir ve İbnu'l-Cevzî rivayette bulunmuştur. bk. *Lisanu'l-mîzan*, 2/312; Kureşî, *el-Cevahiru'l-mudiyye*, 2/127; İbn Kutluboğa, *Tacü't-teracim*, s. 25; Temimî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 3/160; Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, 2/1681.

4 Ebû Abdullah İsmail b. Ebî Halid el-Becelî (ö.146/763). Tabiîndendir. A'meş ve o, yaşadıkları dönemin Kûfe muhaddisleri olarak tanınmışlardır. Ancak Becelî, A'meş'ten daha yaşlıydı. Abdullah b. Ebî Evfa, Kays b. Ebî Hâzim ve başkalarından rivayette bulunmuş; kendisinden ise Hakem b. Uteybe, Malik b. Miğvel, Şûbe, Süfyan ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. bk. Zehebî, *Siyer*, 6/176; İbn Hacer, *Tehzib*, 1/291; İbnü'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/216.

5 Ebû Abdullah Kays b. Ebî Hazim el-Becelî el-Ahmesî el-Kûfî (ö.97/715). Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Ammar, İbn Mesud ve başkalarından rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ise Ebû İshak es-Subeyî, Muğîre b. Şubeyl ve ötekileri rivayet etmişlerdir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/67; Zehebî, *Siyer*, 4/198-202.

6 Ebû Amr Cerir b. Abdullah b. Cabir b. Malik el-Becelî (ö.51/671). Sahabenin ileri gelenlerindendir. Kendisinden Enes, Kays b. Ebî Hâzim, Ebû Vail, Şa'bî ve başkaları

buyurduğunu rivayet etti: "Siz Rabbinizi, ayı on dördüncü gecede gördüğünüz gibi göreceksiniz. O'nu görme konusunda haksızlığa uğramayacak, meşakkat çekmeyeceksiniz."[1] Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah'ın yakınlığı veya uzaklığı mesafenin uzunluğu veya kısalığı türünden değildir. Fakat müminleri yüceltme, kafirleri aşağılama mânasındadır. İtaatli olan keyfiyetsiz olarak Allah'a yakındır. Asî olan ise O'ndan uzaktır. Yakında bulunma ve yönelme hitap eden için bahis konusudur. Cennette Allah'a yakın olmak, O'nun huzurunda durmak ve ahirette O'nu görmek aynı şekilde keyfiyetsiz vuku bulacaktır.

---

rivayette bulunmuşlardır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/22; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/333; Zehebî, *Siyer*, 2/530; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/73.

1 Buharî, Tevhid, 24; Müslim, İman, 80; Tirmizî, Sıfatu'l-cenne, 17; Harizmî, el-*Cami'*, 1/164; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 579.

Üçüncü Bölüm

ALLAH'IN FİİLÎ SIFATLARI
VE
ONLARLA İLGİLİ KONULAR

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Fiilî sıfatlar: Yaratmak, rızıklandırmak, meydana getirmek (inşâ), yoktan var etmek (ibdâ), yapmak (sun') ve diğerleridir. Yüce Allah, yaratmasıyla ezelde hâlikti. Yaratma O'nun ezelî sıfatıdır. Yine fiili ile ezelde faildir. Fiil de O'nun ezelî sıfatıdır. Allah (varlıkları) yaratmadan önce de hâlık, (canlılara) rızık vermeden önce da râzık idi. O'nun fiili ezelî sıfatıdır. Fâil, Yüce Allah'ın kendisidir. Allah'ın fiili mahluk değildir, mef'ûl (yapılan) ise mahluktur.

FASIL: Lütuf ve Adaletin Mevcudiyeti, Aslah Nazariyesinin Reddi

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Yüce Allah, kullarına lütufta bulunan, adaletle davranandır. Kendinden bir lütuf olarak kula hak ettiğinden kat kat fazla verir. Günah karşılığında kulu adaletiyle cezalandırır. Bazan lütfu ile de affeder. Allah, kendisinin bir lûtfu olarak dilediğini hidayete erdirir, dilediğini ise adaleti olarak saptırır. O'nun saptırması, hızlanıdır. Hızlanın mânası, razı olduğu şeyi yapmaya kulu muvaffak kılmaması demektir. Bu da O'nun bir adaleti olup, hızlana uğratılan kişinin yaptığı masiyete mukabil cezalandırılmasını ifade eder.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah ganidir, ihtiyaç dolayısıyla kullardan hiçbir şey istemez. Tersine kullar O'ndan hayır isterler. Allah'ın kullar üzerindeki hakkı kendisine kulluk etmeleri ve hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Bunu yaptıkları zaman, onların Allah üzerindeki hakkı, kendilerini bağışlaması ve mükâfatlandırmasıdır. Ebû Hanîfe İmam Muhammed'in rivayetine göre Atâ b. Ebû Rebah'ın[1] şöyle

---

1 Ebû Muhammed Ata b. Ebî Rebah Eslem el-Kureşî (ö.114/732), Hz. Osman zamanında doğmuş, Hz. Aişe, Ümmü Seleme, Ebû Hureyre, İbn Abbas ve başkalarından hadis rivayet

dediğini belirtmektedir: Eğer Allah gök ve yer ehline azap etmeyi dileseydi, onlara azap ederdi ve zulmetmiş de olmazdı.[1] Değil mi ki Allah semavât ve arz ehline taat yolunu göstermiş, taati ilham etmiş ve bu konuda kendilerine sabır ve sebat vermiştir. Bütün bunlar Allah'ın kendilerine lütfettiği nimetleri değil midir? Şayet O, kendilerinden bu nimetlerin şükrünü talep etse güçleri yetmeyip taksirde bulunurlardı; bu sebeple de hiç de zulmetmiş olmayarak bu taksirlerinden dolayı onları azaba düçar edebilirdi.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah, insanları küfür ve imandan arınmış olarak yarattı. Sonra onlara hitabetti, emir ve yasaklar koydu da kâfir olan kendi fiili, inkârı ve inadı ile küfre düştü. Bu, Cenab-ı Hakk'ın ona hızlanıdır. İnanan da kendi fiili, ikrarı ve tasdiki ile iman etti. Bütün bu iyi davranışlar Allah'ın tevfîki ve yardım etmesi ile olmuştur. "Allah, mümin kuldan imanı zorla alır" dememiz caiz değildir. Fakat kul imanı bırakır, bu takdirde de şeytan onu alır.

FASIL: Rızık ve Ecel

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Allah kulları yaratan, rızıklandıran ve öldürendir. Nitekim Yüce Allah: "Allah, (o yüce varlıktır) ki sizi yaratmış, sonra rızıklandırmıştır; sonra O, hayatınızı sona erdirecek, daha sonra da sizi tekrar diriltecektir."[2] buyurmaktadır. Belhî ve Harizmî'nin[3] rivayetlerine göre ise şöyle demiştir: Bana Yezid b. Abdurrahman el-Evdî[4], Abdullah b. Mes'ûd'dan, o da Hz. Peygamber'den

---

etmiştir. Kendisinden ise Mücahid b. Cebr, Amr b. Dînar, Zührî, Katade, A'meş ve başkaları rivayette bulunmuştur. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/467; Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 5/78; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzhib*, 7/199.

1 Ebû Davud, Sünnet, 16; İbn Mace, Mukaddime, 10; Ahmed b. Hanbel, 5/182, 185.

2 er-Rum (30), 40.

3 Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Hasan el-Harizmî (ö.655/1257). Tahir b. Muhammed el-Hafsî'den fıkıh okumuş, Harzem kadılığı yapmış ve Bağdad'da ders okutmuştur. Ebû Hanîfe'nin *Müsned*ini iki cild halinde tasnif etmiş ve bunda *Müsned*'in onbeş musannifinin rivayetlerini cemetmiştir. bk. İbn Kutluboğa, *Tacü't-teracim*, s. 66; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1681.

4 Ebû Dâvûd Yezîd b. Abdurrahman el-Evdî el-Kûfî. Hz. Ali'den hadis dinlemiştir. Oğulları İdris ve Dâvûd kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Onu İbn Hıbban *es-Sikat*'ta zikretmiş, 'Iclî "güvenilir" olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Hasan *el-Âsar'da* üçüncü tabakadan olarak Ebû Hanîfe, Yezid b. Abdurrahman şeklinde hadisler tahriç etmiştir. bk. Buhârî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 8/347; İbn Hacer, *Tehzîb*, 11/345; *Takrîbu't-tehzîb*, 2/368.

rivayet ettiğine göre (Efendimiz) şöyle buyurmuştur: "(Meni) ana karnında kırk gün nutfe olarak, kırk gün alaka (pıhtılaşmış) olarak, kırk gün et parçası (mudga=embriyo) olarak durur. Sonra Allah onun yaratılışını tamamlar ve melek der ki: Ey Rabbim! Erkek mi olacak dişi mi? Mümin mi olacak, kâfir mi? Ömrü ne kadardır? Rızkı nelerdir? Ameli nelerdir? Melek, Allah'ın onun için dilediklerini yazar. Mümin olan (saîd), başkasından öğüt alandır; kâfir olan (şakî) da annesinin karnında kötü yazılandır"[1]. Bu konuda Sevban'ın[2] (r.a) Hz. Peygamber'den (s.a.v) rivayet ettiği: "Ömrü ancak iyilik artırır, kaderi de ancak dua çevirir. Kul, yaptığı günah sebebiyle rızıktan mahrum kılınır."[3] meâlindeki hadis ise tevile tabi tutulmuştur.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: kazanma, helâlinden mal biriktirme helâldir, haram yolla mal biriktirme ise haramdır.

FASIL: Gerçek İstitaat

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye'de* dedi ki: İstitaat (iş yapabilme gücü) fiil ile beraberdir. *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta da şöyle demiştir: Kulun masiyet işlemesine elverişli olan gücün aynısı kulun taat işlemesine de uygundur. *el-Vasiyye*'de ise şöyle dedi: Güç fiilden önce de bulunmaz, sonra da bulunmaz. Çünkü fiilden önce bulunsaydı, kul ihtiyaç anında Yüce Allah'tan müstağni olurdu. Bu ise Yüce Allah'ın şu hükmüne muhalif olurdu. "Allah zengindir, siz ise fakirsiniz"[4] Allah zayıf ve aciz olmaları sebebiyle hiçbir gücü bulunmayan yaratıkları yaratmıştır. Eğer güç fiilden sonra bulunsaydı, fiil güç ve kudret olmadan yapılmış olacağından muhal olurdu.

---

1 Buharî, Bed'u'l-halk, 6; Enbiya, 1; Müslim, Kader, 1; Tirmizi, Kader, 4; İbn Mace, Mukaddime, 10; Harizmî, *Camiu'l-Mesanid*, 1/143.

2 Ebû Abdullah Savban en-Nebevî (ö.54/673). Hz. Peygamberin azadlı kölesidir. Hicaz'dan sürgün edilmiş, Hz. Peygamber onu satın alarak azad etmiştir. O da Peygamber'e bağlanarak yakınlarından olmuştur. Ondan birçok ilim almıştır. Ömrü uzun olan sahabilerden olup kendisinden Şeddad b. Evs, Cübeyr b. Nüfeyr, Ebû İdris el-Havlanî, Raşid b. Sa'd ve başkaları rivayette bulunmuştur. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 7/400; Ebî Hatîm, el-*Cerh ve't-tâdil*, 2/469; İbn Abdi'l-Ber, *el-İstiâb*, 1/218; Zehebî, *Siyer*, 3/15; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe* 1/25.

3 İbn Mace, Mukaddime, 10; Harizmî, *Camiu'l-mesanid*, 1/113.

4 Muhammed (47), 38.

FASIL: Güç Yetirilemeyen Şeylerle Mükellef Tutulmanın İmkânsızlığı

Ebû Hanîfe Yusuf b. Halid es-Semtî'nin[1] rivayetine göre şöyle dedi: Allah, kulları güç yetiremeyecekleri şeylerle mükellef tutmaz ve onlardan bilmedikleri şeyleri de istemez. Allah, onlara bilme imkânları olmayan şeylerden dolayı ceza vermez, bilemeyecekleri şeyleri de sormaz. Yine, bilmedikleri konulara dalmalarından hoşnut olmaz. Allah, bulunduğumuz hali bilir.[2] Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah inkâr edeni küfür halinde kafir olarak bilir; daha sonra iman ederse onu iman halinde mümin olarak bilir ve sever.

FASIL: Kulların Fiillerinin Yaratılması

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Kul, fiilleri, ikrarı ve bilgisi ile beraber yaratılmıştır. Fail yaratılmış olunca, fiilleri haydi haydi yaratılmıştır. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah yarattıklarından hiçbirini küfür ve imana icbar etmedi; hiçbir kimseyi mümin veya kafir olarak da yaratmadı. Sadece onları şahıslar olarak yarattı. İman ve küfür kulların fiilidir. Allah, kulları küfür ve imandan beri olarak yaratmış, sonra onlara hitap etmiş, emirler ve yasaklar koymuştur. Kafir olan kendi fiili, inkârı ve inadı ile kafir olmuştur. Bu, Yüce Allah'ın ona olan yardımını kesmesi ile olmaktadır. İman eden de kendi fiili, ikrarı ve tasdiki ile iman etmiştir. Bu sonuncuların hepsi Allah'ın tevfiki ve yardımı ile olmuştur. Kulların hareket ve sükun türünden olan bütün filleri, onların gerçek eylemleri (kesbleri)dir. Allah ise bu fiillerin yaratıcısıdır.

Ebû Hanîfe Yusuf b. Halid es-Semtî ve Abdülkerim el-Cûrcanî'nin[3] rivayetine göre dedi ki: İki telâkki (cebir ve tefvîz) arasında yer alan bu

---

1 Ebû Halid Yusuf b. Halid b. Umeyr es-Semtî el-Basrî (ö.189/804). Ebû Hanîfe'nin eski dostlarındandır, ondan birçok rivayet almıştır. Sehr b. Sehl el-Leysî'nin azadlısıdır. Ebû Muîn onun zayıf ve yalancı olduğunu söylemiştir. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 8/388; Saymerî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s. 150; İbn Hacer, *Tehzib*, 11/411.

2 Yusuf b. Halid es-Semtî'nin bu rivayeti Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir.

3 Ebû Muhammed Abdülkerim b. Muhammed el-Cürcanî (ö.170/786). Cürcan şehrinde kadılık yapmıştır, Kays b. er-Rabî, Ebû Hanîfe, Abdurrahman b. Süleyman ve başkalarından rivayette bulunmuştur. İbn Uyeyne, Ebû Yusuf, Muhammed b. İdris eş-Şafiî ve başkaları da ondan rivayette bulunmuşlardır. İbn Hıbban onun adını *es-Sıkat'ta* zikretmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 6/275.

kanaat bizim görüşümüzdür. O, hangi tarafa meylederse ben de oraya yönelirim. Muhammed b. Ali'nin[1] (r.a) dediği gibi ne icbar altında tutmak (cebir), ne tasarrufu tamamen kula bırakmak (tefvîz) vardır ve ne de ilahî fiillerin Allah'ın iradesi dışında (bi't-tab') meydana gelişi (teslît) bahis konusudur. Ebû Hanîfe el-Fıkhu'l-ebsat'ta dedi ki: Kul, Allah'ın kendisine verdiği ve masiyette değil, itaatta kullanmasını istediği kudreti (istitaatı) harcamaktan sorumludur.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Ameller farz, fazilet ve masiyet olmak üzere üç kısımdır. Farz, Yüce Allah'ın emri, dilemesi, sevgisi, rızası, yaratması, takdiri, hükmü, ilmi, muvaffak kılması ve levh–i mahfûzda yazması ile sabittir. Fazilet, Allah'ın emri ile değil; dilemesi, sevgisi, rızası, kazası, kaderi, hükmü, ilmi, tevfiki, yaratması ve levh-i mahfuza yazması iledir. Masiyet ise; Allah'ın emri ile değil, meşîeti ile; rızası ile değil, kazası ile; muvaffak kılması ile değil, takdiri ile ve bir de hızlanı, ilmi ve levh-i mahfuza yazması iledir. Hülasa hayır ile şerrin hepsinin takdiri Allah'tandır.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah, eşyayı kaderi ve kazasına bağlamıştır. Dünya ve ahirette her şey O'nun dilemesi, ilmi, kaza ve kaderi ile olur. Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf'tan rivayette Yüce Allah'ın: "Biz her şeyi bir kader ile yarattık"[2] kelâmı için şöyle demiştir: Âlemde bulunan her şey bu kaderin içindedir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Allah, onlardan bir kısmını hidayete sev ketti, bir kısmına ise dalalet hak oldu."[3] "O dilediğini saptırtır, dilediğini ise hidayete ulaştırır."[4] "Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölüleri kendileri ile konuşsaydı, her şeyi de onlara karşı (senin söylediklerini)

---

1 Ebû Cafer el-Bakır Muhammed b. Ali b. Hüseyin (ö.114/732). İmam Zeynelabidin'in oğludur, 56/675 senesinde doğmuştur. Hz. Peygamber'den, Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'den rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ise oğlu, Ata b. Ebî Rebah ve A'rec -bu ikisi daha yaşlı olmalarına rağmen- Amr b. Dînar, Zührî, Yahya b. Ebî Kesîr ve başkaları rivayette bulunmuştur. Oniki imamdan biridir. bk. Zehebî, *Siyer*, 4/401-109; *Tezkiretü'l-huffaz*, 1/117; İbn Hacer, *Tehzib*, 9/350.

2 el-Kamer (54), 49.

3 en-Nahl (16), 36.

4 en-Nahl (16), 93.

kefiller olmak üzere bir araya getirip toplasaydık onlar, Allah dilemedikçe yine iman edecek değillerdi."[1] "Eğer Rabbin dileseydi yer yüzündeki kimselerin hepsi, elbette topyekûn iman ederdi."[2] "Allah'ın izni olmadan hiçbir kimsenin iman etmesi mümkün değildir."[3] "Eğer Rabbin dileseydi bütün insanları muhakkak ki bir tek ümmet yapardı. Onlar ihtilaf edici bir halde devam edip gideceklerdir. Rabbinin, rahmetine mazhar ettiği kimseler müstesna. (Allah) onları bunun için yaratmıştır."[4] "Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz."[5] Yani Allah takdir etmedikçe (dileyemezsiniz). Şuayb (a.s) buyurdu ki: "Ona dönmemiz bizim için olacak şey değildir. Meğer ki Rabbimiz Allah dileye."[6] Nuh (a.s) ise şöyle demiştir: "Eğer Allah sizi helâk etmeyi dilemişse, ben sizin iyiliğinizi arzu etmiş olsam bile, bu hayırhahlığım size fayda vermez."[7] "Biz senden sonra kavmini imtihan ettik."[8] "İşte biz ondan fenalığı ve fuhşu bertaraf edelim diye (böyle burhan gönderdik). Çünkü o ihlâsa erdirilmiş kullarımızdandır."[9]

Bana, Hammad İbrahim'den, Alkame'den, Abdullah b. Mes'ûd'dan Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Allah, sizden birinizi yaratırken, onu ana karnında kırk gün nutfe olarak, sonra bir o kadar alaka olarak, sonra aynı süre kadar et parçası (mudğa) olarak tutar. Sonra ona rızkını, ecelini, mümin mi yoksa kâfir mi olduğunu yazacak olan bir melek gönderir. Kendisinden başka tanrı bulunmayan Allah'a yemin olsun ki, kişi cehennem ehlinin amelini o kadar yapar ki, kendisi ile cehennem arasında bir arşın mesafe kalır. Sonra hakkında yazılan yazı (Allah'ın takdiri) öne geçer de cennet ehlinin amellerinden bir tanesini yapar, ölür ve cennete girer. Yine kişi cennet ehlinin amelini o kadar yapar ki, cennetle kendi arasında bir arşın boyu mesafe kalır. Sonra

---

1 el-En'am, (6), 111.
2 Yunus (10), 99.
3 Yunus (10), 100.
4 Hud (11), 118-119.
5 et-Tekvir (81), 29.
6 el-A'raf (7), 89.
7 Hud (11), 34.
8 Tâhâ (20), 85.
9 Yusuf (12), 24.

hakkında yazılan yazı öne geçer de cehennem ehlinin amellerinden birini yapar, ölür ve cehenneme girer."[1]

Ebû Hanîfe İmam Muhammed, Harisî ve Ensârî'nin rivayetlerine göre şöyle demiştir: Bana Nafi'[2], İbn Ömer'den (r.a), Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Kader yoktur" diyen bir kavim gelecektir. Onlarla karşılaştığınız zaman selâm vermeyiniz, hasta olurlarsa ziyaretlerine gitmeyiniz, ölürlerse cenazelerinde bulunmayınız. Çünkü onlar, Deccal'ın taraftarı ve bu ümmetin Mecusîleridirler. Onları Mecusîlere ilhak etmek Allah üzerine hak olmuştur."[3] Bana Sâlim[4], babası Abdullah b. Ömer'den Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Kaderiyye'ye lanet olsun. Allah, benden önce hiçbir peygamber göndermemiştir ki, ümmetini onlardan sakındırmamış ve onlara lanet etmiş olmasın."[5] Bunu bana, Alkame b. Mersed, Süleyman b. Büreyde'den[6], o babasından[7], o da Hz. Peygamber'den (s.a.v) naklen rivayet etmiştir. Bize Heysem[8] Âmir eş-Şa'bî'den[9], o da Hz. Ali b. Ebû

---

1 Buharî, Bed'ü'l-halk, 6; Enbiyâ, 1; Kader, 1; Müslim, Kader, 1; Tirmizî, Kader, 4; Ebû Davud, Sünnet, 16; İbn Mace, Mukaddime, 10; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/143; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 40.

2 Ebû Abdullah Nafi' el-Kureşî (ö.117/735). İbn Ömer'in azadlı kölesidir. İbn Ömer, Hz. Aişe, Ebû Hüreyre, Ebû Saîd ve başkalarından rivayette bulunmuştur. İbn Cüreyc, Ukayl, Zührî ve başkaları da kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz onu Mısır'a öğretmen olarak göndermiştir. İbn Sa'd ve 'Iclî onun çok rivayeti olan sika bir kişi olduğunu söylemişlerdir. bk. İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/451; İbn Hallikan, *Vefayatu'l-a'yan*, 5/367; Zehebî, *Siyer*, 5/95; İbnu'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/154.

3 Ebû Davûd, Sünnet, 16; Ahmed b. Hanbel, I2, 86; 5, 407; Harizmî, *Câmi'u'l-mesânîd*, 1/144, 155; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 195, 415.

4 Ebû Ömer (veya Ebû Abdullah) Salim b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattab el-Kureşî (ö.106/724). Medine müftülüğü yapmıştır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/195; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, 2/349; Zehebî, *Siyer*, 4/457-467; *Tezkiretü'l-huffaz*, 1/88; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/436.

5 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/122; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 203.

6 Süleyman b. Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî el-Mervezî (ö.105/723). Abdullah b. Büreyde ikiz kardeşidir, sikadır. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzib*, 4/174, 12/286.

7 Büreyde b. Husayb b. Abdullah b. el-Haris el-Eslemî (ö.63/682). Hayber ve Mekke'nin fethinde bulunmuştur, Hz. Peygamber, kavminin zekâtını toplamak için görevlendirmiştir. Önceleri Medine'de otururken sonra Basra'ya, oradan da Merv'e göç etmiş ve burada vefat etmiştir. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/209; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, 1/432.

8 Heysem b. Habib es-Sayrafî el-Kûfî. Hakem b. Utbe, Hammad b. Ebî Süleyman, İkrime ve başkalarından hadis rivayet etmiş ve kendisinden de Hafs b. Ebî Dâvud, Şu'be b. el-Haccac, Ebû Hanîfe ve başkaları rivayette bulunmuştur. İbn Hibban onu *Kitabu's-Sıkat*'ta zikrettiği gibi Yahya b. Maîn Ebû Zar'a ve Ebû Hatim onun güvenilir olduğunu

Talib'ten[1] rivayet etti. Ali, Kûfe'de minbere çıkarak insanlara hitap etti ve dedi ki: "Kadere, onun hayrına ve şerrine inanmayan bizden değildir."[2] Bana Musa b. Ebû Kesîr[3], Ömer b. Abdulaziz'in[4] şöyle dediğini rivayet etti: "Kader ayeti Yüce Allah'ın kitabındadır, dilediği kişiler onu bildi, diledikleri ise ondan habersiz oldu. O, Cenab-ı Hakk'ın şu sözüdür: "Siz de, Allah'ı bırakıp tapmakta olduklarınız da hiç şüphesiz cehennem odunusunuz. Siz oraya gireceksiniz."[5] Yine Yüce Allah'ın şu sözü: "Ne siz, ne de tapmakta olduklarınız, siz onun aleyhinde (hiçbir ferdi) fitneye sürükleyecek (bir kudrette) değilsiniz. Meğer ki kendisi cehenneme girecek kimse olsun."[6]

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Bir kimse hayır ve şerri Allah'tan başkasının takdir ettiğini iddia ederse, Allah'ı inkâr etmiş olur, O'nun tevhidi de batıl olur. Yüce Allah buyurdu ki: "İşledikleri her şey defterlerdedir. Küçük büyük her şey yazılıdır."[7]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah onu levh-i mahfuza hüküm olarak (kesin ve icbarî olarak) değil, vasıf (sebeplere bağlı-kesbî)

---

söylemişler, Ahmed b. Hanbel de ondan övgüyle söz etmiştir. bk. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/80; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 11/91; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30/369.

9 Ebû Amr Amir b. Şurahîl b. Abdullah el-Hemedanî eş-Şa'bî (ö.105/723). Hz. Ali ile görüşmüş, ashabın ileri gelenlerinden birçok hadis dinlemiştir. Kendisinden Hakem, Hammâd, Ebû İshak ve başkaları rivayette bulunmuştur. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/246; Zehebî, *Siyer*, 4/294; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 5/65.

1 Ali b. Ebî Talib b. Abdilmuttalib (ö.40/660). Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve damadıdır. İlk müslümanlardan, dört halifenin dördüncüsü ve cennetle müjdelenen on sahabeden biridir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/334; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20/472; Bündarî, *Mevsûatu rical*, 3/72.

2 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/143.

3 Musa b. Ebî Kesîr el-Ensarî el-Hemedanî Saîd b. Müseyyeb, Zeyd b. Vehb, Mücahid ve Salim'den hadis rivayet etmiş ve kendinden Sevrî, Şu'be, Abdurrahman b. Sabit, Şureyk ve Heysem rivayette bulunmuştur. İbn Sa'd Mürcie mezhebine bağlı bir kelamcı olduğunu söylemiştir. bk. İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/137; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/367; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 29/135; Bündarî, *Mevsûatu rical*, 4/66. Musa b. Ebî Kesîr'in rivayeti için bk. Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/164. Bu rivayet ayrıca Talha b. Muhammed'in *Müsned*'inde "Ebû Abdullah Muhammed b. Muhalled, Bişr b. Musa, o Makkarî, Ebû Hanîfe tarikiyle zikredilmiştir.

4 Ömer b. Abdilaziz b. Mervan b. Hakem b. Ebi'l-As el-Emevî (ö.101/719). Tabiînin ileri gelenlerinden olan müçtehid ve adaleti ile meşhur bir halifedir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/330; Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 6/174; İbn Ebî Hatîm, el-*Cerh ve',t-ta'dil*, 6/122; Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücumu'z-zahire*, 1/246; İbnu'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb* 1/119.

5 el-Enbiya (21), 98.

6 es-Saffât (37), 161-163.

7 el-Kamer (54), 52-53.

olarak yazmıştır. *el-Vasiyye*'de ise şöyle dedi: Allah kaleme yazmayı emretti de kalem: "Ey Rabbim! Ne yazayım?" dedi. Yüce Allah: kıyamet gününe kadar olacak şeyleri yaz, buyurdu.[1]

Ebû Hanîfe, İmam Muhammed, Harisî ve Ensarî'nin rivayetlerinde dedi ki: Bana Ebû'z-Zübeyr[2] Cabir b. Abdullah el-Ensarî'den[3], Süraka b. Mâlik el-Ensârî'nin[4] şöyle dediğini rivayet etti: Ey Allah'ın Resûlü! Bana, kendisi için yaratıldığımız dinimizi anlat; mukadderatın cereyan ettiği ve kalemlerin yazıp bitirdiği bir şey uğruna mı amel etmekteyiz, yoksa gelecekte oluşacak bir şey uğruna mı? Hz. Peygamber (s.a.v): "Kaderin cereyan ettiği ve kalemlerin yazıp tükettiği şey uğruna" diye buyurdu. Bunun üzerine Süraka: "O halde nenin uğruna bu çalışma?" diye sordu. Hz. Peygamber: "Amel ediniz, herkes yaratıldığı şeye yöneltilmiştir" diye cevap verdi ve şu meâldeki ayeti okudu: "Artık kim verir ve sakınır, en güzeli de tasdik ederse biz de onu en kolaya hazırlarız (onda başarılı kılarız). Kim cimrilik eder, kendini müstağni sayar, en güzeli de yalanlarsa, biz de onu en zora hazırlarız."[5] Bana, Abdülaziz b.

---

1 Ebû Davûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader 17; Tefsir, 67; Ahmed b. Hanbel, 5/317; Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 75.

2 Ebû'z-Zübeyr Muhammed b. Selm b. Tedrûs (ö.128/745). Hakîm b. Hizam el-Kureşî el-Esedi'nin azadlı kölesidir. Cabir b. Abdullah, İbn Abbas, İbn Ömer ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ata b. Ebî Rebah, Zührî, Seleme b. Küheyl ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Yahya b. Maîn ve Nesâî "sika" olduğunu söylemişlerse de Ebû Zür'a, Ebû Hatîm ve Buharî "onunla ihticac olunmaz" demişlerdir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/481; Buharî, et-*Tarihu'l-kebîr*, 1/221; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/74; Zehebî, *Siyer*, 5/380; *Tezkiretu'l-huffaz*, 1/126.

3 Ebû Abdullah Cabir b. Abdullah b. Amr el-Ensarî el-Huzaî es-Sülemî (ö.78/697). Sahabeden ve şecere-i rıdvan'da Hz. Peygamber'e biat edenlerdendir. Kendisinden İbnü'l-Müseyyeb, Ata b. Ebî Rebah, Hasan el-Basrî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 2/207; İbn Ebî Hatîm, el-*Cerh ve't-ta'dîl*, 2/492; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/256; Zehebî, *Siyer*, 3/189; *Tezkiretu'l-huffaz*, 1/43; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/42.

4 Ebû Süfyan, Süraka b. Malik b. Ca'şam el-Müdlicî. Tanınmış sahabîlerdendir. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/264; İbn Hacer, *el-İsabe*, 2/19; Bündarî, *Mevsûatu ricali'l-kütübi't-tis'a*, 2/14.

5 el-Leyl, 92/5-10. Süraka'nın rivayeti için bk. Müslim, Kader, 1; İbn Mace, Mukaddime, 10; Ahmed b. Hanbel, 3/293; Harizmî, *Camiu'l-mesanîd*, 1/135-137; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 174.

Rafî'[1], Mus'ab b. Sa'd b. Ebû Vakkas'tan[2] babasından, o da Hz. Peygamber'den şöyle dediğini rivayet etti: Allah, herkesin dünyaya gelişini, dünyadan çıkışını ve nelerle karşılaşacağını yazmıştır. Ensardan bir adam: Ey Allah'ın Resûlü, o halde çalışma nenin uğruna yapılmaktadır?" diye sordu. Hz. Peygamber: "Amel ediniz, herkese yaratılışına uygun olan şey kolaylaştırılmıştır. Kötülere, kötülerin ameli, iyilere de iyilerin ameli kolaylaştırılmıştır." buyurdu. Bunun üzerine Ensarî: İşte şimdi amelin faydası ortaya çıktı, dedi.[3]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Eğer Kaderiyye'ye mensup olan kişi derse ki, meşîet bana aittir; dilersem inanır, dilersem inanmam. Çünkü Cenab-ı Hak: "Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin"[4]. "Semûd'a gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler."[5] "Rabbin sadece kendisine kulluk etmenize hükmetti."[6] "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."[7] buyuruyor. Bu kişiye cevap olarak denilir ki: Yüce Allah'ın "Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin" buyruğu bir vaîd (tehdit)dir. Cenab-ı Hak buyurmuştur ki: "Allah dilemedikçe öğüt almazlar"[8], "... Allah kişi ile kalbi arasına girer."[9] Yani mümin ile küfür ve kâfir ile iman arasına girer. Yüce Allah'ın "Semûd'a gelince, onlara doğru yolu gösterdik ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler" sözüne gelince bu, "onlara gösterdik ve

---

1 Ebû Abdullah Abdulaziz b. Rafî' el-Esedî (ö.130/747). İbn Abbas, İbn Ömer ve Enes'ten hadis rivayet etmiş, kendisinden ise Şu'be, Süfyan, Şureyk ve başkaları rivayette bulunmuştur. Birçok alim onun sika olduğunu söylemiştir. bk. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/381; Zehebî, *Siyer*, 5/228; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/337; İbnu'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/177.

2 Ebû Zürare Mus'ab b. Sa'd b. Ebî Vakkas el-Medenî (ö.103/721). İbn Sa'd, Medine ehlinin ikinci kuşağından olduğunu, çok rivayeti bulunduğunu ve sika olduğunu söylemektedir. İbn Hibban da onu *Kitabu's-sıkat'ta* zikretmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/228; Buharî, *Tarih*, 5/350; Zehebî, *Siyer*, 4/350; İbn Hacer, *Tehzîb*, 10/160; İbnu'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/125.

3 Buharî, Cenaiz, 83; Tefsîr, 92/2-7; Müslim, Kader, 1; İbn Mace, Mukaddime, 10; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 92; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/183; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 383.

4 el-Kehf (18), 29.

5 Fussılet (41), 17.

6 el-İsra (17), 23.

7 ez-Zariyat (51), 56.

8 el-Müddessir (74), 56.

9 el-Enfal (8), 24.

açıkladık" demektir. "Rabbin sadece kendisine kulluk etmenize hükmetti" ayeti ise "Rabbin emretti" mânasına gelir.

Ebû Hanîfe, İmam Muhammed'in rivayetinde dedi ki: Kazâ iki türlüdür. Birincisi vahiy emri, diğeri ise yaratma (emri)dir. Çünkü Allah küfrü onlar için kaza ve kader çerçevesine alır. Fakat onunla emretmez. Aksine ondan men eder.[1]

Yüce Allah'ın "cin ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" sözü "beni birlesinler" mânasına gelir.

Eğer o (kaderî) derse ki: Allah niçin kullarını günaha zorluyor da sonra bu günah sebebiyle onlara azap ediyor? Eğer zina edecek, içki içecek veya iftira atacak olsa ona hadler uygulanır. Allah, kendisine iftira edilmesini istememiştir. Yüce Allah: "Takva ve mağfiret ehli"[2] olduğunu beyan ediyor. Binaenaleyh o küfür ehli olmadığı gibi onu murad edici de değildir.

Ona (cevap olarak) denilir ki: Kul kendi nefsine zarar ve fayda vermeye muktedir midir? Eğer "hayır", çünkü onlar, itaat ve masiyet dışındaki fayda ve zararda kadere uymak zorundadırlar" derse, bu defa ona denilir ki: Allah şerri yaratmış mıdır? Eğer "evet" derse sözünden dönmüş olur. "Hayır" derse Cenab-ı Hakk'ın şu sözünü inkâr etmiş olur: "De ki: yarattığı şeylerin şerrinden sabahın Rabb'ına sığınırım."[3] Bununla Allah, "şerrin yaratıcısı" olduğunu haber vermiştir. Hadler, Allah emrettiği için uygulanır. Evet Allah hadleri emretmiştir ve O'nun emrettiği şeyler terkedilemez. Nitekim Zeyd kölesinin elini kesecek olsa, bu Yüce Allah'ın dilemesi ile olmakla birlikte insanlar onu kınar. Eğer Zeyd kendisini azad edecek olsa bu defa överler. Bunların her ikisi de Yüce Allah'ın dilemesi ile vuku bulmuştur. Zeyd de, Allah'ın dilemesi ile iş görmüştür. Ne var ki Allah'ın dilemesi ile de olsa masiyet işleyen

---

1 İmam Muhammed'in rivayeti Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir. Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö.508/1115) bu iki hükmü, "emr-i îcâb" ve "emr-i tekvin" terimleri ile ifade etmektedir. bk. *Tebsıratu'l-edille*, 1/364.

2 el-Müddessir (74), 56.

3 el-Felak (113), 1-2.

kimsenin fiilinden Cenab-ı Hak razı olmaz. Böylesi, bu tür bir fiilde adaleti de gözetmemiş olur.

"Allah, kendisine iftira edilmesini dilemedi" sözünde de ona (Kaderiyye'ye mensup olan kişiye) şöyle denilir: "Allah'a iftira" bir kelâm mıdır, değil midir? "Evet" derse, ona "kafiri kim konuşturdu?" diye sorulur. "Yüce Allah" derse, kendi görüşlerine karşı çıkmış olur. Çünkü "iftira" da kelâmdan bir türdür, Allah dilemeseydi, onlara o sözü söyletmezdi.

Eğer o (kaderî) derse ki: "Allah, kendisinin takva ve mağfiret ehli olduğunu söylüyor; Allah, küfür ehli olmadığı gibi, onu murad edici de değildir." Şöyle cevap verilir: Allah dilediği taate ehildir, dilemediği masiyet de O'na ehil değildir. Eğer adam derse ki: Kişi isterse bir işi yapar, isterse yapmaz; isterse yer, isterse yemez; isterse içer, isterse içmez. Ona denilir ki: Allah İsrail oğullarına denizi geçmeyi, Firavun'a ise denizde boğulmayı takdir etti mi? Eğer "evet" derse, bu defa denilir ki: Musa'yı yakalamak için onun arkasından gitmemek ve taraftarları ile birlikte boğulmamak Firavun'un elinde miydi? Eğer "evet" derse, küfre düşmüş olur; "hayır" derse daha önceki sözünü nakzetmiş bulunur.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Esed b. Amr'ın[1] rivayetlerine göre şöyle demiştir: Kaderiyye'ye mensup olan kişiye denilir ki: Allah ezelî ilminde bu şeylerin böylece olacağını biliyor muydu, bilmiyor muydu? Eğer "hayır" derse küfre düşmüş olur; "evet" derse, bu defa "Allah, bunları bildiği gibi olmasını mı yoksa bildiğinin hilafına olmasını mı diledi?" diye sorulur. "Bildiği gibi olmasını diledi" derse, Allah'ın, mümin için imanı, kafir için de inkarı irade ettiğini kabullenmiş olur; "bildiğinin aksinin oluşmasını murad etti" derse, Rabbini muradının oluşmasını temenni eden ve bunun hasretini çeken bir konumda düşünmüş olur. Çünkü biri için olmamasını istediği halde oluveren yahut da olmasını istediği

---

1 Ebû'l-Münzir Esad b. Amr b. Amir el-Kûfî (ö.188/804). Ebû Hanîfe'nin arkadaşıdır, ondan hadis dinlemiş ve fıkıh dersleri almıştır. Ebû Yusuf'tan sonra Bağdad kadılığına getirilmiştir. bk. Hatib el-Bağdadî, *Tarih*, 7/16; Zehebî, *Siyer*, 10/436; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, 1/376; Kiranevî, *Ahbaru Ebî Hanîfe*, s. 149.

halde olmayan kimse temenni ve tehassür mevkiinde kalır. Rabbini temenni ve hasret vasıfları ile niteleyen kimse ise küfre düşer[1].

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Şu delili getiren kafir olmaz. Çünkü o, ayeti inkâr etmemiş, tevilinde hata etmekle birlikte tenzilini reddetmemiştir. Bundan dolayıdır ki bir kimse; "Bana bir musibet geldiğinde, bunun Allah'tan mı, yoksa kendi isteğimle mi olduğunu bilmiyorum, o, Allah'ın beni sınadığı bir şey değildir" dese küfre düşmez. Çünkü Yüce Allah: "Başına gelen kötülük kendindendir"[2], "Size isabet eden her musibet, ellerinizle kazandıklarınız sayesindedir"[3] buyuruyor. Yani "günahlarınız yüzündendir" ve "Ben onu size takdir ettim" şekillerinde tevil ederse küfre düşmüş olmaz sadece tevilinde yanılmış olur.

FASIL: Mucize ve İsmet

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Peygamberlere verilen mucizeler haktır. Ebû Hanîfe Belhî ve Harizmî'nin rivayetine göre şöyle demiştir: Bana Heysem b. Habîb es-Sayrafî Âmir eş-Şa'bî'den, o da İbn Mes'ûd'dan (r.a) şöyle dediğini rivayet etti: "Hz. Peygamber zamanında Mekke'de ay iki parça halinde yarıldı."[4]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Mi'raç haberi haktır, kim onu reddederse bid'atçı ve sapık olur. Bütün peygamberler (a.s) küçük büyük günahlarla küfürden beridirler.[5] Muhammed (s.a.v) O'nun habibi, resûlü, nebisi, seçtiği ve günahlardan arındırdığı kişidir. O, puta tapmamış, bir an dahi olsa Allah'a şirk koşmamış, ne küçük, ne de büyük günah asla işlememiştir.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: O, Allah'ın yasak ettiği hiçbir şeyi emretmemiş, Allah'ın vaslettiği hiçbir şeyi katetmemiş (devam

---

1 bk. Hatîb el-Bağdadî, *Tarih*, 13/389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/131.
2 en-Nisa (4), 79.
3 eş-Şûrâ (42), 30.
4 Müslim, Sıfatu'l-münafıkîn, 8; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'an, 54; Ahmed b. Hanbel, 1/447; *Harizmî, Câmiu'l-mesânîd*, 1/163.
5 el-*Fıkhu'l-ekber'de* ibarenin devamında: "Onlarda bazan hata ve zelleler vakî olur" ifadesi yer almaktadır. bk. s. 64.

etmesini dilediği insanlarla münasebeti kesmemiş)tir. O, Allah'ın tavsif ettiği herhangi bir şeyi, aynen nitelendirmiş, bunun hilafına bir tavsifte bulunmamış, bütün işlerde Allah'ın emrine muvafık olmuştur. Yeni bir şey uydurmamış, Allah'ın buyurduğundan başka bir şeyi O'na nispet etmemiş ve güçlük çıkaranlardan olmamıştır. Bunun içindir ki Cenab-ı Hak: "Peygamber'e itaat eden Allah'a itaat etmiş olur." buyurmuştur. Çünkü O, Peygamber'i yarattığı bütün cin ve insanlara[1] önder, farz ve sünnetleri için emin kılmıştır. Yine bu nedenledir ki Cenab-ı Hak: "Peygamber size ne verirse, onu alınız. Neden de sakındırırsa, ondan uzak durunuz."[2] buyurmuştur. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de, peygamberlerden bazan zelle ve hataların vakî olduğunu söylemiştir.

FASIL: Bazı Hükümlerde Neshin Gerçekleştiği ve Hak Dinin İnanç Esaslarının Bütün Peygamberler İçin Aynı Olduğu Hakkında

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Peygamberler (a.s) ayrı ayrı dinlerde değildiler, onlardan hiçbiri kavmine, kendisinden önceki peygamberin dinini terk etmeyi de emretmedi. Çünkü onların hepsinin dini bir idi. Her peygamber kendi şeriatına (ahkâmına) çağırıyor ve kendisinden önceki peygamberin şeriatından uzak tutuyordu. Çünkü Peygamberlerin şeriatları birden fazla olup farklı özellikler taşıyordu. Bu nedenle de Yüce Allah: "Sizden her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri bir tek ümmet yapardı."[3] buyurmuştur. Allah bütün peygamberlere dini ayakta tutmayı -o da tevhiddir- ve onda ihtilafa düşmemeyi tavsiye etmiştir. Çünkü onların dinini bir kılmış ve şöyle buyurmuştur: "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin" diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı."[4] Yine Yüce Allah buyurdu ki: "Senden önce hiçbir elçi göndermedi ki ona: "Benden başka ilah yoktur, şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım."[5] Bir başka ayette şöyle buyurmuştur: "... Allah'ın yaratışında değişme yoktur.

---

1 en-Nisa (4), 80.
2 el-Haşr (59), 7.
3 el-Maide (5), 48.
4 eş-Sûra (42), 13.
5 el-Enbiya (21), 25.

İşte dosdoğru din budur."[1] Yani Allah'ın dininde değişme yoktur, din tebdil edilmemiş, değiştirilmemiş ve bozulmamıştır. (Hükümlerden ibaret olan) Şeriatler ise zaman zaman değiştirilmiş ve tebdile tabi tutulmuştur. Çünkü bazı şeyler vardır ki bir grup insana helâlken Allah tarafından diğerlerine haram kılınmıştır. Yine Cenab-ı Hak bazı şeyleri bir grup insana emretmişken diğerlerinden menetmiştir. Hülasa şeriatlar çoktur ve birbirinden farklıdır. Şeriatlerden kasıt da farzlardır.[2]

FASIL: Keramet ve İstidraç

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Kerametler, veliler içindir. Haberlerde İblis, Firavun ve Deccal gibi Allah'ın düşmanı olan kişilerden zuhur ettiği rivayet olunan olaylara gelince; bunları mucize ve keramet olarak isimlendirmeyiz fakat "ihtiyaçlarını giderme" olarak adlandırırız. Zira Yüce Allah, düşmanlarının ihtiyaçlarını onları derece derece cezaya çekmek ve sonunda da cezalandırmak (istidraç) şeklinde karşılar. Onlar da buna aldanarak azgınlık ve küfürde ileri giderler. bunların hepsi de caizdir.

FASIL: İman ve Kelâmın (İkrarın) Hakikati

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: İman dil ile ikrar ve kalp ile tasdiktir. Tek başına ikrar iman olamaz. Eğer sadece ikrar ile iman olsaydı münafıkların tümü inanmış olurlardı. Aynı şekilde tek başına bilgi de iman olamaz. Çünkü bu şekilde iman olsaydı, ehl-i kitabın tümü inanmış olurlardı. Halbuki Yüce Allah münafıklar hakkında şöyle buyurmuştur: "Allah münafıkların kesinlikle yalancı olduklarını bilmektedir."[3] Cenab-ı Hak ehl-i kitap hakkında ise şöyle buyurmuştur: "Kendilerine kitap verdiklerimiz onu, öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."[4]

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de şöyle demiştir: İman: Tasdik, marifet, yakîn ve ikrardan oluşur. İslâm ise: Kulun, Allah'ın kendi rabbi olduğunu

---

1 er-Rum (30), 30.
2 Beyazîzade, *İşaratu'l-meram'da el-Usûlu'l-münîfe'nin* buraya kadar olan kısmını şerhetmiştir.
3 el-Münafıkun (63), 1.
4 el-Bakara (2), 146.

ikrar etmesi, O'na yakîn derecesinde bağlanması ve Allah'ın, rabbi olduğunu bilmesidir. Bunlar (lafız olarak) farklı isimler olup mânaları birdir, o da "iman"dır. İslâm ise teslim olma ve Yüce Allah'ın emrine boyun eğme mânasına gelir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: İman ile islâm her ne kadar lafız yönünden ayrılırlarsa da islâmsız iman ve imansız islâm olmaz, bu ikisi sırt ve karın gibidir, Din ise iman, islâm ve şeriatların hepsine birden verilen bir isimdir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: İmanın mahalli kalptir, (iman ağacının) dalları ise bedendedir. Eğer denilirse ki, parmağında iman varsa onu kestiğinde nereye gider?" "Kalbe gider" diye cevap verilir.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: İnsanlar tasdik yönünden üç dereceye ayrılırlar: Onlardan bir grup Allah'ı ve ondan geleni hem kalbi ve hem de dili ile onaylar. Bir grup kalbiyle tasdik eder, diliyle yalanlar. Bir grup ise diliyle onaylar, kalbi ile yalanlar. Kim hem kalbi, hem de dili ile tasdik ederse o, hem Allah nezdinde, hem de insanlar yanında mümindir. Kalbi ile tasdik edip dili ile yalanlayan ise Allah yanında mümin, insanlar nezdinde kâfirdir. Bu durum kişi Allah'a iman ettiği halde takiyye[1] halinde dili ile küfrü ızhar etmesi şeklinde olur. Bu kişinin takiyye yaptığını bilmeyen onu kafir olarak isimlendirir. Halbuki o, Allah yanında mümindir.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf'un rivayetine göre şöyle demiştir: Bir kimse Allah'ı tanır, O'nu tasdik eder ve imkânına rağmen dili ile ikrar etmeden ölürse küfür üzere ölmüş olur.[2] Çünkü Allah Teâlâ Kur'an'da imanı hem kalp, hem de dile nispet ederek, şöyle buyurmuştur: "Biz sadece Allah'a ve bize indirilene inandık, deyiniz."[3] "Eğer onlar da sizin inandığınız gibi

---

1 Takiyye: Kişinin, kendine yönelecek zararlardan korunmak için kalbindekini değil, bunun tersini dışa vurması demektir. Bu, Şia'nın temel inanç esaslarından biridir. bk. Kal'acî, *Mu'cemu Lugati'l-fukaha*, s. 142.

2 bk. Muvaffak el-Mekkî, *el-Menakib*, s. 124-125; Kerderî, *el-Menakıb*, s. 201-202; Semerkandî, *Şerhu'l-Fıkhı'l-ekber, s. 9.*

3 el-Bakara (2), 136-137. Ayetlerin tam meâli şu şekildedir: "Biz, Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve torunlara indirilene, Musa ve İsa'ya verilenlerle rableri

inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar.", "Onların takva sözünü tutmalarını sağladı."[1], "Kendileri de bunları yakînen bildikleri halde, onları inkâr ettiler."[2] Allah, "öz oğullarını tanıdıkları gibi onu tanıyorlar"[3] dedi ve yakîn bilgilerine rağmen onları mümin saymadı. Hz. Peygamber buyurdu ki: "Allah'tan başka ilah yoktur deyiniz, kurtuluşa erersiniz."[4] Yine Hz. Peygamber (s.a.v): "Allah'tan başka ilah yoktur, diyen herkes cehennemden çıkar"[5] buyurmuştur. O, bu sözlerinde "kurtuluşu" ve "cehennemden çıkışı" ikrarsız bir marifete bağlı kılmamıştır.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Kim dili ile onaylar da kalbi ile yalanlarsa Allah yanında kâfir, insanlar yanında ise mümin olur. Çünkü insanlar onun kalbindeki inancı bilmemektedirler. Bu nedenle de onu şahadet getirdiği için mümin olarak isimlendirmeleri gerekir. Onlar, kalpleri bilmekle mükellef değildirler. Allah ise insanları kalplerinde taşıdıkları inanç sebebiyle mümin veya kafir olarak isimlendirir. Çünkü O, kalplerde olanı bilir. Biz ise onları, dilleri ile bize ifade ettikleri tasdik, yalanlama, dış görünüş ve ibadet sebebiyle müminler veya kafirler olarak isimlendiririz. Bu nedenle müslümanlar, Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde münafıkları, kendilerine ızhar ettikleri ikrar sebebiyle mümin olarak isimlendiriyorlardı. Halbuki onlar kalplerindeki tekzip ve inkârdan dolayı Allah yanında kafirdirler. Küfür: İnkâr ve ısrarla reddetme demektir. Nasıl ki bugünkü İslâm ilk İslâm'ın aynı ise bugünkü nifak (münafıklık), ilk nifakın aynı ve bugünkü küfür de ilk küfrün aynıdır. İlk nifak, kalp ile inkâr ve tekzip edip, dil ile tasdik ve ikrarı ızhar etmekti. Bugün de durum aynıdır. Yüce Allah, münafıkları Kur'an'da tavsif ederek şöyle buyurdu: "Münafıklar sana geldikleri

---

tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk" deyiniz. Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar, dönerlerse mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar. Onlara karşı Allah yeter. O işitendir, bilendir."

1 el-Fetih (48), 26.

2 en-Neml (27), 14.

3 el-Bakara (2), 146; el-En'am (6), 20.

4 Ahmed b. Hanbel, 3/492; 4/63; 5/371, 376.

5 Müslim, İman, 84; Tirmizî, Sıfatu cehennem, 9; Ahmed b. Hanbel, 3/116.

zaman, senin Allah'ın elçisi olduğuna şahadet ederiz, derler."[1] Cenab-ı Hak onları reddedip, yalanlayarak: "Allah, senin kendi elçisi olduğunu biliyor, yine Allah, münafıkların yalancı olduklarına şahitlik ediyor."[2] buyurmuştur. Allah, onları söyledikleri söz yalan olduğu için tekzip etmemiştir, fakat ikrar ve tasdik konusunda dilleri ile ızhar ettikleri gibi (samimi) olmadıkları için yalanlamıştır. Allah bizi, insanları mümin olarak isimlendirip, onlardan bize zahir olana göre muhabbet veya buğz duymakla mükellef tuttu. Sırları en iyi bilen Allah'tır. Bir insanın şahsında sevgi ile buğz birleşebilir. Şöyle ki o, iyiliğin yanında kötülük de işleyebilir. Bu durumda sen iyi amelinden ötürü kendisini sever, kötü davranışı sebebiyle de ondan hoşlanmayıp uzak durmak istersin. Allah yazıcı meleklere de bu şekilde insanlardan kendilerine zahir olanları yazmalarını emretmiştir. Onların insanların kalplerine nüfuz etme imkânı yoktur. Çünkü kalplerdekini yalnızca Yüce Allah veya kendisine vahiy indirilen elçi bilir. Kim vahiy dışında kalplerdekini bildiğini iddia ederse âlemlerin Rabb'inin ilmine sahip olduğunu iddia etmiş olur. Kim kalplerde ve kalplerin dışında sadece Allah'ın bildiklerini bildiğini iddia ederse büyük bir günah işlemiş ve kâfirlerle beraber cehennemi hak etmiş olur.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Allah Âdem'in neslini, onun sulbünden çıkardı, onlara akıl verdi ve hitabetti. Onlar da Allah'ın rablığını ikrar ettiler ve bu onlardan iman oldu. Onlar bu fıtrat üzere doğarlar. Bundan sonra kim inkâr ederse (bu fıtratı) değiştirmiş ve tebdil etmiş olur. Kim de iman ederse bulunduğu durumda sebat ve devam etmiş olur.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: İnsanlar: İmanında samimî mümin, inkârında ısrarlı kafir ve nifakındaki çift görünümünü devam ettiren münafık olmak üzere üç sınıftır. Yüce Allah mümine ameli, kafire imanı ve münafığa ihlası şu ayetle farz kılmıştır: "Ey insanlar! Rabbinizden

---

1 el-Münafıkûn (63), 1.
2 el-Münafıkûn (63), 1.

korkunuz."[1] Bu ayet: "Ey müminler, itaat edin; ey kafirler, iman edin; ey münafıklar samimî olun" mânasına gelir.

FASIL: Zarûrât-ı Diniyyeyi Tasdik Etmenin Gereği

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Onlar, Aziz ve Celil olan Allah'ı bilmeleri ve tasdik etmeleri sebebiyle mümin, O'nu inkâr etmeleri dolayısıyla da kafir olurlar. Onlar, iman ve küfür terimlerinin ne anlama geldiklerini bilmeseler de, Allah için kulluğu itiraf eder, O'nun bir olduğunu ve O'ndan geleni tasdik ederlerse -imanın iyi, küfrün de kötü olduğunu bildikten sonra- kafir olmazlar.[2] Her kim Allah'ın birliğini ifade eder de Muhammed'i (s.a.v) inkâr eder veya onu kusurlu görürse, O, Yüce Allah'ı inkâr edicidir. Çünkü Allah'ı inkâr eden aynı zamanda Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu da inkâr etmiş olur. Onun Allah'ı inkârı Hz. Muhammed'i (s.a.v) inkârı cihetinden değildir. Yüce Allah: "Bizim ayetlerimizi ancak kâfirler inkâr eder."[3] buyurmuştur. Yine buyurdu ki: "Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp, sonra da verdiğin hükmü içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar."[4]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Bir kimse inanılması gereken şeylerin tümüne inanmakla beraber, "Hz. Musa ve İsa'nın peygamber olup olmadıklarını bilmiyorum" dese küfre girer. Aynı şekilde bir kimse O'nun yarattıklarından bir şeyi inkâr edip "Bunu kimin yarattığını bilmiyorum?" dese, Cenab-ı Hakk'ın: "Allah, her şeyin yaratıcısıdır"[5] kavli gereğince küfre düşer. Çünkü o, (söz konusu şeyin) sanki Allah'tan başkası tarafından yaratıldığını söylemiş olur. Aynı şekilde bu kimse:

---

1 en-Nisa (4), 1.

2 *el-Âlim ve'l-müteallim'de* (s. 31) ibarenin devamında şu örnek yer aldı: "Bal" ve "sabır" (azvay denilen bir çeşit acı ağaç usaresi) kelimelerinin ne anlama geldiğini bilmediği halde, bunlara inanan, bunlardan tadan balın tatlı, azvay usaresinin ise acı olduğunu bilen kişi gibi. Bu kişiye tatlı ve acıyı bilmiyor denmez fakat "bal" ve "sabır" kelimelerinin anlamlarını bilmiyor denir. İmanın iyi, küfrün de kötü olduğunu bildiği halde, "iman" ve "küfür" kelimelerinin anlamlarını bilmeyen kimse de bunun gibidir. Ona, "Allah'ı bilmiyor" denmez fakat iman ve küfrün ne anlama geldiğini bilmiyor denir.

3 el-Ankebut (19), 47.

4 en-Nisa (4), 65.

5 er-Ra'd (13), 16.

"Allah'ın bana namazı, orucu ve zekâtı farz kıldığını bilmiyorum" dese Yüce Allah'ın: "Namazı kılınız ve zekâtı veriniz"[1], "Oruç size farz kılındı"[2], "Akşama ulaştığınızda, sabaha kavuştuğunuzda Allah'ı tesbih ediniz (namaz kılınız)."[3] buyrukları gereğince küfre girer. Eğer derse ki: "Bu ayete inanıyorum fakat te'vil ve tefsirini bilmiyorum" küfre düşmüş olmaz. Çünkü o, ayetin Allah tarafından gönderildiğine inanmakta fakat tefsirinde yanılmaktadır. Eğer "kafiri tanımıyorum" dese, o da böyledir. Bir kimse "kâfirin cennete mi, cehenneme mi gideceğini bilmiyorum" dese, o, Yüce Allah'ın kitabını inkâr etmiş ve Cenab-ı Hakk'ın: "İnkâr edenlere de cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler"[4] "Onlara yanma cezası vardır."[5], "Onlara şiddetli bir azap vardır"[6] ayetlerine göre kafir olmuş olur.

Saîd b. Müseyyeb'ten[7] bana ulaştığına göre o şöyle demiştir: "Kafirleri cehennemdeki yerlerine indirmeyen onlar gibi olur."[8]

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Ben, Yüce Allah'ı birleyen, O'nun nezdinden gelene inanan fakat kendisinin kâfir olduğunu söyleyen kişiyi mümin olarak isimlendiririm. O, her ne kadar kendini kâfir olarak tanıtsa da, kendi hakkındaki yalanına katılmak bana düşmez. Aynı şekilde beni tekfir eden, Allah'ın dini olmadığı zanniyle benim dinimden uzak olduğunu söyleyen kişiyi kâfir olarak isimlendirmem, çünkü o, benim hakkımda hilafı hakikat olan bir şey söylüyor. Fakat onu yalancı olarak isimlendirebilirim. Bana yalan isnat etmesi dolayısıyla ona yalan isnad etmem helal olmaz. Çünkü Cenab-ı Hak: "Bir topluluğa duyduğunuz kin,

---

1 el-Bakara (2), 43.
2 el-Bakara (2), 183.
3 er-Rum (30), 17.
4 Fatır (35), 36.
5 el-Burûc (85), 10.
6 eş-Şûra (427, 16.
7 Ebû Muhammed Saîd b. Müseyyeb b. Hazm b. Ebî Vehb el-Kureşî el-Mahzumî (ö.94/712). Tabiînin ileri gelenlerinden ve yaşadığı dönem Medine halkının alimlerindendir. Hz. Ömer'i görmüş, Hz. Osman, Ali, Zeyd b. Sabit ve daha başka sahabelerden hadis rivayet etmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/119; Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 3/510; İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-a'yan*, 2/375; Zehebî, *Siyer*, 4/217; *Tezkiretu'l-huffaz*, 1/51; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 4/84.
8 Bu rivayetin kaynağını bulamadık.

sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun, bu takvaya daha çok yakışan (bir davranış)tır."[1] Yani, bir kavme düşmanlığınız, onlar hakkında adaleti terk etmeye sizi sevk etmesin, buyurmuştur. Eğer Allah'tan veya onun dininden uzak olduğunu söylerse küfre düşer. Kafirlerin küfrü, Allah'ı bilmemeleri ve O'nu inkâr etmeleri birdir. Onların Allah'a nispet ettikleri na't ve sıfatlar, O'na yaptıkları ibadetler çok ve muhteliftir. Bunu şuradan bilmektesin ki sen, onların vasıflandırdığı ve tapındığı varlığa tapınmıyorsun. Çünkü onlar (Allah'ı) üç veya iki olarak nitelendiriyorlar ve O'na ortak koşuyorlar, vasıflandırdıkları varlığa tapınıyorlar. Sen ise Bir'i vasıflandırıyor ve Bir'e ibadet ediyorsun. Senin ibadet ettiğin varlık, onların tapındığı varlıktan ayrıdır. Bunun için Yüce Allah buyurmuştur ki: "De ki, ey kafirler, ben sizin taptıklarınıza tapmıyorum; siz de benim ibadet ettiklerime ibadet etmiyorsunuz."[2] Gerçi onlar, "Rabbimiz Allah'tır" diyorlar, fakat gerçekte O'nu tanımıyorlar. Zira Allah şöyle buyurmaktadır: "Onlara gökleri ve yeri kimin yarattığını sorsan, mutlak "Allah" derler. De ki övgü yalnız Allah'a mahsustur. Ama onların çoğu bilmezler."[3] Cenab-ı Hak (bu ayette), onların çoğunun bu sözü bilgisizce söylediklerini haber veriyor. Gerçekten onlar, "Allah" adını müminlerden işitmişlerdir ve duyduklarını bilmeksizin söylemektedirler. Aynı şekilde Yüce Allah: "Ahirete inanmayanlar var ya, onların kalpleri (bu gerçeği) bilmemekte, kendileri de kibirlerine yedirememektedirler."[4] buyurmuştur.

FASIL: İmanda İstisnanın Reddi

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: İnanan gerçekten mümin, inkârcı da gerçekten kâfirdir. Küfürde şüphe olmadığı gibi imanda da şüphe yoktur. Çünkü Yüce Allah: "Onlar gerçekten mümindirler"[5] ve ayrıca "Onlar gerçekten kafirdirler"[6] buyurmuştur. Ebû Hanîfe el-Fıkhu'l-ebsat'ta şöyle

---

1 el-Maide (5), 8.
2 el-Kâfirûn (109), 1-3.
3 Lokman (31), 25.
4 en-Nahl (16), 22.
5 el-Enfal (8), 4.
6 en-Nisa (4), 151.

demiştir: Kişinin "Ben gerçekten müminim" demesi ve imanında şüphe etmemesi gerekir. Çünkü Harise b. Malik b. Nu'man'ın[1] rivayet ettiği hadise göre Hz. Peygamber ona: "Nasıl sabahladın?" diye sormuş, o da "Gerçekten ("hakk"ıyla) mümin olarak sabahladım" demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Söylediğine dikkat et, çünkü her "hakk"ın bir hakikati vardır, imanın hakikati nedir?" diye sormuş, Harise'nin: "Ey Allah'ın Elçisi! Gündüzlerimi susuz, gecelerimi uykusuz geçirinceye dek nefsimi dünyadan uzak tuttum, öyle ki Rabbimin arşına bariz bir şekilde bakıyor, orada birbirlerini ziyaret eden cennet ehlini seyrediyor yahut ta orada birbirlerine düşman olan cehennem ehline nazar ediyor gibiyim." demesi üzerine Hz. Peygamber: "İsabet ettin, devam et; İsabet ettin, devam et" demiş, sonra da: "Kim, Allah'ın kalbini nurlandırdığı kişiye bakmaktan sevinç duyarsa, Harise'ye baksın."[2] buyurmuştur. Haris'in hadisine göre ise Ebû Hanîfe: Bana Hammad'ın anlattığına göre, Haris b. Malik Kûfe'de bulunan Abdullah b. Mes'ûd'a (r.a) gitmiş, İbn Mes'ûd ona: "Sen gerçekten mümin misin?" diye sormuş, Haris: "Evet, ben gerçekten müminim" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine İbn Mes'ûd: "Sen cennet ehlinden olduğunu söylüyorsun" demiştir. Haris dedi ki: Allah Muaz'a rahmet etsin. Çünkü o, bana âlimin sürçmesinden uzak durmayı ve münafık hükmü almamayı tavsiye etti. (İbn Mes'ûd): "Gördüğün bir sürçme var mı?" diye sorunca (Haris): "Allah aşkına söyle, Hz. Peygamber hayatta iken insanlar gizli ve açık olarak mümin, gizli ve açık olarak kâfir ve gizli olarak münafık olmak üzere üç gruptan ibaret değiller miydi? Sen bu üç gruptan hangisindensin?" dedi. İbn Mes'ûd dedi ki: "Bana gelince, madem ki Allah aşkına dedin, söyleyeyim: Ben gizli durumda da, açık durumda da müminim." (Haris), "O halde ben muhakkak müminim", dedim diye beni niçin kınadın?" diye sordu da İbn Mes'ûd "Evet bu benim

---

1 Haris (veya Harise) b. Malik b. Nu'man el-Ensarî. Kendisinden Zeyd es-Sülemî ve başkaları rivayette bulunmuştur. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1/414; İbn Hacer, *el-İsabe fî temyîzi's-sahabe*, 1/289.

2 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s.42; Taberanî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 3/-266; Heysemî, *Mecmau'l-zevaid*, 1/57.

sürçmemdir, onu gizleyip kimseye söylemeyin, Allah Muaz'a rahmet etsin" dedi.[1]

Ebû Hanîfe İmam Muhammed, Harisî ve Haskefî'nin rivayetine göre şöyle demiştir: Alkame ile beraber Atâ b. Ebû Rebah'ın yanında idik, Alkame (r.a) ona: "Ey Ebû Muhammed! Ülkemizde imanı kendilerine nispet etmeyen ve "Ben müminim" demeyi hoş karşılamayan bir grup var" diye sordu. (Atâ): "Onlara ne oluyor da bunu söylemiyorlar?" diye karşılık verdi. Alkame sözüne şöyle devam etti: Diyorlar ki, mümin olduğumuzu söylediğimizde kendimizi cennet ehlinden kılmış oluruz. Atâ; Allah! Allah! Bu, şeytanın hileleri, tuzakları ve aldatmacalarından biridir. Şeytan onları, Cenab-ı Hakk'ın kendilerine verdiği en büyük nimet olan İslâm'ı terk etmeye ve bu hususta Hz. Peygamber'e muhalefet etmeye zorlamıştır. Ben ashab-ı kiramın imanı kendilerine nispet ettiklerine ve aynı şeyi Resûlullah'ın da yaptığını ifade ettiklerine şahit oldum.[2]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Kim, "Ben inşallah müminim" derse veya kendisine "Sen mümin misin?" diye sorulduğunda "Allah bilir" şeklinde cevap verirse, münafık değildir fakat imanında şüphe taşımaktadır. Böylesine şöyle söylenmelidir: Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Allah ve melekleri Peygamber'e salât getirirler. Ey iman edenler! Siz de ona salavat getirin ve tam bir teslimiyetle selâm verin."[3] Allah yine şöyle buyurmaktadır: "Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağırıldığınız zaman hemen Allah'ı anmaya koşun"[4] İmdi sen eğer müminsen Peygamber'e salavat getir ve namaza koş. Her kim ki kendisine "Sen Müslüman mısın?" diye sorulur da "bilmiyorum" derse, ona "bilmiyorum" sözün doğru mu yanlış mı, diye sorulur. Eğer "doğrudur" derse, ona: "dünyada doğru olan ahirette de doğru değil midir?" diye sorulur. Eğer "evet" derse: "Kabir azabına, Münker ve Nekir'e, kaderin

---

1 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 41-42; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/133-134; Muvaffak el-Mekkî, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, s. 76-77.

2 Bu rivayet Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir. Ancak Müsnedlerinde bulunmaktadır. bk. Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/182; Ali el-Kari, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 378.

3 el-Ahzab (33), 56.

4 el-Cuma, (62), 9.

hayrı ve şerri ile birlikte Allah'tan olduğuna inanıyor musun?" denilir. "Evet" derse, ona: "Sen mümin misin?" diye sorulur. Eğer yine "bilmiyorum" derse, o zaman: "bilemeyesin, anlayamayasın, iflah olmayasın" de. Ebû Hanîfe Ebû Yusuf ve Esed b. Amr'ın rivayetinde dedi ki: Eğer derlerse ki: sen, Allah yanında müminsin, de ki: "Ben mümin olduğumu kendi bilgimle biliyorum, Allah'ın ilmi konusunda ise kesin bir hüküm veremem ve Hz. İbrahim'e Rabbi "inanmadın mı?" diye sorduğunda "evet inandım"[1] dediği gibi diyorum." Yine Yüce Allah buyurmuştur ki: "Kendini bilmeyenden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?"[2]

FASIL: Amelin, İmanın Hakikatinden Ayrı Oluşu

Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de dedi ki: Amel imanın gayrı, iman da amelin gayrıdır."[3] Zira Allah Tealâ Hz. Muhammed'i (s.a.v), insanları İslâm'a davet etmesi için göndermiştir. O da insanları, Allah'tan başka ilah olmadığına, bir olduğuna şahadet etmelerine ve O'ndan getirdiklerini kabul etmeye çağırdı. Bu davet üzerine İslâm'a giren mümin sayılmış ve şirkten uzak kalmıştır. Böylesinin malı ve canı güvence altına alınmıştır ve müslümanlara tanınan hak ve saygınlık kendisi için de tanınmıştır. Söz konusu daveti terk eden ise kafir sayılmış ve imandan uzak kalmıştır. Böylesinin malı ve canı güvence altına alınmamıştır. Kendisinden istenen şey İslâm'a girmesi olmuştur. Aksi takdirde ona can güvenliği verilmemiştir. Ancak Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'de ehl-i kitap için zikrettiği cizye statüsü onun dışındadır. Daha sonra iman ehli için bazı farzlar konuldu. Bu farzların gereği hem inanılması hem de yapılması şeklinde olmuştur. Bu nedenle Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurmuştur: "İman eden, salih amellerde bulunan, namaz kılan ve zekât verenler..."[4] "Allah'a iman edip salih amel işleyenler..."[5] ve Kur'an'da mevcut bulunan benzeri ayetler. Buna göre amel işlemeyen tasdiki kaybetmiş

---

1 el-Bakara (2), 260.

2 el-Bakara (2), 130; Ebû Yusuf ve Esed b. Amr'a ait rivayet Ebû Hanîfe'nin risalesinde yer almadığı gibi, âsar menakib ve hadis kitaplarında da geçtiğine rastayamadık.

3 Bu ibare *er-Risale'de* değil, *el-Vasiyye'de* geçmektedir. bk. s. 72.

4 el-Bakara (2), 277.

5 et-Tegabun (64), 9; et-Talak (65), 11.

olmaz, ancak amelsiz bir tasdiki elde etmiş bulunur. Eğer amel etmeyen kişi, imanı kaybetmiş olsaydı, amel etmediği için iman isminden ve onun kazandırdığı uzaklaşmış olurdu. Bu takdirde tasdiki kaybedenler onu kaybetmeleri sebebiyle mümin olarak isimlendirilmekten, onun hak ve saygınlığından vazgeçip eski halleri olan şirke avdet etmiş olan insanlar gibi olurlardı. İman ve amelin farklılığını gösteren bir şey de, insanların tasdikte birbirlerinden farklı, daha az veya daha çok tasdik edici olmadıkları halde, amelde ve eda ettikleri farzlarda birbirinden farklı oluşlarıdır.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Eğer Allah'ın emrettiklerinin tümünü yapmak ve yasak ettiklerinin tümünden kaçınmak din olsaydı; bu durumda Allah'ın emrettiklerinden herhangi birini terk eden yahut yasakladıklarından herhangi birini işleyen kimse Allah'ın dinini terk etmiş ve küfre düşmüş olurdu. Bu durumda da kâfir olan kişinin müslümanlarla kendi arasında cereyan etmiş olan nikâh, miras, cenazesine katılma, kestiklerini yeme ve benzeri hususlar ortadan kalkardı. Çünkü Allah bu hususları, müminlerin arasında can ve malların korunup haram kılınmasının sebebi olan iman dolayısıyla gerekli kılmıştır. Ancak hukukî bir durumun ortaya çıkması müstesnadır.

Yüce Allah müminlere farzları, dini kabul etmelerinden sonra emretmiş ve şöyle buyurmuştur: "İman eden kullarıma namaz kılmalarını söyle."[1], "Ey iman edenler, oruç size farz kılındı."[2], "Ey iman edenler, sizin için kısas hukukî bir müeyyide olarak vazedildi."[3], "Ey iman edenler, Allah'ı zikrediniz"[4] v.b. ayetler. Eğer bu farzlar bizatihî iman olsaydı; Allah, onları yapmadan önce kullarını mümin olarak isimlendirmezdi. Yüce Allah imanı amelden ayırmış ve şöyle buyurmuştur: "İman eden ve salih amel işleyenler..."[5], "Bilakis kim muhsin (mümin) olarak yüzünü Allah'a döndürürse..."[6], "Kim de ahireti

---

1 İbrahim (14), 31.
2 el-Bakara (2), 183.
3 el-Bakara (2), 178.
4 el-Ahzab (33), 41.
5 bk. Fuad Abdulbakî, *Mu'cem*, s. 411.
6 el-Bakara (2), 112.

diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa..."[1] İşte Allah, bu örneklerde imanı amelin gayrı kılmıştır. Müminler, Allah'a iman ettikleri için namaz kılıyor, zekât veriyor, oruç tutuyor, haccediyor ve Yüce Allah'ı zikrediyorlar yoksa namazlarını kılmalarından, zekâtlarını vermelerinden, oruçlarını tutmalarından ve haccetmelerinden dolayı iman etmiyorlar. Yani onlar önce iman, sonra amel ediyorlar. Binaenaleyh farz olan şeyleri yapmaları Allah'a iman etmiş olmaları sebebiyle farz olan şeyleri yapmaktadırlar yoksa farzları yaptıkları için iman etmiş değildirler[2].

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Çok zaman müminden amelin kalkması da bunun delillerindendir. Bu durumda ondan iman kalkmıştır denilmesi caiz değildir. Nitekim Allah Tealâ, âdet gören kadından namazı kaldırmıştır. Fakat "Allah ondan imanı kaldırdı" veya "ondan imanı terketmeyi istedi" denilmesi caiz değildir. Şeriat ona: "orucu terk et, sonra onu kaza et" demiştir. Halbuki "imanı terk et, sonra kaza edersin" denilmesi caiz değildir. Aynı şekilde fakire zekât gerekmez denilmesi caizdir, fakat "fakire iman gerekmez" denilmesi caiz değildir.

FASIL: İmanın Artıp Eksilmesinin Reddi

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Gök ve yer ehlinin imanı artıp eksilmez. Sözüne devam ederek demiştir ki; İmanın eksilmesi ancak küfrün artması ile; onun artması da ancak küfrün eksilmesi ile düşünülebilir. Bu durumda bir kişinin aynı anda hem mümin, hem de kafir olması nasıl mümkün olur?

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de şöyle dedi: Küfür: inkâr, ısrarla reddetme ve yalanlama demektir. Bundan dolayı bir mümin, inkâr etmeksizin bir farzı terk edecek olsa, günahkâr diye isimlendirilir. Onu

---

1 el-İsra (17), 19.

2 el-*Âlim ve'l-müteallim'de* ibarenin devamı şu şekildedir: Meselâ borçlu bir insan, önce borcunu kabul eder sonra öder. Önce ödeyip sonra kabul etmez. Yani ödediği için borcunu kabul etmez, aksine kabul ettiği için öder. Nitekim köleler de efendilerinin kölesi olduklarını kabul ettikleri için onlara çalışmaktadırlar; yoksa çalışmaları sebebiyle onların kölesi olduklarını kabul etmezler. Ayrıca bir başkası için çalışan nice insan vardır ki bundan dolayı onun kölesi olduğunu kabul etmiş olmaz. ve kendisine köle denilmez. Birisinin kölesi olduğunu kabul ettiği halde onun için çalışmayan bir başkası da bundan dolayı köleliği kabul etmemiş sayılmaz. bk. s. 14.

inkâr ederek terk edecek olsa kafir ve Cenab-ı Hakk'ın emirlerini inkâr edici diye isimlendirilir. Cahil kimselerin, "Bu, yakîn zayıflığından (za'f-ı yakîn)dır." sözüne gelince; onlar bunu "yakîn" kelimesinin açıklamasını bilmedikleri için söylemişlerdir. Bir şey hakkında "yakîn" taşımak, o şeyi, şüphe etmeden kesin olarak bilmek demektir. Bundan dolayı şahadet ehlinden olan bir kişi hangi günahı işlerse işlesin Allah, kitapları ve peygamberleri konusunda şüpheye düşmez. Allah'a şehveti galip gelen mümin, cezalandırılacağını bildiği halde masiyeti iki durumdan dolayı işler. Birincisi, bağışlanacağını ümit etmesidir, ikincisi ise hastalık ve ölümden önce tövbe edeceğini ummasıdır. Kişi çok kere kendisine zarar vereceğinden korktuğu yiyecek, içecek, harp ve deniz yolculuğu gibi şeylere yönelir. Eğer insan için gemiye bindiğinde denizde boğulmaktan kurtulma ümidi olmasaydı, hiçbir zaman deniz yolculuğu yapmaz; savaştığında galip gelme ümidi bulunmasaydı, hiçbir zaman harp etmezdi.

Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf'un (r.a) rivayetine göre şöyle demiştir: Yüce Allah'ın, "...imanlarını artırır..."[1] sözünden maksat, Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümlerin çoğalması cihetinden artmadır.[2]

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Madem ki iman amelden ayrıdır ve artıp eksilmez, öyleyse bizim imanımız meleklerin ve peygamberlerin imanına denktir. Nitekim biz, Allah'ın birliğini rububiyyetini, kudretini ve O'nun nezdinden bize gelenleri, meleklerin ikrar ettiği, nebi ve resullerin tasdik ettiği gibi tasdik ettik. Bu nedenle bizim imanımızın melekler ve peygamberlerin imanı gibi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü biz melek ve peygamberlerin görüp iman ettikleri Allah'ın akıllara hayret veren ayetlerini görmediğimiz halde tamamen iman etmiş bulunuyoruz. Ancak şu durumlardan dolayı onlar bize göre Allah'tan daha çok korkar ve ona daha çok itaat ederler:

1. Onlar nübüvvet ve risâletle üstün kılındıkları gibi; Allah korkusu, sevgisi ve her türlü güzel ahlâkta başkalarına üstün kılınmışlardır.

---

1 el-Enfal (8), 2.

2 Bu rivayet Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir. Ancak Semerkandî'nin *el-Fıkhu'l-ekber* şerhinde (s. 10) ve Kerderî'nin *Menakib'inde* (s. 205) zikredilmektedir.

2. Onlar, bizim görmediğimiz, melekleri ve aklı hayrete düşüren hususları görmüşlerdir.

3. Onlar, kötülük işleyenlere inen cezaları görüyorlardı. Bu da onları günahlardan uzaklaştırıyordu. Fakat bunun ötesinde peygamberlerin iman ve bütün ibadetlerin sevabı hususunda bize üstünlükleri vardır. Çünkü Yüce Allah onları peygamberlik hususiyeti ile diğer insanlardan üstün kıldığı gibi, onların sözlerini, namazlarını, oruçlarını, evlerini, meskenlerini ve bütün işlerini de diğerlerinden üstün kılmıştır. Allah, onlara verdiği sevap kadar sevap vermediği için bize zulmetmiş olmaz. Zulüm ancak hakkımızın karşılığını vermemesi ve bizi öfkelendirmesi durumunda söz konusudur. Hakkımızı kısmadan ve bizi hoşnut kılacak şekilde bize verdikten sonra peygamberlere daha çok ihsanda bulunması zulüm değildir. Nebi ve resullerin dünyadaki bütün insanlar üzerinde üstünlükleri vardır. Çünkü onlar önderler ve Allah'ın emin kullarıdırlar. Hiçbir kimse ibadet, Allah korkusu, huşû ve Allah yolunda zorluklara katlanma hususlarında onların seviyesine yaklaşamaz. Öte yandan bütün insanlar Allah'ın izni ile onlar sayesinde fazilete ulaşmışlardır. Onların duaları ile cennete girecek, sevaplarının bir misli de yine onlara verilecektir.

FASIL: Allah'ı Hakkıyla Bilme

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi: Biz, Yüce Allah'ı kendisini tanıttığı şekilde ve kendisini vasfettiği tarzda bütün sıfatları ile hakkıyla biliriz. Hiçbir kimse Yüce Allah'a layık olduğu şekilde hakkıyla ibadet edemeyeceği gibi aynen emrettiği şekilde de O'na kulluk yapamaz. Müminler Allah'ı bilme, yakîn, tevekkül, havf ve reca, iman ve tevhid konularında eşit, iman dışında kalan bütün işlerde ise farklıdırlar.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: İbadet: İtaat, içten yöneliş ve rububiyetin ikrarı mânalarına gelen kapsamlı bir terimdir. Nitekim kul, iman etmek suretiyle Allah'a boyun eğince onda Allah'ın rahmetini ummak ve O'ndan korkmak özellikleri doğar. Bu üç haslet (iman, reca, havf) onda bulununca da Allah'a ibadet etmiş olur. Allah hakkında ümit

ve korku duygularını taşımayan kişi mümin olamaz. Ancak şu da vardır ki nice müminler vardır ki, bir kısmında Allah korkusu daha çok, bir kısmında ise daha azdır. Her konuda yalnız itaat etmekle amel, ibadet olsaydı, Allah'tan başkasına itaat eden kişiler de itaat ettiklerine ibadet etmiş olurlardı.

Ümit ve korku iki derecedir:

1. Allah'tan başka herhangi bir kimseye kendisine zarar veya fayda vereceğini kabul ederek ümit bağlayan veya ondan korkan kişi kafirdir.

2. Bir kimse başkasından, Allah'ın onun eliyle bela indireceğinden endişe duyduğu için korkar veya bu kişinin elleriyle hayır vereceğini beklediği için ona ümit bağlarsa kafir olmaz. Çünkü baba, çocuğunun kendisine faydalı olmasını, kişi hayvanının kendisini taşımasını, komşusunun kendisine iyilik etmesini, devlet başkanının kendisini korumasını umar. Bu durumlarda küfür söz konusu olmaz. Çünkü onun umudu gerçekte Allah'tandır. Cenab-ı Hakk'ın, kendisini çocuğu veya komşusu sebebiyle rızıklandırmasını; ya da içtiği ilaçtan faydalandırmasını uman kimse kâfir olmaz. İnsan bazan şerden korkar ve Yüce Allah'ın, kendisini şer ile imtihan etmesi endişesi ile ondan kaçar. Bu hususta örnek, Allah'ın kendisini peygamber yaptığı ve kelâmı ile mümtaz kıldığı Musa (a.s.)'dır. O, "Ben, onlardan bir kişiyi öldürdüm, beni öldürmelerinden korkuyorum."[1] demişti. Yüce Allah'ın, kendisine sevgili olarak seçtiği Muhammed aleyhisselam da mağaraya sığınmıştı. Bu durumda onlar için küfür söz konusu değildir. Müminin, Allah'tan daha çok korktuğu hiçbir varlık yoktur. Zira o, bedeninde ağır bir hastalık görüldüğünde veya Allah'tan gelen korkunç bir musibete uğradığında bile gizli veya açık olarak "Yâ Rabbi, ne kötü yaptın." demez, bunu içinden de söylemez. Aksine onu çok çok zikreder. Eğer bu musibetin yüzde biri dünya hükümdarlarından biri tarafından yapılmış olsaydı o kimse bunu, hükümdarın sözünü duymadığı yerlerde, güvendiği kişilere dili ve kalbiyle ifadeden çekinmezdi.

---

1 el-Kasas (28), 33.

Mümin gizli, aşikar; sıcak ve soğukta Yüce Allah'ın emrini gözetir. Dünya hükümdarları ise gizli ve aşikâr, isteyerek yahut istemeyerek her durumda gözetilmezler. Mümin Allah'ın emrini çiğnediği zaman bu fiili ile şeytana itaat etmiş olmaz. Her ne kadar yaptığı iş boyun eğme ve hoşnutluk açısından şeytanın isteklerine uygun olsa da, bunu kastetmesi ile şeytanın hoşnutluğunu talep etmiş olmaz. Kişi tevhidi terk etmedikçe bütün günahları işlese bile Allah'a düşman olmuş olmaz. Zira düşman düşmanına buğzeder ve onu kusurla anar. Mümin ise büyük günah işlediği halde bile Allah'ı masivadan (Allah dışındaki varlıklardan) daha çok sever. Şöyle ki: Mümin, ateşte yakılmakla kalben Allah'a dil uzatmak arasında muhayyer bırakılacak olsa ateşte yanma ona daha sevimli gelir.

FASIL: Büyük Günah İşleyenin Hükmü

Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de şöyle dedi: Bil ki; ben ehl-i kıblenin mümin olduğunu söylüyorum, farzlardan herhangi birini terk etmelerinden dolayı onları imandan çıkmış saymıyorum. [Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki]: Helal kabul etmedikçe, büyük bile olsa herhangi bir günahı işlemesi sebebiyle bir müslümanı tekfir etmeyiz, ondan iman ismini kaldırmayız. Onu gerçek mümin olarak isimlendiririz. Bir müminin kafir olmamakla beraber fasık olması caizdir. [Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de dedi ki]: Bütün farzlarda Allah'a itaat eden mümin bize göre cennet ehlindendir. İmanı ve ameli terk eden ise kafir ve cehennemliktir. İman ettiği halde farzlardan herhangi birini terk eden ise günahkâr mümin olur. Onun azap görmesi veya bağışlanması Allah'ın dilemesine bağlıdır. Eğer farzı terk etmesi karşılığı ona azap ederse, bir günah karşılığı ona azap etmiş olur; eğer onu affederse, bir günahını bağışlamış olur.

Ebû Hanîfe İmam Muhammed, Harisî, Talha[1] ve Belhî'nin rivayetlerine göre şöyle demiştir: Bana, Vasıl b. Hayyan el-Esedî[2] Zeyd b. Vehb'den;[3] o, Ebû Zer'den (r.a)[4] naklen Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu anlattı. "Kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer. (Ebû Zer): "Zina edip, hırsızlık yapsa da mı?", dedim de (Hz. Peygamber): "Evet" buyurdu." Ebû Hanîfe dedi ki: Bana aynı hadisi Abdullah b. Ebû Habibe[5], Ebû'd-Derda'dan[6], o da Hz. Peygamber'den şu ilave ile rivayet etti: "Eğer zina etse, hırsızlık yapsa ve Ebû'd-Derda'nın burnu yere değse de."[7]

Ebû Hanîfe dedi ki: Bana Ebû'z-Zübeyr Cabir'den naklen anlattı ki, o Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın Resulü! Bu ümmet için de küfür derecesine ulaşan bir günah var mı?" diye sormuş, Hz. Peygamber de: "Şirk dışında hayır" demiştir.[8]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Muaz[9] şöyle demiştir: Kim Allah hakkında şüpheye kapılırsa, bu onun bütün iyiliklerini iptal eder.

---

1 Ebû'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer (ö.380/990). Ebû Hanîfe'nin rivayetlerini toplayarak bir müsned oluşturmuş ve bu rivayetleri alfabetik sıraya göre tertibetmiştir. Hafız es-Salihî bu müsnedi *Ukudu'l-cuman'da* zikrettiği isnadı ile rivayet etmiştir. İbn Ebi'l-Fevaris ve başkaları onun hakkında: "O, Mu'tezilî idi" demişlerdir. bk. Hatib el-Bağdadî, *Tarih*, 9/351; Zehebî, *Mizanu*'l-i'tidal, 2/342; İbn Hacer, *Lisanu'l-mizan*, 3/212; Harizmî, *Mesânîdu İmam Ebî Hanîfe*, 1/106.

2 Vasıl b. Hayyan el-Ahdab el-Esedî el-Kûfî (ö.129/746). İbn Main, Ebû Davud ve Nesaî sika olduğunu söylemişlerdir. İbn Hibban onu *es-Sikat*'ta zikretmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 11/103.

3 Ebû Süleyman Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî (ö.83/702). Muhadramundandır, İbn Sa'd, sika olduğunu kaydetmektedir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/102; Zehebî, *Siyer*, 4/196; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/243.

4 Ebû Zer el-Gıfarî (ö.32/652). Ashabın ileri gelenlerindendir. Hayatı için bk. Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, 2/46; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 12/90.

5 Abdullah b. Ebî Habîbe. Tabiindendir, İbn Ebî Hatim hakkında olumsuz birşey söylememiştir. bk. Zebîdî, *Ukûdu'l-cevahiri'l-münîfe*, 1/48.

6 Ebûdderda Uveymir b. Malik el-Ensarî (ö.32/652) sahabidir. Hayatı için bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 7/76; Zehebî, *Siyer*, 2/335; İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/175h el-Bünderî, *Mevsûatu ricali'l-kütubi't-tis'a*, 3/197.

7 Buharî, Cenaiz, 1; Bed'u'l-halk, 6; Müslim, İman, 40; Tirmizî, İman, 18; Ahmed b. Hanbel, 5/152; 6/442; Harizmî, *Camiu'l-mesanîd*, 1/157; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 311.

8 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/141; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 163.

9 Ebû Abdurrahman Muaz b. Cebel b. Amr el-Hazrecî el-Ensarî (ö.18/639). Sahabenin büyüklerindendir, Bedir savaşında bulunmuş ve Şam'da vefat etmiştir. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 7/359; Zehebî, Siyer, 1/443; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 1/186; İbnü'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/30.

Kim de iman ettiği halde günah işlerse affedilmesi umulur, azap görmesinden de korkulur. Soru soran Muaz'a dedi ki: Şüphe iyilikleri yok ettiğine göre, iman da kötülükleri (öncelikle) yok eder. Bunun üzerine Muaz: "Allah'a yemin ederim ki bu adamdan daha bilgili bir kişi görmedim" karşılığını verdi.

Ebû Hanîfe dedi ki: Bana, Haris b. Abdurrahman[1] Ebû Müslim el-Havlanî'den[2] rivayet etti, o dedi ki: Muaz b. Cebel Hıms şehrine geldiğinde insanlar onun çevresine toplandılar. Bir genç Muaz'a: Namaz kılan, oruç tutan, hacceden, Allah yolunda cihad eden, köle azad eden, zekâtını veren ve fakat Allah ve Resûlü hakkında şüphe eden kimse için ne dersin? diye sordu. Muaz: "Onun için ateş vardır" dedi. Genç: "Namaz kılmayan, oruç tutmayan, haccetmeyen, zekâtını vermeyen fakat Allah ve Resûlü'ne inanan kimse için ne dersin?" diye sorunca Muaz b. Cebel: Onun Allah tarafından affedileceğini umduğum gibi, azaba uğrayacağından da korkarım." dedi. Bunun üzerine genç: Ey Ebû Abdurrahman! Şüphe ile amel fayda vermediği gibi, iman ile beraber herhangi bir şey de zarar vermez." dedi ve çekip gitti. Muaz: Bu vadide sünneti bu gençten daha iyi bilen yoktur" dedi.[3]

Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de dedi ki: Allah'ı ve peygamberlerini tasdikteki hidayet, farz kılınan amellerdeki hidayet gibi değildir. Bunu anlamak sana niçin güç geliyor? Sen, kişiyi farzları bilmediği halde mümin olarak isimlendiriyorsun. Tasdiki sebebiyle, Allah'ın kitabında isimlendirdiği gibi onu mümin olarak; farzları bilmemesi sebebiyle de cahil olarak isimlendirmemek elinden gelir mi? Şüphesiz ki cahil olan bilmediği farzları öğrenecektir. Allah'ı ve peygamberini bilmekten sapan kişi insanların, mümin oldukları halde öğrenebilecekleri şeyleri bilmekten sapan kişi gibi olur mu? Allah Teâlâ farzları öğretirken şöyle buyurmuştur: "Sapmamanız için Allah size açıklama yapıyor. Allah her

---

1 Haris b. Abdurrahman el-Kureşî el-Amirî (ö.129/746). Nesâî, onun cerh edilecek bir yönünün olmadığını söylemiştir. İbn Hibban ise onun adını *es-Sikat*'ta zikretmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 2/148.

2 Ebû Müslim Abdullah b. Sevb el-Havlanî el-Yemenî eş-Şamî. Şamlı tabiilerdendir, sikadır, Yezid b. Muaviye'nin hilafeti devrinde vefat etmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 12/236.

3 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 43-44; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 452.

şeyi bilmektedir."[1], "(Kadınlardan) biri (şahitlikte) realiteden saparsa diğerinin ona hatırlatması için..."[2], "Musa: Ben o işi o anda sapanlardan biri olarak yaptım."[3] Yani cahillerden. Bunu kabullenmek için Allah'ın kitabında ve Hz. Peygamber'in sünnetinde çok açık ve çok belirgin deliller vardır. Sen, "zâlim mümin, günahkâr mümin, hatalı ve âsi mümin, zorba mümin" demiyor musun? Bir kimse iman noktasında hidayete ermiş bulunmakla birlikte, hata ve zulüm işlediği hususlarda da hidayete ermiş mi sayılır, yoksa bu noktalarda haktan sapmış mı kabul edilir? Hz. Yakub'un oğulları babalarına: "Vallahi sen hâlâ eski dalaletindesin, dediler."[4] Onların bu sözleri ile: "Sen eski küfründesin" dediklerini hiç zannedebilir misin? Hâşâ! Seni böyle anlayıştan tenzih ederim.

[Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki]: Günah işleyen kimse zâlim mümindir, kafir ve münafık değildir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Zunnûn'u da (zikret), o öfkeli bir halde geçip gitmişti; bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. Nihayet karanlıklar içinde: "Senden başka hiçbir tanrı yoktur, Seni tenzih ederim, gerçekten de zâlimlerden oldum." diye niyaz etti."[5] Yüce Allah Hz. Muhammed'e (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Allah senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlamak için..."[6] Hz. Musa (a.s) adamı öldürdüğü zaman, onu öldürmesi sebebiyle kafir değil, günahkâr oldu. Yusuf'un kardeşleri de: "Ey babamız, günahlarımızın bağışlanması için bize istiğfarda bulun, muhakkak ki biz hata edenleriz."[7] dediler de bu sözleri ile kafir olmayıp günahkâr oldular.

Ebû Hanîfe *er-Risâle'de* şöyle dedi: Şüphesiz insanlar, mükellef tutulduklarında tasdiki amelle kazanmadılar. Eğer onların mümin olup kendilerine müslümanlara ait hüküm ve hakların kendilerine de uygulanacağını iddia edersen doğru söylemiş ve isabet etmiş olursun. Eğer

---

1 en-Nisa (4), 176.
2 el-Bakara (2), 282.
3 eş-Şuara (26), 20.
4 Yusuf (12), 95.
5 el-Enbiya (21), 87.
6 el-Fetih (48), 2.
7 Yusuf (12), 97.

onların kafir olduklarını iddia edersen bid'ata düşmüş, Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a muhalefet etmiş olursun. Ehl-i bid'atın işi güçleştiren grubuna ait görüşü benimseyip böylesinin ne kâfir ne de mümin olduğunu söylersen bilmelisin ki bu görüş bid'attır, Hz. Peygamber ve ashabının telakkisine aykırıdır. Hz. Ömer (r.a) ve Hz. Ali (r.a) "müminlerin emiri" olarak isimlendirildiler. Bununla "bütün farizalarda itaatkâr olanların emîri" mi demek istiyorlardı? Hz. Ali kendisiyle savaşan Şamlıları *Kitabu'l-Kaziyye*'de[1] "müminler" olarak isimlendirmiştir. Onlar doğru yolda oldukları halde mi Ali onlarla savaşıyordu? Hz. Peygamber'in ashabı birbirleri ile savaşmışlardır. Savaşan bu toplulukların her ikisi de yaptıklarında isabetli değildirler. Sana göre bâğıye (mütecaviz) ismi ne anlama gelmektedir? Allah'a yemin ederim ki kıble ehlinin işleyebileceği günahlar içinde adam öldürmek, özellikle Hz. Muhammed'in (s.a.v) ashabının kanını akıtmaktan daha büyük bir günahın mevcudiyetini bilmiyorum. Sana göre her ikisi de aynı anda isabetli olmadıklarına göre bu (çarpışan) iki fırkaya verilecek ad ne olmalıdır? Her ikisinin de isabetli olduklarını söylersen bid'ata düşmüş olursun; her ikisinin de yanılmış olduğunu söylersen yine bid'ata düşmüş olursun. İkisinden biri isabetlidir dersen, diğerinin durumu nedir? "Allah bilir" dersen isabet etmiş olursun. Hz. Muhammed'in ashabının, sünnet ve fıkıh ehlinin tutumu budur. Atâ b. Ebû Rebah Hz. Peygamber'in statüsünün bundan ibaret olduğunu söylemiş ve bu kanaatini ömrünün sonuna kadar korumuştur. Sâlim, Saîd b. Cübeyr'den:[2] "Hz. Muhammed'in (s.a.v) ashabının statüsünün bundan ibaret olduğunu" rivayet etmiştir. Nafi' ve Abdülkerim ise Tavus'tan[3], Abdullah b. Ömer'in durumunun bundan ibaret

---

1 Kaynaklarda Şam ehli ve Muaviye'yi mümin olarak isimlendiren ifadeler yer almasına rağmen (örneğin *Nehcü'l-belâga*, s. 446, 448) Hz. Ali'ye ait bu isimde bir kitaba rastlayamadık. Ancak kanaatımıza göre Hz. Ali'nin hilafeti esnasında kâdîlara gönderdiği mektuplara bu isim verilmiştir. Nitekim *Nehcü'l-belağa*'yı neşreden Sübhi es-Salih, bu esere hazırladığı fihristte Hz. Ali'nin kadı Şüreyh b. el-Haris'e gönderdiği mektubu "Risale fi'l-kadâ" adıyla zikretmiştir. bk. s. 795.

2 Ebû Muhammed Saîd b. Cübeyr b. Hişam el-Esedî (ö.95/713). bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/256; Buharî, et-*Tarihu'l-kebîr*, 3/461; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, 2/371; Zehebî, *Siyer*, 4/321.

3 Ebû Abdurrahman Tavus b. Keysan el-Yemanî el-Himyerî el-Cündî (ö.106/724). Tabiînin ileri gelenlerindendir. İbn Maîn sika olduğunu söylemiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/537; İbn Hacer, *Tehzîb*, 5/8.

olduğunu söylemişlerdir. Ali b. Ebû Talib'ten (k.v) rivayet edildi ki o, *el-Kâziyye*'yi yazdığı zaman her iki grubu da mümin olarak isimlendirmiştir. Ömer b. Abdülaziz de bu görüşü ileri sürerek "Bana bu hususta bir kitap bırakınız." demiş, bunu oğluna öğretmeye koyulmuş ve öğretilmesini emretmiştir. Bu da müslümanlar tarafından kabul görmüştür.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: "İçki içenin kırk gece veya gün namazı kabul olmaz" diye iddia edene gelince, onun söylediklerinin tefsirini bilmiyorum. Onu, ilahî adalete muhalif olacak bir tefsir ile tefsir etmedikçe onları yalanlamayız. "Mümin zina ettiği zaman iman onun başından, gömleğin çıktığı gibi çıkar. Sonra tövbe ettiğinde imanı ona iade edilir." diye rivayette bulunanı yalanlarım.[1] Hz. Peygamber'e batıl söz isnat edeni reddederim. İtham da bu kişiye racidir. Hz. Peygamber'in söylediği her söz -ister işitmiş olalım, ister işitmemiş olalım- başımız ve gözlerimiz üstünedir. Ona inanır ve Allah'ın elçisinin dediği gibi olduğuna şahadet ederiz. Allah'ın elçisi, Allah'ın kitabına muhalefet etmez. Halbuki bu hususta rivayet ettikleri Kur'an'a aykırıdır. Çünkü Yüce Allah: "Zina eden kadın ve zina eden erkek"[2] buyurmuş da ondan iman ismini kaldırmamıştır. Yine Yüce Allah: "Sizden zina işleyenler..."[3] diye buyurmuştur. Buradaki "sizden" ifadesi ile Yahudi ve Hıristiyanları kastetmeyip müslümanları kastetmiştir. Cenab-ı Hakk'ın: "Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenler kafirlerdir."[4] ifadesi: "Onlara inanmayanlar" demektir.[5] Bu görüşü bize hocalarımızdan biri İbn Ömer'den (r.a) rivayet etmiştir.[6]

Bil ki: Bana göre bütün insanların en bilgisizi ve mevki bakımından en aşağısı "zânî kafir değildir fakat zina ettiği zaman bu fiil ondan, elbisenin çıkarılması gibi imanı giderir" rivayetini yapan kişinin de doğru olması mümkündür ve biz onları yalanlayamayız" diyen kişilerdir. Bunlar yine: "Haccetmeye gücü yettiği halde hacca gitmeyen kişiyi

---

1 Hâkim, *Müstedrek*, 1/22.
2 en-Nur (24), 2.
3 en-Nisa (4), 16.
4 el-Maide (5), 44.
5 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/190.
6 Bu rivayeti Belhî, el-Eşnanî ve Harizmî tahriç etmişlerdir. bk. *Câmiu'l-mesânîd*, 1/190.

mümin olarak isimlendirir, cenaze namazını kılar, onun için Allah'tan af diler, haccını kaza ederiz. Fakat aynı kişinin Yahudi veya Hıristiyan olarak öldüğünü söyleyeni de yalanlamayız" derler. Bunlar bir taraftan genel olarak Şia[1] telakkisini yadırgarken bir taraftan da onların görüşün benimsemektedirler; Haricî[2] telakkilerini reddederken onların görüşünü söylemektedirler; Yine Mürcie'yi[3] reddederken onlara ait görüşleri onaylamaktadırlar. Bu üç grubun görüşlerini bir taraftan küçümserlerken bir taraftan doğru kabul etmiş bulunmaktadırlar. Bu konuda bir takım rivayetler naklederek Hz. Peygamber'in böyle söylediğini iddia ederler. Biz biliyoruz ki Yüce Allah, Resûlü'nü tefrika ve müslümanların birbirleri ile vuruşmaları için değil, ayrılığı gidermek ve sevgiyi çoğaltmak için rahmet olarak göndermiştir. Halbuki onlar ihtilafın, rivayetlerde nâsih ve mensuh olması dolayısıyla vakî olduğunu iddia ederek: "Biz işittiğimiz gibi rivayet ederiz" derler. Onlara yazıklar olsun. Ebedî hayatları ile ilgili hususlarda ne kadar az ihtimam gösteriyorlar! Şöyle ki insanların karşısına çıkıyorlar ve onlara, bir kısmının mensuh olduklarını bildikleri şeyleri naklediyorlar. Halbuki bugün mensuh ile amel etmek sapıklıktır. İnsanlar ona tutunarak yoldan çıkıyorlar. Biz biliyoruz ki Hz. Peygamber bir ayeti iki türlü tefsir etmemiştir. Kur'an'da nasih olanı bütün insanlara nasih olarak tefsir etmiştir. Aynı şekilde mensuh olanı da herkes için mensuh olarak tefsir etmiştir. Kur'an'da bulunan haberler ve sıfatlara gelince bunların içinde mensuh olan yoktur. Nasih ve mensuh sadece emir ve nehiylerde olmaktadır.

---

1 Büyük İslamî fırkalardan biridir. Bunlar kendilerinin Hz. Ali taraftarı olduklarını iddia etmektedirler. Hz. Peygamber'den sonra imametin onun hakkı olduğunu ve bu hakkın nasla sabit olduğunu söylemektedirler. İmametin Ali ve evladı dışında kimseye intikal edemeyeceğini, eğer böyle bir durum olursa bu ya zorla gasbedilmiştir veya bir takiyyedir, demektedirler. Gulat, İmamiyye ve Zeydiyye olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. bk. Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/146; Tehanevî, *Keşşafu Istılahati'l-fünun*, 1/714.

2 Büyük İslamî fırkalardan biridir. İlk Hariciler, Sıffîn savaşında Hz. Ali'ye ters düşerek ondan ayrılan ve ona isyan eden kişilerdir. Bunların en ateşlileri ise Eş'as b. Kays, Mus'îr b. Fedekî ve Zeyd b. Hûsayn'dır. Büyük günah işleyenin kafir olduğunu, sünnete aykırı hareket ettiği zaman imama karşı gelmenin bir hak, hatta vacip olduğunu söylemektedirler. Yedi gruba ayrılmaktadırlar: Muhakkime, Beyhesiyye, Ezarika, Necadat, Sufriyye, İbaziyye ve Acaride. bk. Şehristanî, *a.g.e.*, 1/114; Tehanevî, *a.g.e.*, 1/408.

3 Büyük İslamî fırkalardan biridir. Amelin etkisinin geri planda olduğunu iddia ettikleri için böyle isimlendirilmişlerdir. İmanla beraber günahın zarar vermeyeceğini; küfürle beraber de itaatın fayda sağlamayacağını söylemektedirler. bk. Şehristanî, *a.g.e.*, 1/139; Tehanevî, *a.g.e.*, 1/525.

FASIL: Büyük Günahların Affedilme İmkânı

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Mümine günah zarar vermez ve o cehenneme girmez demeyiz. Dünyadan mümin olarak ayrıldıktan sonra fasık bile olsa, cehennemde devamlı kalacaktır da demeyiz. Fakat şirk ve küfür dışındaki günahların, onları işleyen kişi tövbe etmeden mümin olarak ölmesi halinde durumun Allah'ın dilemesine kalacağını söyleriz. Allah dilerse cehennemde azap eder, dilerse onu affedip ateşle cezalandırmaz.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Yüce Allah'ın, kendisine ortak koşulması dışında mutlaka azap edeceği günahlar hakkında bir şey bilmiyoruz. Bildiğim şudur ki: Onların bir kısmını affedecektir. Fakat bunların neler olduğunu da bilmiyorum. Çünkü Cenab-ı Hak: "Eğer siz yasak edildiğiniz günahların büyüklerinden sakınırsanız, sizin diğer günahlarınızı örteriz..."[1] buyurmaktadır. Büyük günahların tümünü, yahut bağışlanacak ve bağışlanmayacak olan günahların hangileri olduğunu bilmiyorum. Bilmiyorum ama, Allah'ın, şirk dışındaki bütün günahları bağışlaması mümkündür. Çünkü Yüce Allah: "Allah, kendisine şirk koşulmasını affetmez, onun ötesinde dilediği kişilerin günahlarını affeder."[2] buyurmaktadır. Allah'ın bunlardan kimi affetmeyi dileyeceğini, kimi ise affetmeyi dilemeyeceğini bilemem. Yüce Allah, eğer adam öldüreni bağışlarsa, "şehvet nazarıyla bakan" kimsenin onun bağışına daha uygun olacağını biliyorum. Eğer şehvet nazarıyla bakan kimseye azap ederse, adam öldürmeden dolayı azap etmesi daha uygundur. Çünkü Yüce Allah: "Sizin Allah katında en değerliniz, en çok korunanızdır"[3] buyurmuştur. Harama bakan kimse, birisini öldürmediği sürece, katilden daha çok korunmuş (müttaki) sayılır. Her ikisi için de bağışlanma umuduna gelince bana göre bunlar aynı seviyede değildirler. Zira ben, büyük günah işleyene nispetle küçük günah işleyenin affedileceği konusunda daha çok ümit varım. Bununla birlikte her ikisi hakkında da endişe etmekten uzak değilim. Yine ben küçük günah

---

1 en-Nisa (4), 31.
2 en-Nisa (4), 116.
3 el-Hucurat (49), 13.

sahibine nispetle büyük günah sahibi hakkında daha çok endişe taşırım. Her ikisi hakkında da amelleri oranında ümitler ve endişeler taşımaktayım. Yüce Allah'ın, ehl-i kıbleden olan büyük günah sahibi hiçbir kimseye -Allah'a ortak koşma dışında- bir fiilden dolayı mutlaka azap edeceğine tanıklık edemem. Çünkü Allah, Hz. Peygamber'e (s.a.v): "Hakkında bilgi sahibi olmadığın bir şeyin ardına düşme"[1], yani kesin olarak bilmediğin şeyi söyleme, buyurmuştur. "Çünkü kulak, göz ve kalb, bunların hepsi ondan sorumludur."[2]

"İrca"nın aslı melekler tarafından gelmiştir. Şöyle ki: Allah onlara nesnelerin isimlerini gösterdi ve sonra: "bunların isimlerini bana bildirin" dediğinde melekler, bilgisizce yanlış bir söz söyleyerek hataya düşmekten korkup duraklayarak: "Seni tenzih ederiz, bize öğrettiğinden başka bilgimiz yoktur"[3] dediler. İrca kelimesinin anlamı şudur: Sana haram, helal ve bizden önce yaşayanların haberlerinden bilmediğin bir şey sorulduğunda duraklayıp "bunu en iyi Allah bilir" demendir. Günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden onlar hakkındaki hükmü geciktirmen (ceza görüp görmeyeceklerini Allah'a havale etmen) de irca türündendir. Çünkü bize göre insanlar üç sınıftır:

1. Peygamberler ve peygamberlerin cennetlik olduklarını söyledikleri kimseler cennetliktir.

2. Müşriklerdir. Biz onların cehennemlik olduklarına şahadet ederiz.

3. Allah'ın birliğine inananlardır. Biz, onlar hakkında tavakkuf ederiz; Allah, haklarında hüküm verinceye kadar cennetlik veya cehennemlik olduklarına tanıklık etmeyiz. Onlar hakkında hem ümit, hem de korku besleriz. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi: "İyi bir ameli, sonradan yaptıkları başka bir kötü amel ile karıştırdılar. Umulur ki Allah onların tövbelerini kabul eder."[4] deriz. Yine Yüce Allah'ın buyurduğu gibi: "Allah şüphesiz kendisine şirk koşulmasını affetmez.

---

1 el-İsrâ (17), 36.
2 el-İsrâ (17), 36.
3 el-Bakara (32).
4 et-Tevbe (9), 102.

Ondan başkasını dileyeceği kimse için affeder."[1] deriz, günah ve hataları sebebiyle onlar hakkında korkarız.

Ebû Hanîfe Hammad'ın rivayetinde dedi ki: Biz de İsa'nın (a.s) dediği gibi: "Eğer onlara azap edersen, onlar senin kullarındır, eğer onları affedersen şüphesiz sen aziz ve hakîmsin"[2] deriz. Yine Nuh'un (a.s) dediği gibi: "Onların hesabı ancak Rabbime aittir. Eğer iyice düşünseydiniz bunu anlardınız."[3], "Size, Allah'ın hazineleri benim yanımda demiyorum, ben gaybı da bilmem"[4] deriz.[5]

Ebû Hanîfe *er-Risâle*'de dedi ki: Bu, ehl-i adl ve ehl-i sünnetin görüşüdür. Bid'at ehlinin verdiği Mürcie ismine gelince o, kin besleyenlerin yakıştırdığı bir isimdir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Bana bir adam Minhal b. Amr'dan[6], o da İbn Abbas'tan Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle dediğini rivayet etti: "Ümmetimin en şerlileri, 'Ben cehennemde değil, cennette olacağım' diyenlerdir"[7] buyurdu. Ebû Zubyan'dan[8] rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v): "Ümmetimden "müteellî" olanlara yazıklar olsun! buyurmuş, "Ey Allah'ın Elçisi, müteellî olanlar kimlerdir?" diye sorulunca da: "Onlar filan kimse cennette, filan kimse cehennemdedir, diyenlerdir" buyurmuştur.[9] Bana Nafi'den, İbn Ömer'den (r.a) Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Ümmetimin cennette veya cehennemde olduğunu söylemeyiniz, Allah kıyamet günü

---

1 en-Nisa (4), 48.
2 el-Maide (5), 118.
3 eş-Şuara (26), 113.
4 el-En'am, (6), 50.
5 Hammad'ın bu rivayeti Ebû Hanîfe'nin risalelerinde geçmemektedir. Fakat Kerderî'nin *Menakıb*'inde kısmen yer almaktadır. bk. s. 109.
6 Ebû Amr Minhal b. Amr el-Esedî. Yahya b. Maîn ve başkaları sika olduğunu söylemişlerdir. Darekutnî "sadûk" (çok doğru sözlü) olduğunu söylemiştir. İbn Hazm ise "sağlam değildir" demiştir. 110/728 yılı civarında vefat ettiği tahmin edilmektedir. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebir*, 8/12; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/356; Zehebî, *Siyer*, 5/184; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 10/319.
7 bk. Ebû Hanîfe el-*Fıkhu'l-ebsat*, s. 48.
8 Ebû Zubyan Hüsayn b. Cündeb b. el-Haris el-Kûfî (ö.90/708). Tabiîndendir, birçok hadisçi tarafından sika olduğu ifade edilmiştir, bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/224; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/24; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 2/379.
9 bk. Ebû Hanîfe el *Fıkhu'l-ebsat*, - s. 48; Ali el-Muttakî, *Kenzu'l-ummal*, 3/559.

onların arasında hükmedinceye kadar onları bırakınız (haklarında bir şey söylemeyiniz).[1]

Bana Eban[2] Hasan'dan[3], o da Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Allah, kıyamet günü haklarında hükmedip yerlerine göndermeden, kullarımı cennete veya cehenneme koymayınız, buyurmaktadır."[4] Ebû Hanîfe dedi ki: Kim ki "ben cennet ehlindenim" derse yalan söylemektedir. Çünkü o konuda herhangi bir bilgiye sahip değildir. Yine cehennem ehlinden olduğunu söyleyen kimse de yalan söylemiş ve Allah'ın rahmetinden ümidini kesmiş olur.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlîm*'de dedi ki: Mümin imanı sayesinde cennete girer, bid'at ve çirkin fiilleri sebebiyle de cehennemde azap görür. Kim bir kişiyi haksız yere öldürür, hırsızlık yapar, yol keser, günah işler, haktan sapar, zina eder, şarap içer veya sarhoş olursa o, kâfir değil fasık mümindir. Allah onları bid'at ve günahları sebebiyle cehennemde cezalandırır, imanları sayesinde de oradan çıkarır.[5]

[Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki]: Allah'a şirk koşma dışındaki günahlar iki kısma ayrılırlar. Kul bu iki günahtan hangisini işlerse işlesin, onun bağışlanması için dua etmek daha iyidir. Fakat ona lanetle beddua etsen de günahkâr olmazsın. Bu, sana karşı kötülük yapan bir kişiyi bağışlamanın ve ona beddua etmemenin daha iyi olmasına benzer. Eğer bir kişi Allah'a şirk koşmadıktan sonra kendisi ile yaratıcısı arasında olan bir günahı işlerse, ona merhamet edip kelime-i şahadet hürmetine bağışlanması için dua edersen bu daha iyidir. Bu kişinin helak olması konusunda bedduada bulunsan günahkâr olmazsın. Bu da şöyle

---

1 Taberanî, *el-Mu'cemu'l-kebîr'de* mâna olarak zikretmiştir. bk. 5/197; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 48.

2 Eban b. Salih b. Umeyr b. Ubeyd el-Kureşî et-Temimî. Hadis imamları sika olduğunu söylemiş, İbn Hibban da *es-Sikat*'ta adını zikretmiştir. İbn Abdi'l-Ber ise et-*Temhid'de* zayıf olduğunu söylemiştir. 110/718 yılı civarında Askalan'da vefat etmiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu'l-tehzîb*, 1/30; Bündarî, *Mevsûatu rical*, 1/46.

3 Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Ebî Talib el-Haşîmî el-Kureşî (ö.95/713). Tabiîndendir, sikadır. İrca konusunda ilk söz söyleyendir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/328; Buharî, et-*Tarihu'l-kebîr*, 2/305; Zehebî, *Siyer*, 4/130; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 6/316.

4 Deylemî, Ali b. Ebî Talib'den benzer şekilde rivayet etmiştir, bk. 3/174; Ebû Hanîfe, el-*Fıkhu'l-ebsat*, s. 48.

5 Bu ibare el-*Alîm ve'l-müteallim'de* değil, *el-Fıkhu'l-ebsat'ta* yer almaktadır. bk. s. 42-43.

demenle gerçekleşir: "Ey Rabbim, onu günahı sebebiyle cezalandır". Buna mukabil, "Ey Rabbim, işlediği bir günah olmadığı halde onu cezalandır" dediğin takdirde günahkâr olursun. Günahkâr kişi için Allah'tan bağışlama dilemek iki husustan dolayı daha faziletlidir: Birincisi; o kimsenin mümin oluşudur. Diğeri ise; Yüce Allah'ın ona azap edeceğini kesin olarak bilmemendir. Eğer Allah'ın ona azap edeceğini kesin olarak bilseydin, onu bağışlamasını dilemek sana haram olurdu. Çünkü Allah, cehenneme layık kıldığı kimseler için af dilenmesini yasaklamıştır. Allah'ın, kendisine azap edeceğini haber verdiği kişi için O'ndan bağışlama dileyen O'nun vaîdinde hulf etmesini isteyen kimsedir. Böylece Allah'ın: "Her nefis ölümü tadacaktır"[1] demesine rağmen "Ey Rabbim, beni öldürme" diyen kimse gibidir.

Şahadet kelimesine inananlar için, bu şahadet ve ikrarları hürmetine bağışlanmalarını istemek daha faziletlidir. Çünkü Allah'a itaat noktasında şehadet getirmekten daha üstün bir şey yoktur. Allah'ın farz olarak emrettiklerinin tümü, bu şahadeti söyleme yanında; yumurtanın yedi gök, yedi arz ve aralarındakilere nispetinden daha küçüktür.

Ebû Hanîfe Ebû Yusuf'un rivayetinde dedi ki: Bana, Ebû Bürde b. Ebû Musa babası Ebû Musa[2] el-Eş'arî'den[3], o da Hz. Peygamber'den şöyle rivayet etti. Hz. Peygamber buyurdu ki: "Kıyamet günü geldiğinde bu ümmetten herkese ehl-i kitaptan bir kişi verilir ve ona, "bu senin cehennemden kurtuluş fidyendir" denilir[4].

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de dedi ki: Nasıl ki şirkin oluşturduğu günah en büyük ise, kelime-i şahadetin sağladığı mükâfat da en büyüktür. Allah, şirk koşmanın günahının ne kadar büyük olduğunu, kötü amellerin

---

1 Âl-i İmran (3), 185; el-Enbiyâ (21), 35; el-Ankebut (29), 57.

2 Ebû Bürde Âmir b. Abdullah b. Kays b. Süleym b. Haddar el-Eş'arî (ö.104/722). Kûfe kadısı olarak tanınır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/268; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/325; İbn Hacer, *Tehzhibu't-tehzîb*, 12/18.

3 Ebû Musa Abdullah b. Kays b. Süleym b. Haddar el-Eş'arî (ö.42/662 veya 50/670). Hicretten önce Mekke'ye gelmiş, müslüman olmuş ve Habeşistan'a hicret etmiştir. Hz. Ömer ve Osman onu kumandan olarak atamışlardır Sıffîn'de iki hakemden biridir. bk. Buharî, *et-Tarihu'l-kebîr*, 5/33; Zehebî, *Siyer*, 2/380; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 5/362; Bündarî, *Mevsûatu rical*, 2/331.

4 İbn Mace, Zühd, 34; Ahmed b. Hanbel, 4/402; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/146, 196; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 281.

hiç biri için ifade etmediği bir büyüklükte zikretmiştir. Nitekim Allah: "Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür"[1] buyurmuş, böyle bir ifadeyi kötü amellerin hiçbiri için kullanmamıştır. Yine: "Her kim Allah'a ortak koşarsa, sanki o gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgar onu uzak bir yere sürüklüyor."[2] buyurmaktadır. Yüce Allah (bir başka ayette ise): "Onların Rahman olan Allah'a çocuk isnat etmelerinden dolayı az kalsın, gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar parçalanıp yere düşecekti."[3] buyurmuş, bu ayetlerdeki ifadeleri adam öldürme veya başka günahlar için kullanmamıştır. Mümin, azap görse bile imanı ona fayda sağlar. Çünkü iman ondan azabın en şiddetlisini kaldırır. Azabın en şiddetlisi ise küfürden daha büyük günah olmama sebebiyle sadece kafiredir. Halbuki bu durumda olan mümin Allah'ı inkâr etmemiş, fakat emrettiği bazı hususlarda O'na âsi olmuştur. Eğer Allah ona azap ederse, ameli karşılığı azap eder. İşlemediği amel karşılığında azap etmez. Tıpkı adam öldürüp hırsızlık yapmayan kişinin öldürme fiili karşılığında cezalandırılıp hırsızlık karşılığında cezalandırılmaması gibi. Bunun için Yüce Allah: "Ancak yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız"[4] buyurmuştur. Hastalık ne kadar az olursa sahibine o kadar hafif gelir. Dünya planında bir suça mukabil cezalandırılan, ağırı ile değil, bir nevi ile cezalandırılan kimse şüphe yok ki iki nevi cezalandırılandan daha iyi durumda olur. Mümin de böyledir, onun bir günahtan azap görmesi, iki günahtan dolayı azap görmesinden daha kolaydır.

[Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki]: Cehenneme sadece mümin girer. Çünkü kafirler o gün Yüce Allah'ın: "O vakit azabımızın şiddetini gördüklerinde şöyle dediler: "Allah'ın birliğine iman ettik ve O'na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik. Fakat azabımızı gördükleri vakit, imanları kendilerine fayda verecek değildir."[5] kelâmına göre inanacaklardır.

---

1 el-Hac (22), 31.
2 el-Hac (22), 31.
3 Meryem (19), 90-91.
4 Yasin (36), 54.
5 Gafir, (40), 84-85.

FASIL: İrcanın ve Büyük Günah Sebebiyle İyi Amellerin Boşa Çıkacağı Görüşünün Reddi

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Mürcie'nin dediği gibi iyiliklerimiz muhakkak makbuldür ve günahlarımız da muhakkak affedilmiştir, demeyiz. Fakat kim bir iyiliği bütün şartlarını haiz ve ifsad edici kusurlardan hali olarak işler ve onu iptal etmeden dünyadan mümin olarak ayrılırsa Allah bu iyiliği zayi etmez, bilakis kabul eder ve mükâfat verir deriz.

Ebû Hanîfe *Kitabu'l-Âlim*'de şöyle dedi: Kulu, işlediği günahtan dolayı cezalandırması veya affetmesi; işlemediği günahtan dolayı da cezalandırmaması; verdiği farzlarla onu hesaba çekmesi ve günahını ona yazması Allah'ın adaletindendir. Bunun için Yüce Allah: "hayır olarak işlediği onun lehine, şer olarak işlediği de aleyhinedir"[1] buyurmuştur. Yine Yüce Allah: "Muhakkak ki ben, sizden erkek ve kadın bir iş yapanın amelini zayi etmem."[2], "Şüphesiz biz iyi amel işleyenin ecrini zayi etmeyiz."[3], "Ancak yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız"[4], "Sadece yaptıklarınızla cezalandırılacaksınız."[5], "Kim zerre miktarı hayır işlerse onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlerse onu görür."[6], "Küçük ve büyük hepsi yazılıdır."[7] buyurmaktadır. Yüce ve Ulu olan Allah iyilik ve kötülüklerin azını da yazar. Allah: "Biz, kıyamet günü için adalet terazileri koyacağız. Artık hiç kimse en ufak bir zulme uğratılmayacaktır. Yapılan amel, bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirir, tartıya koyarız. Hesap görenler olarak da biz yeteriz"[8] buyuruyor. Kim bu söze "hayır" derse, o Yüce Allah'a zulüm isnat etmektedir. Oysa ki Allah, zulüm ve haksızlık yapmayacağı konusunda insanları temin etmektedir. Allah şöyle buyurmaktadır: "Hiçbir kimseye

---

1 el-Bakara (2), 286.
2 Âl-i İmran (3), 195.
3 el-A'raf (7), 170.
4 Yasin (36), 54.
5 et-Tûr (52), 16; et-Tahrim (66), 7.
6 ez-Zilzal (99), 7-8.
7 el-Kamer, (54), 53.
8 el-Enbiya (21), 47.

zerre kadar zulüm yapılmaz. Sadece yaptıklarınızın cezasını çekeceksiniz."[1] Allah iyiliklere karşılık verdiği için kendini "şekûr" olarak isimlendirmiştir, O merhamet edenlerin en merhametlisidir.

İyiliklere gelince onları şu üç şeyden biri boşa çıkarır:

Birincisi: Allah'a ortak koşmaktır. Nitekim Allah: "Kim imanı inkâr ederse, yaptıkları boşa gitmiştir."[2] buyurmuştur.

İkincisi: Bir kişiyi hürriyetine kavuşturması, sıla-i rahimde bulunması, sadece Allah'ın rızasını gözeterek sadaka vermesi sonra da öfkelenince veya öfke dışında iyilik yaptığı kişiye başa kakarak "Seni hürriyetine kavuşturmadım mı? Seni ziyaret etmedim mi?" gibi şeyleri yüzüne vurmasıdır. Nitekim Yüce Allah: "Sadakalarınızı, başa kakmak ve eziyet etmek suretiyle boşa çıkarmayın"[3] buyurmaktadır.

Üçüncüsü ise: başkalarına gösteriş yapmak için amel işlemektir. Çünkü Allah, insanlara gösteriş olsun diye yapılan salih ameli, yapandan kabul etmez. Kendini beğenme de böyledir. Bu günahlar dışında kalan davranışlara gelince, bunlar, iyilikleri boşa çıkarmaz.

FASIL: Cennet ve Cehennemin Yaratılmışlığı

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Cennet ve cehennem haktır. Her ikisi de şu anda kendi mensupları için yaratılmışlardır. Allah onları ödül ve ceza için yaratmıştır. Nitekim Yüce Allah müminler hakkında: "O, takva sahipleri için hazırlanmıştır"[4], kâfirler hakkında da: "O, kafirler için hazırlanmıştır"[5] buyurmuştur.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Kim onların yaratılmamış olduklarını söylerse ona denilir ki: Onlar bir şey midir, yoksa değil midirler? Yüce Allah: "O, her şeyin yaratıcısıdır."[6] "Biz, her şeyi bir

---

1 Yasin (36), 54.
2 el-Maide (5), 5.
3 el-Bakara (2), 264.
4 Âl-i İmran (3), 133.
5 el-Bakara (2), 24.
6 el-En'am (6), 102.

ölçüye göre yarattık"[1] buyuruyor. Yine: "Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar"[2] diyor. Cennet ve cehennem, ebediyyen yok olmayacaklardır. Çünkü Yüce Allah cennet nimetini: "Kesilip tükenmeyen, yasak da edilmeyen"[3] şeklinde nitelendirmiştir.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi: Huriler ölmez, Yüce Allah'ın ceza ve mükâfatı da hiçbir zaman son bulmaz.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Cennet ehli devamlı kalıcıdır, cehennem ehli de devamlı kalıcıdır. Nitekim Yüce Allah müminler hakkında: "Onlar cennet ehlidirler, orada devamlı kalıcıdırlar"[4], kafirler hakkında da: "Onlar cehennem ehlidirler, orada devamlı kalıcıdırlar"[5] buyurmuştur.

[Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki]: Kim mensupları cennet ve cehenneme girdikten sonra onların yok olacağını söylerse Allah'ı inkâr etmiş olur. Çünkü böylesi, onlarda devamlı kalışı inkâr etmiş olur. Ebû Hanîfe İmam Muhammed ve Harisî'nin rivayetlerinde dedi ki: Bana Alkame b. Mersed, İbn Büreyde'den, o babasından Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etti: Sevininiz, çünkü cennet ehli yüz yirmi saftır ve bunun seksen safı ümmetime aittir.[6]

Bana Yahya b. Ubeydullah b. Mevhib[7] babasından, o da İbn Abbas'tan rivayet etti ki: Hz. Peygamber'e (s.a.v) müşriklerin çocuklarından soruldu da şöyle buyurdu: Allah (yaşasalardı) onların ne yapacaklarını en iyi bilendir."[8]

---

1 el-Kamer (54), 49.

2 Gafir (40), 46.

3 el-Vakıa (56), 33.

4 el-Bakara (2), 82.

5 el-Bakara (2), 157.

6 Tirmizî, Cennet, 13; Ahmed b. Hanbel, 1/453, 5/347, 355; İbn Mâce, Zühd, 34; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/180.

7 Yahya b. Ubeydullah b. Abdullah b. Mevhib et-Teymî el-Medenî. İbn Ebî Hatim babasından naklen, zayıf ve münkerü'l-hadis olduğunu söylemiş, Nesâî ise "zayıf ve kendisinden hadis yazılmaz" demiştir. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 11/252; Bündarî, *Mevsuatu rical*, 4/221.

8 Buharî, Kader, 3; Cenaiz, 93; Müslim, Kader, 26-28; Ebû Davud, Sünnet, 17; Nesaî, Cenaiz, 60; Ahmed b. Hanbel, 1/328, 341 *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, 2/244; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/162; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 226.

[Ebû Hanîfe dedi ki] Bana Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac[1] Ebû Hüreyre'den Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etti: Her doğan fıtrat üzere doğar, sonra anne babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusî yapar. "Küçükken ölenin durumu nedir?" diye soruldu da "Hz. Peygamber: "Allah onların (yaşasalardı) ne yapacaklarını en iyi bilendir" buyurdu[2].

[Ebû Hanîfe dedi ki]: Bana Kays b. Müslim[3], Tarık b. Şihab'dan[4], o, Hz. Ömer'den (r.a) rivayet etti: Hz. Ömer'e bir Yahudi bilgini Yüce Allah'ın: "Genişliği gökler ve yer kadar olan cennete..."[5] ayetinden sorup "Cehennem nerededir?" diye sordu. Ömer: "Gökler ve yer dolusu gece geldiğinde, gündüz nerede bulunur?" diye karşı soru sordu da: "Allah'ın ilminde" karşılığını aldı. Bunun üzerine Ömer: "İşte cehennem de böyle Allah'ın dilediği yerde olur" buyurdu[6].

FASIL: Kabir Suali ve Azabı

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Kabirde ruhun kula iade edilmesi, kabrin sıkıştırması ve azabı bütün kafirler ve müslümanlardan günahkâr olanların bir kısmı için haktır, mümkündür ve vakidir.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Hakkında hadisler bulunması dolayısıyla[7] kabirde, Münker ve Nekir'in sualleri hak ve vakidir. *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta ise şöyle dedi: Kim kabir azabını tanımıyorum, derse o,

---

1 Ebû Davud, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'raç el-Medenî (ö.117/735). Rabia b. Haris b. Abdulmuttalib'in azadlı kölesidir. Tabiîndendir. İbn Sa'd ve 'Iclî sika ve çok rivayeti bulunan bir ravi olduğunu söylemişlerdir. bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzîb*, 6/290.

2 Buharî, Kader 3; Müslim, Kader, 6; Malik b. Enes, Muvatta, 5; Ebû Davud, Sünnet, 17; Malik b. Enes, Muvatta, Cenaiz, 52; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/188; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 225.

3 Ebû Amr Kays b. Müslim el-Cedelî el-Kûfî (ö.120/737). Ahmed b. Hanbel ve başkaları sika olduğunu söylemişlerdir. Ebû Davud Mürcie'ye mensub olduğunu söylemektedir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/317; Buharî, *Tarih*, 5/154; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/103; İbn Hacer, *Tehzîb*, 8/403; Zehebî, *Siyer*, 5/164.

4 Tarık b. Şihab b. Abdişşems el-Becelî el-Kûfî (ö.83/702). Sahabedendir. bk. Buharî, *Tarih*, 4/352; *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/485; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/70; Zehebî, *Siyer*, 3/486.

5 Âl–i İmran (3), 133.

6 Hâkim, *el-Müstedrek* 1/36; Harizmî, *Camiu'l-mesanid*, 1/142; Hâkim, bu hadisin Buharî ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu fakat ne sebeptendir bilmem kitaplarına almamışlardır, demektedir.

7 Bu hadisler için bk. Buharî, Cenaiz, 82; Müslim, İman, 34; Ebû Davûd, Taharet, 26.

helâk olacak olan pis Cehmiyye[1] zümresindendir. Çünkü o, Yüce Allah'ın kabir azabını kastederek: "Onlara iki defa azap edeceğiz"[2] ve "Zulmedenler için bundan ayrı bir azap daha vardır."[3] sözlerini inkâr etmektedir. Eğer bir kimse derse ki "Ben ayete inanıyorum fakat onun te'vil ve tefsirine inanmıyorum" küfre girer. Çünkü Kur'an'dan bazı ayetlerin te'vili, tenzilinin aynıdır. Eğer onu inkâr ederse kafir olur.

Ebû Hanîfe Harisî ve Belhî'nin rivayetlerinde dedi ki; Bana Alkame b. Mersed, Sa'd b. Ubeyde'den[4], o Berâ b. Âzib'den[5] (r.a) rivayet etti. Bera Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu söyledi: "Mümin kabre konulduğu vakit ona melek gelir, oturtur ve "Rabbin kim?" diye sorar. O, "Allah" der. "Peygamberin kim?" diye sorar, "Muhammed" der. "Dinin ne?" diye sorar, o, "İslâm" der. Kabri genişletilir ve cennetteki mekânını görür. Ölü kafir ise melek onu oturtur ve: "Rabbin kimdir?" diye sorar, o bir şey kaybetmiş gibi "hah! Bilmiyorum" der. "Melek: Peygamberin kimdir?" diye sorar. O, bir şey kaybetmiş gibi "hah! Bilmiyorum" der. Melek: "Dinin nedir?" diye sorar, o bir şey kaybetmiş gibi "hah! Bilmiyorum" der. Bunun üzerine kabri daraltılır ve cehennemdeki yerini görür. Sonra ona cinlerin ve insanların dışında her şeyin duyacağı bir darbe vurur. Hz. Peygamber (s.a.v) bu sözlerden sonra: "Allah kesin bir söz ile inananları dünya ve ahirette sabit kılar ve zâlimleri sapıttırır. Allah dilediğini yapar."[6] ayetini okumuştur[7]. Ebû Hanîfe dedi ki: Bana Heysem

---

1 Cehmiyye, Cehm b. Safvan'a (ö.128/745) uyanların mezhebidir. Cehm, amellerde cebr (zorlama) ve ızdırar (mecburiyet) olduğunu söyleyerek, insandaki iş yapabilme gücünü (ıstıtaatı) reddetmiştir. İmanın marifetten oluştuğunu, cennet ve cehennemin son bulacağını ileri sürmüştür. bk. Şehristanî, *el-Milel*, 1/86; Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 211.

2 et-Tevbe (9), 101.

3 et-Tûr (527, 47.

4 Ebû Damre Sa'd b. Ubeyde es-Sülemî el-Kûfî. Tabiînin alimlerindendir. İbn Maîn ve Nesâî sika olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hatim, önceleri harici iken sonra vazgeçtiğini söylemektedir. Amr b. Hubeyre'nin valiliği zamanında Irak'ta vefat etmiştir. bk. Zehebî, *Siyer*, 5/9; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/478; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/388; Bündarî, *Mevsûatu rical*, 2/22.

5 Ebû İmare el-Berâ b. âzib b. el-Haris el-Ensarî (ö.72/691). Sahabenin ileri gelenlerindendir, Hz. Peygamber'le beraber birçok savaşa katılmıştır. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 4/364; Buhârî, *Tarih*, 2/117; Bağdadî, *Tarih*, 1/177; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/399; Zehebî, *Siyer*, 3/194.

6 İbrahim (14), 27.

7 Buhârî, Cenaiz, 87; Müslim, Cennet, 17; Ebû Davûd, Sünnet, 24; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/180; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 366.

b. Habib es-Sayrafî, Hasan el-Basrî'den[1], Ebû Hüreyre'den, Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etti: "Kim Cuma günü ölürse, kabir azabından korunur."[2]

FASIL: Öldükten Sonra Dirilme, Amellerin Tartılması ve Kısas

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Allah bu nefisleri öldükten sonra diriltir ve ceza, mükâfat ve hakların ödenmesi için süresi elli bin sene olan bir zaman içinde onları tekrar diriltir. Nitekim Yüce Allah: "Muhakkak Allah kabirde olanları diriltir"[3] buyurmuştur.

[Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi]: Kıyamet günü iyiliklerin mizanla tartılması haktır. [*el-Âlim* ve *el-Vasiyye*'de şöyle devam etmiştir]: Çünkü Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Kıyamet günü için adalet terazileri kurarız"[4]. Ebû Hanîfe Ensarî ve Belhî'nin rivayetlerinde dedi ki: Bana Hammad'ın İbrahim'den naklen anlattığına göre o, şöyle demiştir: Kulun ameli getirilir terazisine konur, hafif gelir. Bu defa bulut gibi bir şey getirilir, terazisine konulur da terazisi ağır basar. Sonra kula: "Bunun ne olduğunu biliyor musun?" diye sorulur. O, "hayır" der. Bunun üzerine ona: "Bu senin öğrettiğin ilimdir ki, onu senden öğrendiler ve senden sonra onunla amel ettiler."[5] denilir.

Ebû Hanîfe el-Vasiyye'de dedi ki: Yüce Allah'ın: "Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak nefsin yeter"[6] ayetine göre kitapları (amel defterlerini) okumak haktır.

Ebû Hanîfe el-Fıkhu'l-ekber'de dedi ki: Peygamber'in havzı haktır. Kıyamet günü hasımlar arasında kısas haktır. Eğer onların iyilikleri yoksa üzerlerine günah yüklenmesi haktır. Ebû Hanîfe, İmam Muhammed,

---

1 Ebû Saîd Hasan b. Ebû'l-Hasan Yesar el-Basrî (ö.110/728). Üçüncü tabakanın önde gelenlerindendir, sikadır. bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/263; Zehebî, *Siyer*, 4/563; Bündarî, *Mevsuatu rical*, 1/322.

2 Ahmed b. Hanbel, 2/176; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/157; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 424.

3 el-Hac (23), 7.

4 el-Enbiya (21), 47.

5 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/93; Zebîdî, *Ithafü's-saâde*, 10/27; el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 14/383.

6 el-İsra (17), 14.

Harisî ve Belhî'nin rivayetlerinde dedi ki: Bana Atâ b. es-Sâib[1], Muharib b. Dînar'dan[2], İbn Ömer'den (r.a), Hz. Peygamber'den (s.a.v) naklen anlattı. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Zulümden uzak durunuz. Çünkü kıyamet günü zulmün (akibeti) karanlıktır."[3]

FASIL: Günah İşleyenlere Şefaat Edileceği

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Peygamberlerin (a.s) şefaatı haktır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (s.a.v) şefaati ise günahkâr müminlere; onlardan büyük günah işleyen ve cezayı hak edenleredir. Ebû Hanîfe İmam Muhammed, Belhî, İbnu'l-Muzaffer[4] ve Harisî'nin rivayetlerinde dedi ki: Bana Nuh b. Kays[5], Yezid er-Rekaşî'den[6], o da Enes'ten[7] Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın Elçisi! Kıyamet günü kimlere şefaat edersin?" diye sorduklarını ve Hz. Peygamber'in: "Büyük günah ve kusurlar işleyen ve kan akıtana" dediğini anlattı[8].

---

1 Ebû's-Sâib Ata b. es-Sâib es-Sakafî el-Kûfî (ö.136/754). bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/37; Buharî, *Tarih*, 6/465; İbn Hacer, *Tehzîb*, 7/203; *Lisanu'l-mîzan*, 7/305; Zehebî, *Siyer*, 6/110.

2 Muharib b. Dînar b. Kerdevs el-Kûfî (ö.116/734). Kûfe kadılığı yapmıştır, sikadır ve huccet ünvanı almıştır. İbn Sa'd onun için: Ali ve Osman'ın durumunu Allah'a havale eden ve onların iman ve küfrüne tanıklık etmeyen ilk mürciîlerdendir, demektedir. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn sika olduğunu söylemişlerdir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/307; Buhârî, *Tarih*, 7/28; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/416; İbnu'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/152; Zehebî, *Siyer*, 5/217.

3 Buharî, Mezâlim, 8, 10; Mislim, el-Birr, 15; Tirmizî, el-Birr, 83; Ahmed b. Hanbel, 2/92, 136; Darimî, *Siyer*, 73; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/88; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 326.

4 Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. el-Muzaffer b. Musa el-Bağdadî (ö.379/989). Darekutnî onun sika ve güvenilir olduğunu söyledi. Kadı Ebû'l-Velîd el-Bâcî ise onun kendisinde açık şiî temayüller görülen hafız ünvanı almış bir kişi olduğunu söyledi. bk. Bağdadî, *Tarih*, 3/262; İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam*, 7/152; İbn Hacer, *Lisanu'l-mizan*, 5/383; Zehebî, *Siyer*, 16/418.

5 Ebû Ravh Nuh b. Kays b. Rebah el-Ezdî el-Basrî. Ebû Davud ve İbn Şahin sika olduğunu söylemişlerdir. Yahya ise zayıf olduğunu, hatta Şia'ya meylettiğini kaydetmektedir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 10/485; *Takrîbu't-tehzîb*, 2/308; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30/53; el-Bündarî, *Mevsuatu rical*, 4/118.

6 Ebû Amr Yezîd b. Eban er-Rakkaşî. Basralıdır, Yahya b. Saîd onun hakkında şöyle demektedir: O güzel amel sahibi bir kişidir fakat rivayetleri işe yaramaz. bk. Sem'anî, *el-Ensab*, 6/147.

7 Ebû Hamza Enes b. Malik b. en-Nadr el-Ensarî el-Buhârî (ö.90/708). Basra'ya yerleşen sahabilerdendir. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, 1/157; Zehebî, *Siyer*, 2/395; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/379; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3/353.

8 Tirmizî, Sıfatü'l-kıyame, 11; Ebû Davûd, Sünnet, 20; Ali el-Karî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 501.

Ebû Hanîfe şöyle dedi: Bana Seleme b. Kuheyl[1], Ebû'z-Za'râ'dan[2], İbn Mes'ûd ve Yezid b. Suheyb'den[3], onlar Cabir'den Hz. Peygamber'den şöyle dediğini rivayet etti: Şefaatim sayesinde içinde hiçbir kimse kalmayacak şekilde bütün inananlar cehennemden çıkacaklardır ancak şu ayetin kapsamına girenler bunun dışında kalacaklardır: "Sizi şu yakıcı ateşe salan nedir? (diye sorulur) "Biz namaz kılanlardan değildik, yoksulu doyurmuyorduk, (batıla) dalanlarla birlikte dalıyorduk, ceza gününü yalan sayıyorduk, sonunda bize ölüm geldi çattı." derler. (o gün) şefaatçıların şefaati onlara fayda vermez."[4]

[Ebû Hanîfe dedi ki]: Bana Atiyye b. Sa'd el-Avfî[5] Ebû Saîd el-Hudrî[6] ve Abdülmelik b. Umeyr'den[7], Abdullah b. Abbas'tan: Hammad, Rib'î b. Hıraş'tan[8], Huzeyfe b. el-Yeman'dan[9] (r.a) tümü de Hz. Peygamber'den

---

1 Ebû Yahya Seleme b. Kûheyl b. Husayn el-Hadramî el-Kûfî. Tabiîndendir, Ahmed b. Hanbel rivayetlerinin sağlam olduğunu, Iclî ve Ebû Hatim sika olduğunu söylemektedirler. Yakub b. Şebîh ise Şiî olduğunu kaydetmektedir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/316; Buharî, *Tarih*, 4/74; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/170; Zehebî, *Siyer*, 5/297.

2 Ebû'z-Za'ra Abdullah b. Hanî el-Kindî, el-Ezdî el-Kûfî. Buharî onun hakkında: "rivayetlerine uyulamaz" demiştir. İbn Hibban onu *es-Sikat'ta* zikretmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/171; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzîb*, 6/61; 12/100.

3 Ebû Osman Yezîd b. Suhayb el-Kûfî. Ebû Hanîfe'nin önde gelen hocalarından biridir. "Fakîr" lakabı ile tanınmaktadır. İbn Maîn ve Ebû Zar'a sika olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hatim ise "sözünde çok doğru" olduğunu belirtmektedir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/305; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/272; Zehebî, *Siyer*, 5/227.

4 el-Müddessir (74), 41-48. Seleme b. Küheyl'den gelen bu rivayet için bk. Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/166; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 495; Suyuti, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/337.

5 Ebû'l-Hasan Atiyye b. Sa'd b. Cünade el-Avfî el-Kûfî (ö.111/729). Tabiînin meşhurlarından olup rivayetleri zayıftır. Şia'ya mensuptur. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/304; Buharî, *Tarih*, 7/8; İbn Hacer, *Tehzib*, 7/224; İbnü'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/144; Zehebî, *Siyer*, 5/325.

6 Ebû Saîd Sa'd b. Mâlik b. Sinan b. Sa'lebe el-Hudrî (ö.74/693). bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 2/289; Zehebî, *Siyer*, 3/168; İbnü'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/81.

7 Ebû Amr Abdülmelik b. Umeyr b. Süveyd b. Harise el-Kureşî el-Kûfî (ö.139/753). "Kıbtî" diye tanınmaktadır. Nesâî ve başkaları "zararsız" olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hatim "doğru sözlü fakat hıfzının zayıf olduğunu" söylemektedir. Yahya b. Maîn, onun rivayetleri birbirine karıştırdığını, el-Iclî ise hadiste sika olduğunu söylemektedirler. bk. Buharî, *Tarih*, 5/426; İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/411; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/365; Zehebî, *Siyer*, 5/438.

8 Ebû Meryem Rıb'î b. Hıraş b. Cahş b. Amr el-Gaffanî el-Absî el-Kûfî (ö.81/700). bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/127; Buharî, *Tarih*, 3/327; Bağdadî, *Tarih*, 8/433; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-a'yan*, 2/300; Zehebî, *Siyer*, 4/359.

9 Ebû Abdullah Huzeyfe b. el-Yeman el-Absî el-Yemanî. Muhacirlerin ileri gelenlerindendir, babası ile Uhud savaşına katılmıştır, babası sahabeden biri tarafından yanlışlıkla öldürülmüştür. "Kıyamete kadar olacak fitneleri en iyi bilen benim." demekteydi, Hz.

onun: "Rabbinin seni makam-ı mahmûda göndereceğini umabilirsin"[1] ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: Makam-ı mahmûd şefaattir. Allah, iman ehlinden bir topluluğa günahları sebebiyle azap eder. Sonra Hz. Muhammed'in şefaati ile onları cehennemden çıkarır ve onlara "el-Hayevan" denilen bir nehir verir, onda yıkanırlar. Sonra cennete girerler ve orada "cehennemlikler" diye isimlendirilirler. Sonra Allah'a niyaz ederler de bu isim kendilerinden kaldırılır ve bundan böyle "Allah'ın azatlıları" diye çağrılırlar[2].

FASIL: Fazilet Sıralaması ve İmamet

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de dedi ki: Peygamberimiz'den sonra bu ümmetin en üstünü Ebû Bekr es-Sıddık, sonra Ömer b. el-Hattab el-Fârûk sonra Osman b. Affan Zî'n-nureyn ve sonra da Ali b. Ebû Talib (Allah hepsinden razı olsun)'dir. Nitekim Cenab-ı Hak: "Önde olanlar (ecirde de) öndedirler. İşte onlar naîm cennetlerinde (Allah'a) en yakın olanlardır."[3] buyurmuştur. Nitekim önce olan herkes, daha üstündür. Ebû Hanîfe Belhî, Eşnanî[4] ve Harisî'nin rivayetlerinde dedi ki: Atiyye el-Avfî, Ebû Saîd el-Hudrî'den, o da Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu bana anlattı: Muhakkak yüksek derecelerde bulunanları, kendilerinden daha aşağılarda bulunanlar göğün ufkunda parlak yıldızı gördükleri gibi görürler. Ebû Bekir ve Ömer onlardandır[5]. Bana Abdülmelik b. Umeyr el-Kûfî, Rıb'î b. Hıraş'tan, Huzeyfe b. el-Yeman (r.a) ve Seleme b. Kuheyl'den, Ebû'z-Za'râ'dan, İbn Mes'ûd'dan (r.a) Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu anlattı: "Benden sonra Ebû Bekr ve Ömer'e tabi olunuz."[6]

Osman'dan sonra Medain'de vefat etmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/15, 7/316; Buhârî, *Tarih*, 3/95; Zehebî, *Siyer*, 2/361.

1 el-İsrâ (17), 79.

2 Tirmizî, Sıfatu Cehennem, 10; Harizmî, Câmiu'l-mesânîd, 1/147-149; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 294; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/324-327.

3 el-Vâkıa (56), 10.

4 Kâdı Ebû'l-Hüseyin Ömer b. Hasan b. Ali b. Mâlik eş-Şeybanî el-Bağdadî el-Eşnanî (ö.339/950). Bağdad kadılığına getirilmiş fakat üç gün sonra azledilmiştir. Darekutnî çok yalancı olduğnu söylemiştir. bk. Bağdadî, *Tarih*, 11/236; İbn Hacer, *Lisanu'l-mîzan*, 4/290; İbnü'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 2/349.

5 Ahmed b. Hanbel, 3/98; Taberanî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/254; *el-Mu'cemu's-sağîr*, 1/128; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/225.

6 Tirmizî, el-Menakıb, 16, 37; İbn Mace, el-Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel, 5/382, 385; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/222, 226; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 245, 498.

Bana, Hammad İbrahim'den, Alkame'den, Hz. Aişe'den[1] (r.a) şöyle dediğini anlattı: Resulullah bayıldığında: Ebû Bekr'e söyleyin insanlara namaz kıldırsın" buyurdu. Ey Allah'ın elçisi, Ebû Bekr tutuk bir insandır, senin yerine geçmeyi hoş karşılamaz, denildi de: "Size emrettiğimi yapınız" buyurdu[2]. Bana Cami' b. Ebû Râşid[3], Ziyad b. Hudeyr'den[4] anlattı ki: Hz. Ömer yaralanınca dedi ki: Ey insanlar, emanetinizi (hilafeti) Hz. Peygamber'in kendilerinden hoşnut olarak Allah'a kavuştuğu güvenilir altı ehil kişiye tevdi ettim. Ben onlara kendileri ve ümmet için üç gün mühlet verdim. Eğer insanlar onların birinin imametinde anlaşır da, içlerinden biri biat etmemekte direnirse ona karşı çıkınız. Eğer anlaşamayacak olurlarsa Abdurrahman b. Avf'ın[5] tarafında yer alınız[6]. Ebû Hanîfe Harisî, İbnü'l-Muzaffer ve Ensarî'nin rivayetlerine göre şöyle dedi: Ebû Cafer Muhammed el-Bakır'a: "Ali Ömer'in ölümüne tanık oldu mu?" diye sordum da şöyle dedi: Suphanallah! Kendisiyle beraber Cenab-ı Hakk'a mülaki olmada bana bu örtüsü çekilmiş kişiden daha sevimli birisi yoktur" diyen o değil midir? Ayrıca kızını onunla evlendirmiştir. Eğer onu layık görmeseydi dünya üzerinde gelip geçmiş kadınların en faziletlisi olan kızını onunla evlendirir miydi?[7]

---

1 Aişe binti Ebî Bekr b. Kuhafe (ö.57/676). Hz. Ebû Bekr'in kızı, müminlerin annesi ve Hz. Peygamber'in hanımıdır. Ümmet-i Muhammed'in kadınları içinde İslam fıkhını en iyi bilendir. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 7/188; Zehebî, *Siyer*, 2/135.

2 İbn Mace İkametü's-salât, 142; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/204; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 52, 139.

3 Câmi' b. Ebî Râşid el-Kâhilî es-Sayrafî el-Kûfî. Nesaî ve 'Iclî sika olduğun söylemişlerdir. bk. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, 2/56; Bündarî, *Mevsûatu ricali'l-kütübi't-tis'a*, 1/230.

4 Ebû'l-Muğîre Ziyad b. Hudeyr el-Esedî el-Kûfî. Abdullah b. Mes'ud, Ali b. Ebî Talib ve Ömer b. Hattab'tan rivayetlerde bulunmuştur. Ebû Hatim sika olduğunu söylemiş, İbn Hibban da *Kitabu's-sikat*'ta adını zikretmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/130; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 9/449.

5 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Avf b. Abd Avf el-Kureşî ez-Zührî (ö.32/652). Cennetle müjdelenen on kişiden biri ve altı kişilik şûra ehlindendir. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/480; Buharî, *Tarih*, 5/240; Zehebî, *Siyer*, 1/68.

6 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/220.

7 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/204.

Bana, Abdülmelik b. Umeyr, Amr b. Hureys'ten[1], o Saîd b. Zeyd'den[2] Hz. Peygamber'in (s.a.v) şöyle buyurduğunu anlattı: "On kişi cennettedir: Ebû Bekir cennettedir, Ömer cennettedir, Osman cennettedir, Ali cennettedir, Talha cennettedir, Zübeyr cennettedir, Saîd cennettedir, Sa'd cennettedir, Abdurrahman b. Avf cennettedir, Ebû Ubeyde cennettedir". Bunun üzerine kendisine "Ya sen?" diye soruldu da o (ravi) ağladı[3].

Ebû Hanîfe Hasan b. Ziyad'ın[4] rivayetinde dedi ki: Ali (r.a) savaşında haklı, onunla savaşanlar hatalı idiler[5]. Belhî ve İbnü'l-Muzaffer'in rivayetine göre şöyle demiştir: Bana Atâ b. Ebû Rebah, İbn Ömer'den (r.a) şöyle dediğini anlattı: Âsi topluluğa karşı Ali yanında savaşmış olmamak kadar hiçbir şeye üzülmedim[6]. Ebû Hanîfe, Hasan'ın rivayetinde ise şöyle dedi: Talha, Zübeyr ve Aişe'nin onunla savaşı konusunda susarız ve onu kurcalamayız.

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: Onların hiçbirinden uzaklaşmayız ve dost edinmekte hiçbirini ayırmayız. Osman ile Ali'nin işini Yüce Allah'a havale ederiz. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de ise şöyle dedi: Onlar hak üzere ve hakla beraber ibadet etmekteydiler. Biz, onların hepsini dost ediniriz ve Peygamber'in ashabından hiçbirini hayır dışında anmayız. *el-Vasiyye*'de ise şöyle dedi: Takva sahibi her mümin onları sever ve kötü her münafık da onlara kin tutar.

---

1 Amr b. Hureys b. Amr el-Mahzumî 5ö. 85/704). İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/23; Buharî, *Tarih*, 6/305; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/213; Zehebî, *Siyer*, 3/417; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/226.

2 Ebû'l-A'var Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nufeyl el-Kureşî el-Advî (ö.51/671). Aşere-i mübeşşereden biri ve Dımaşk valiliğine atanan ilk kişidir. bk. Zehebî, *Siyer*, 1/124; İbnü'l-Esîr,*Üsdü'l-gabe*, 2/387, İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/21; el-Bündarî, *Mevsûatu rical*, 2/46.

3 Ebû Dâvûd, Sünnet, 8; Tirmizî, Menakıb, 25; Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/316; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/225.

4 Ebû Ali Hasan b. Ziyad el-Lü'lüî el-Ensarî (ö.204/819). Ebû Hanîfe'nin arkadaşı ve Irak fakihlerindendir. Hafs b. Gıyas'tan sonra kadılığa getirilmiş fakat sonra kendisi bu görevden ayrılmıştır. bk. Bağdadî, *Tarih*, 7/314; Ebû Ya'la, *Tabakatu Hanabile*, 1/132; İbn Hacer, *Lisanu'l-mizan*, 2/208; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/15; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 258; Taşköprizade, *Miftahu's-saade* 2/120; Zehebî, *Siyer*, 9/543.

5 Kerderî, *el-Menakib*, s. 259.

6 Hakim, *el-Müstedrek*, 3/558; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/97.

Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Aişe, Hz. Hatice'den (r.a) sonra bütün dünya kadınlarının en faziletlisi ve müminlerin annesidir[1].

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi: Fatıma, Rukiyye, Ümmü Gülsüm ve Zeyneb (r.a) hepsi de Resûlullah'ın kızlarıdır. Amcası Ebû Talib küfür üzere ölmüştür. Hz. Peygamber'in anne babası da küfür üzere ölmüşlerdir. Yani Hz. Peygamber zamanında ölmüşler ve kendisi onların halini bilmemiştir[2].

FASIL: İyilikle Emretme, Ulülemre İtaat ve Onlara İsyandan Sakındırmanın Gereği

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'-ebsat*'ta dedi ki: İyilikle emreder, kötülükten sakındırırız. O, Belhî, Talha ve İbnü'l-Muzaffer'in rivayetlerine göre şöyle demiştir: Bana Atâ b. Ebû Rebah, İbn Ömer'den nakletti; O dedi ki: İyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak farzdır. "Onu terk eden küfre düşer mi?" diye sordum da "Hayır" dedi[3]. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: İyiliği emreden ve kötülükten sakındıran kişiye insanların uyması sonunda cemaata karşı bir isyanın meydana gelmesini benimsemeyiz. Çünkü bu her ne kadar Allah ve Resûlü'nün uyulmasını emrettikleri bir vecibe ise de kan dökmek, insan haklarını hiçe saymak ve malları yağmalamak gibi fiilerle ifsat ettikleri şeyler ıslah ettiklerinden daha fazla olur. Oysaki Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

---

1 Hatice binti Huveylid. Müminlerin annesi ve Hz. Peygamber'e inanıp onu ilk tasdik eden kişidir. Namaz farz kılınmadan önce vefat etmiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 8/52; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 7/78; Zehebî, *Siyer*, 2/109; Ali el-Müttekî, *Kenzü'l-Ummal*, 13/690; İbnü'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/14.

2 *el-Fıkhu'l-ekber'in* bazı nüshalarında Hz. Peygamber'in anne-babası ve amcası Ebû Talib'in küfür üzere öldükleri ifadesi yer alırken bazılarında da ibarenin başında olumsuzluk ifadesi yer aldığı ve böylece küfür üzere ölmedikleri ifade edilmektedir. Bazı nüshalarda fıtrat üzere öldükleri tarzında bir ibare bulunmaktadır. Bir kısım nüshalarda ise bu ibare tamamen düşmüştür. el-*Usulü'l-münîfe*'nin Kılıç Ali nüshası bunlardandır. Bizim bu metinde esas aldığımız ibarede de bir bozukluk görülmektedir. Şöyle ki ibarede "küfür üzere öldükleri" belirtildikten sonra devam eden cümlede "onların durumunu Hz. Peygamber bilmedi" ibaresi yer almıştır. Bu konuda birçok eser yazılmıştır. Örnek olarak şunlar zikredilebilir. Muhammed b. ömer el-Balî, *es-Sübulü's-selâm fî hükmi âbâi Seyyidi'l-enâm*, İstanbul 1287; Suyutî, *Mesâlikü'l-hunafa fî valideyi'l-Mustafa; et-Ta'zim ve'l-minne fî enne ebevey Rasû-lillah'i fi'l-cenne; ed-Dercü'l-münîfe fî âbâi'ş-şerîfe Neşrü'l-alemeyni'ş-şerîfeyn fî ihyâi'l-ebeveyni'ş-şerîfeyn; el-Makamu's-sündüsiyye fi'n-nisbeti'l-Mustafaviyye; es-Sübulü'l-celiyye fi'l-âbâi'l-aliyye*, Suyutî'nin bu altı risalesi 1316 tarihinde Haydarâbâd'da bir kitap halinde yayımlanmıştır.

3 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/96.

"Müminlerden iki topluluk birbirleri ile savaşacak olurlarsa, onların arasını bulunuz. Onlardan biri diğerine taşkınlık yaparsa, taşkınlık yapanla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşınız."[1] Ebû Hanîfe Belhî ve İbnü'l-Muzaffer'in rivayetinde dedi ki: Bana, Ziyad b. 'Ilaka[2], Arfece'den[3], o da Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle dediğini anlattı: "Benden sonra birçok çirkin şey olacak, sizden kim birlik halinde olan durumunuzu dağıtmaya kalkışırsa -kim olursa olsun- onu öldürünüz."[4]

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: İsyan eden toplulukla, Ali ve Ömer b. Abdülaziz gibi hayırlı imamların yaptığı şekilde kılıçla savaşırız. Ebû Yusuf'un (r.a) rivayetinde ise şöyle demiştir: Ali b. Ebû Talib kıyamet gününde Allah nezdinde bizim huccetimizdir. Eğer Ali olmasaydı ehl-i kıble ile nasıl savaşacağımızı bilemezdik[5]. Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta dedi ki: İyiliği emreder, kötülükten de sakındırırsın. Eğer kabul ederse ne âlâ, aksi takdirde onunla savaşırsın ve İmam zâlim de olsa, sen adil zümre ile olursun. Zira Hz. Peygamber: "Size zâlim olanın zulmü, adil olanın da adaleti zarar vermez. Sizin ecriniz size, onun vebali de ona aittir."[6] buyurmuştur. İsyan edenlerle küfürlerinden dolayı değil, isyanları sebebiyle savaşırsın ve böylece isyancılarla beraber olmayıp adil zümre ile, zâlim de olsa meşru sultanın yanında yer alırsın. Cemaat ehli içinde bozguncu ve zâlimler olsa da, onlar içinde sana yardım eden salih kişiler de vardır. Haricilerin küfrü, Allah'ın kendilerine verdiği nimetlere nankörlük etme mânasına gelmektedir. Bu hususta sahabenin icmaına göre savaş durduktan sonra onlar için bir tazmînat ve kısas yoktur. Eğer cemaat isyan etmişse onlardan uzaklaş ve başkalarının yanına git. Yüce Allah: "Allah'ın yeri geniş değil miydi? Orada hicret

---

1 el-Hucurat (49), 9.

2 Ebû Malik Ziyad b. 'Ilaka b. Malik es-Sa'lebî el-Kûfî (ö.125/742). Uzun ömürlü olan sika ravilerdendir. İbn Mes'ud'a yetiştiği rivayet edilmiştir. Nesâî ve başkaları sika olduğunu kaydetmişlerdir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/316; Buhârî, *Tarih*, 3/364; Zehebî, *Siyer*, 5/215; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/380; İbnü'l-'Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, 1/166.

3 Arcefe b. Şurayh el-Eşcaî. Kûfe'de ikamet etmiştir. Kendisinden Kutbe b. Mâlik, Ziyad b. 'Ilaka ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/22-23.

4 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/126; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 17/144.

5 Kerderî, *el-Menakıb*, s. 342-344.

6 Hadis kitaplarında kaynağını bulamadık. Ancak Semerkandî bu ifadelerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu ima eder bir ifade kullanmıştır. bk. *Şerhu'l-Fıkhı'l-ekber*, s. 14.

etseydiniz ya?..."[1] ve "Benim yerim geniştir. Sadece bana ibadet ediniz."[2] buyurmaktadır.

Bana, Hammad, İbrahim'den, İbn Mes'ûd'dan (r.a), Hz. Peygamber'den (s.a.v) rivayet ettiğine göre, o şöyle buyurmuştur: "Bir yerde masiyetler zuhur eder de onları değiştirmeye gücün yetmezse, bir başka yere git ve orada Rabbine kulluk et."[3] Bana ilim ehlinden biri Hz. Peygamber'in ashabından bir kişiden naklen Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu anlattı: "Kim fitneden korktuğu için bir yeri terk ederse, Allah ona yetmiş sıddîk ecri yazar."[4]

FASIL: Zâlim de Olsa Hükümdara Uymanın Cevazı ve Furûda Dört Halifenin Geleneğine Tabi Olma

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ebsat*'ta şöyle dedi: Mümin olan takva sahibi veya günahkâr her imamın arkasında namaz kılmak caizdir. Senin mükâfatın sana, onun günahı kendisinedir. [Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de dedi ki: Ramazan ayında teravih namazı kılmak sünnettir. Ebû Hanîfe *el-Vasiyye*'de şöyle dedi: Mestler üzerine meshetmek, mukîm için bir gün bir gece, yolcu olan için gecesi ile beraber üç gündür. Nitekim hadis de bu şekilde varid olmuştur[5]. Hadis mütevatire[6] yakın olduğu için inkâr edenin küfründen korkulur. Yolculuk esnasında namazları kısaltmak ve oruç tutmamak Kur'an'ın delaletine göre ruhsattır. Nitekim Yüce Allah'ın kelâmı olan Kur'an'da namazın kısaltılması hakkında: "Sefere çıktığınız zaman namazı kısaltmanızda sakınca yoktur."[7] ve orucun yenilmesi

---

1 en-Nisa (4), 97.
2 el-Ankebut (29), 56.
3 Bu rivayetin hadis kitaplarında kaynağını bulamadık. Ancak Buharî'nin Kitabu'l-fiten'inin Taarrub babında ve İbn Mace'nin Kitabu'l-fiten'inin el-Uzlet babında yer alan hadisler bu rivayeti mâna olarak teyid etmektedirler. Ayrıca bk. *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 44.
4 Bu rivayetin hadis kitaplarından kaynağını bulamadık. Ancak *el-Fıkhu'l-ebsat*, s. 44'de yer almıştır.
5 bk. İbn Mâce, Taharet, 86; Nesâî, Tharet, 99; Hârizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/281.
6 Mütevatir haber: Hz. Peygamber'den, hadisi kitabına alan raviye kadar yalan üzerinde birleşmelerini aklın imkansız gördüğü büyük bir topluluk tarafından rivayet edilen haberlere denir.
7 en-Nisa (4), 101.

hakkında: "İçinizden kim hasta olur veya yolculukta bulunursa tutamadığı günler sayısınca başka günlerde oruç tutar."[1] buyurulmaktadır.

1 el-Bakara, (2), 184.

HÂTİME

Kıyamet Alâmetleri

Ebû Hanîfe *el-Fıkhu'l-ekber*'de şöyle dedi: Deccal'ın, Ye'cuc ve Me'cûc'un çıkması, güneşin batıdan doğması, İsa aleyhisselam'ın gökten inmesi ve sahih haberlerde varid olduğu üzere diğer kıyamet alametleri[1] haktır ve vuku bulacaktır. Harisî, Talha, Belhî ve Harizmî'nin rivayetlerine göre şöyle demiştir: Bana Muaviye b. İshak[2], Zer'den[3], o Saffan b. Assal'dan[4], o da Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle dediğini anlattı: "Allah, tövbe için doğudan beş yüz yıllık genişlikte bir kapı açmıştır. O kapanacak ve batı tarafından bir kapı açılacak ve nihayet güneş batıdan doğacaktır. (O günde) hiçbir kimseye daha önceden olmayan imanı ve bu imanı uğrunda daha önceden kazanmadığı hayrı fayda sağlamaz."[5] Bana, Heysem b. Habib Âmir eş-Şa'bî'den; Mesrûk en-

---

1 Eşratü's-saat hadisleri için bk. Buhârî, Fiten, 24-28; Müslim, Fiten ve Eşratü's-saat 6, 9-25.

2 Ebû'l-Ezher Muaviye b. İshak b. Talha b. Ubeydullah et-Teymî el-Kûfî el-Kureşî. Altıncı tabakadandır. Ahmed b. Hanbel, Nesâî ve İbn Hibban sika olduğunu söylemişlerdir. bk. Buharî, *Tarih*, 7/333; İbn Hacer, *Lisanü'l-mîzan*, Bündarî, *Mevsuatu rical*, 4/3.

3 Ebû Amr Zer b. Abdullah b. Zürare el-Kûfî. İbn Maîn b. Nesâî sika olduğunu söylemişlerdir. Ahmed b. Hanbel, "rivayetleri zararsızdır" demiştir. Buhârî, "sözünde çok doğru olduğunu" söylemiştir. Ebû Davûd ise Mürcie'ye mensup olduğunu, bu nedenle de kendisini İbrahim en-Nehâî ve Saîd b. Cübeyr'in terk ettiklerini kaydetmektedir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 3/218; *Takrîbu't-tehzîb*, 1/238.

4 Saffan b. Assal el-Muradî. Sahabilerdendir. Kendisinden Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce hadis tahriç etmişlerdir. bk. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, 4/428; Bündarî, *Mevsuatu rical*, 2/184.

5 Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/108, 116.

Nehaî'den[1], İbn Mes'ûd'dan rivayet etti. O dedi ki: Deccal[2] ve Batşe[3] Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında çıkmıştır[4]. Bana, (birisi) Abdurrahman el-A'rec'ten, o Ebû Hureyre'den, o da Hz. Peygamber'den (s.a.v) şöyle dediğini anlattı: İnsanlara öyle zaman gelir ki; mezarlıklara giderler, karınlarını onların üstüne koyarlar ve şöyle derler: "Bu kabir sahibinin yerinde olmayı dileriz." Hz. Peygamber'e: "Ey Allah'ın elçisi! Bu nasıl oluyor?" diye soruldu da; zamanın kötülüğünden, fitne ve musibetlerin çokluğundandır" dedi[5].

Bana Ebû Malik el-Eşcaî[6], Rıb'î b. Hıraş'tan; Huzeyfe b. el-Yeman'dan (r.a); Hz. Peygamber'den rivayet etti. Hz. Peygamber buyurdu ki: Elbisenin nakışı silindiği gibi İslâm da silinir de geride sadece kadın veya erkek yaşlı bir ihtiyar kalır. O şöyle der: "Bizden önce lâ ilâhe illallah diyen bir kavim varmış"[7].

Allah, dilediğini doğru yola iletir. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'adır.

---

1 Ebû Aişe Mesrûk el-Ecda' b. Malik b. Ümeyye el-Vadî el-Hemedâni el-Kûfî (ö.62/681). Tabiîndendir, 'Iclî sika olduğunu söylemiştir. bk. İbn Sa'd, *Tabakat*, 6/76; Buharî, *Tarih*, 8/35; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 4/354; Zehebî, *Siyer*, 4/63.

2 Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'inde Deccal kelimesi yerine Duhan geçmektedir. bk. Harizmî, *a.g.e.*, 1/158.

3 Batşe: Tutmak, yakalamak mânalarına gelip kıyamet günü Cenab-ı Hakk'ın, söz verdikleri halde iman etmeyen kafirleri kıskıvrak yakalaması demektir. Duha sûresinin 16. âyetinde geçmektedir. Geniş bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, "Batşe-i Kübra", *DİA*, 5/203.

4 Harizmî, *a.g.e.*, 1/158; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 425.

5 Harizmî, *a.g.e.*, 1/188; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 227.

6 Ebû Malik Sa'd b. Tarık b. Eşyem el-Eşcaî. Ahmed b. Hanbel ve Yahya sika olduğunu söylemişlerdir. Nesâî "lâ be'se bih" demiştir. Ebû Hâtim ise "sözüne güvenilir ve rivayetleri kaydedilebilir" demiştir. bk. Buhârî, *Tarih*, 4/58; Zehebî, *Siyer*, 6/184; İbn Ebî Hatîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/86; İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/472.

7 İbn Mace, Fiten, 26; Hakîm, *Müstedrek*, 4/473, 545; Harizmî, *Câmiu'l-mesânîd*, 1/188; Ali el-Kârî, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*, s. 562.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrar alâ usûli'l-Pezdevî,* Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, Dersaâdet 1890.

Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm,* el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul 1982.

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fıraki'n-nâciye minhum,* Mektebetü neşri's-sakafeti'l-İslâmiyye, ys. 1948.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned,* Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm,* Mektebetü'n-nahdati'l-Kâhire, Kâhire 1964.

Ali b. Ebû Talib, *Nehcü'l-belâga,* Ansariyân Puplication, ys. 1989.

Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe,* Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1985.

Ali el-Muttakî el-Hindî, Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kâdî Han, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl,* Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985.

Bağdatlı İsmail Paşa, Babanzade, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsaru'l-musannifîn,* Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1951.

Beyazîzade, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm* (nşr. Yusuf Abdurrezzak) Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1949.

____, *Risâletü'l-bâhis ve'l-mücîb,* Laleli 3689/1.

____, *Sak,* Lala İsmail 93.

____, *Mecmûa fi'l-mesâili'l-müntehabe,* Esad Efendi 1281.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *el-Esmâ ve's-sıfat,* Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1984.

Bosnevî, Muhammed b. Muhammed el-Hancî, *el-Cevheretü'l-esnâ fî terâcimi ülemâi ve şuarâi Bosna,* İmbaba 1992.

Brockelmann Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur,* E.J. Brill, Leiden 1943.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmaîl, *et-Târîhü'l-kebîr*, Dâiratü'l-meârifi'l-Osmaniyye, Haydarâbad 1943.

____, *Sahihu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Bündarî, Abdülgaffâr Süleyman, *Mevsûatu ricâli'l-kütübi't-tis'a*, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1993.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amira, İstanbul 1915.

Çelebi, İlyas, "Beyazîzade Ahmed Efendi, *DİA*, VI, 55-56, İstanbul 1992.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, Matbaatü Ahmed Kâmil, İstanbul 1327.

Darimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman, *Sünenü'd-Darimî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, (haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995.

Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit el-Bağdâdî, *el-Fıkhu'l-ebsat*, İstanbul 1989.

____, *el-Âlim ve'l-müteallim*, İstanbul 1989.

____, *el-Fıkhu'l-ekber*, İstanbul 1989.

____, *el-Vasiyye*, İstanbul 1989.

____, *er-Risâle*, İstanbul 1989.

Ebû Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlüddin*, Daru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1963.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî, *Sünenu Ebî Dâvûd*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Ebû Reyyân, Muhammed Ali, *Târîhü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Darü'l-ma'rifeti'l-Câmiiyye, İskenderiyye 1986.

Ebü'l-Hayr Muhammed Eyüb Ali, *Akîdetü'l-İslâm ve'l-İmam el-Matürîdî*, Islamic Foundation Bangla, Dakka 1983.

Ebü'l-Müntehâ, Ahmed b. Muhammed el-Magnisavî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, Es'ad Efendi Matbaası, İstanbul 1307.

Fahrulislâm el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, Dersaâdet 1890.

Hâkim en-Nisabûrî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Dârü'l-kitabi'l-ilmiyye, Haydarâbâd 1915.

Harizmî, Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Muhammed, *Câmiu'l-Mesânîd*, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut ts.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit, *Tarihu Bağdâd*, Daru'l-fikr, Kahire 1349/1931.

Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebû Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1967.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashab*, Darü'n-nehda, Kahire ts.

____, *el-İntikâ*, el-Mektebetü'l-kudsî, Kahire 1370/ 1950.

İbn Ebû Asım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk, *Kitabu's-sünne*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1980.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Matbaatu Meclisi dairati'l-meârifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd 1952.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Tabakâtü'l-Hanabile*, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye 1952'den Ofset Beyrut ts.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Matbaatu Dairatü'l-meârifi'l-Osmaniyye'den Ofset Beyrut 1985.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahabe*, Dârü's-şa'b, Kahire 1970.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (nşr. Rıza Teceddüd) Tahran 1971.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed, *Lisânu'l-mîzan*, Müessesetü'l-a'lâmî, Beyrut 1390/1971.

____, *Tehzîbü't-tehzîb*, Daru Sadır, Beyrut 1907

____, *Takribü't tehzîb*, Darü'l-marife, Beyrut 1975.

____, *el-Metâlibu'l-aliyye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-semâniyye*, Matbaatü'l-asriyye, Kuveyt ts.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-ayân ve enbâü ebnâi'z-zaman*, Daru sâdır, Beyrut 1978.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Darü'l-meârif, Beyrut 1981.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Ziyaüddin Kasım, *Tacü't-terâcim*, Darü'l-kalem, Dımaşk 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Daru Sadır, Beyrut 1968.

İbn Tağriberdî, Ebû'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kahire*, Darü'l-kütüb, Kahire 1929.

İsferâyinî, Ebû'l-Muzaffer, *et-Tebsîr fi'd-dîn*, ys. 1940.

Kal'acî, Muhammed Revvas, *Mu'cemu lugati'l-fukaha Arabî-Ingilizî*, İdaretü'l-Kur'ân, Karaçî ts.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1941.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin Teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-müsennâ, Dımaşk 1957.

Kerderî, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981.

Kirânevî, Habib Ahmed, *Ebû Hanîfe ve ashabuh*, Darü'l-fikri'l-Arabî, Beyrut 1989.

Koçyiğit Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara 1985.

Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Matbaatü'l-Hüseyin el-İslâmiyye, Cize 1993.

Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, Matbaatü's-saâde, Kahire 1906.

Madelung W., "Early Sünni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâba'l-İmam of Abu Ubayd el-Kasım b. Sallamî, *Studia Islamica*, XXXII, s. 233, Paris 1970.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbâhî el-Himyerî, *el-Muvatta*, Mustafa el-Babî el-Halebî, ys. 1961.

Matürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa ktp., nr. 40.

Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, "Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, 306, İstanbul 1990.

Mizzî, Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1982.

Molla Hüseyin b. İskender el-Hanefî, *el-Cevheretü'l-münîfe fi Şerhi Vasiyyeti'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd 1903.

Muhammed b. Ömer el-Balî el-Hanefî, *Sübülü's-selâm fi hükmi âbâi seyyidi'l-enâm*, el-Matbaatü'l-Âmiratü's-Sultaniyye, İstanbul ts.

Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskioğlu, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

Muhammed Emin el-Urkezî, *Mesânidu İmam Ebî Hanîfe ve adedü merviyyatih mine'l-merfûat ve'l-âsâr*, Karaçi 1398/1978.

Muhibbi, Muhammed Emîn b. Fazlullah, *Hülâsetü'l-eser fî a'yani'l-karni'l-hâdiaşer*, eş-Şirketü'l-müttehide, Dımaşk 1986.

Muvaffak el-Mekkî, el-Muvaffak b. Ahmed, *Menâkibu Ebî Hanîfe*, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981.

Müstakimzade Süleyman Sa'deddin Efendi, *Tuhfe-i hattatîn, Türk Tarih Encümeni*, İstanbul 1928.

Müslim b. Haccâc, *Sahîhu Müslim*, İstanbul 1992.

Naima-Mustafa, *Naima Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1864.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, *Tebsiratü'l-edille*, Institut Français de Damas, Dımaşk 1990.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Muhammed, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashabih*, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Haydarâbâd 1974.

Schacht, "Abu Hanıfa al-Nu'manî, *EI* (İng.) Leiden E.J. Brıll 1960.

____, "An early Murdjı'ıte treatise: Kitabu'l-âlim ve'l-muteallim", *Oriens*, XVII, Leiden 1964.

Semerkandî, *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*, Meclisu dâireti'l-maârifi'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1321.

Sem'anî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensab*, Darü'l-cinan, Beyrut 1980.

Sezgin Fuâd, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, E.J. Brill, Leiden 1967.

Suyûtî, Ebû'l-Fazl Cemaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr, *ed-Durrü'l-mensûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*, Darü'l-fikr, Beyrut 1983.

____, *er-Resâilü'l-aşr*, Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1409/1989.

____, *Tebyîzu's-sahîfe fi menâkibi İmam Ebî Hanîfe*, Daru İhyâi'l-ulûm, Beyrut 1985.

Şehristanî, Ebû'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, Mektebetü'l-müsenna, Bağdad 1903.

Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1888.

Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayiu'l-fudalâ*, nşr. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

Şiblî en-Nu'manî Mevlânâ, *Imam Abu Hanifah Life and Work*, New Delhi 1988.

Taberânî, Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, Mektebetü'l-meârif, Riyad 1985.

____, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, Daru ihyai't-türasi'l-Arabî, Beyrut ts.

____, *el-Mu'cemü's-sağîr*, el-Mektebetü's-selefiyye, Medine 1968

Taşköprizâde, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftâhü's-saâde fî misbâhi's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm*, Darü'l-kütübi'l-hadise, Kahire 1968.

Tehânevî, Muhammed b. A'la b. Ali el-Farûkî el-Hanefî, *Keşşâfu ıstılahati'l-fünûn*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1984.

Temîmî, Takiyyüddin b. Abdülkadir el-Gazzî, *Tabakâtü's-seniyye fî teracimi'l-Hanefiyye*, Darü'r-Rifâî, Riyâd 1983.

Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve es-Sülemî, *Sünenü't-Tirmîzî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Topaloğlu, Bekir "Batşe-i kübra", *DIA*, V, 203, İstanbul 1992.

____, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara ts.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

____, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

Yavuz, Y. Şevki, "el-Âlim ve'l-müteallim", *DİA*, II, 461-463, İstanbul 1989.

Zahid el-Kevserî, Muhammed Zahid b. el-Hasan, *Te'nîbü'l-Hatîb ala mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*, Darü'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut 1981.

Zebidî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed, *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985

____, *İthafü's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyâi ulûmi'd-din*, Darü'l-fikr, ys. ts.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut ts.

____, *Mîzanü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Darü'l-ma'rife, Beyrut 1963.

____, *Tezkiratü'l-huffâz*, Daru İhyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1956.

Zelyut Rıza, *Osmanlıda Karşı Düşünce; Düşünceleri Nedeniyle İdam Edilenler*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Zirikli Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Matbaatu Kustasus, Kahire 1954.

Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1964.

İNDEKS

I

İ

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

W

Y

Z

الفهرس العام

الموطأ ؛ لمالك بن انس ابي عبدالله الاصباحي الحميري، مصطفى البابي الحلبي، ت س ١٩٦١.

ميزان الاعتدال في نقد الرجال ؛ لابي عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الذهبي، دار المعرفة، بيروت ١٩٦٣.

النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة ؛ لابي المحاسن جمال الدين يوسف بن تاغر بردي العطابكي، دار الكتب، القاهرة ١٩٢٩.

نهج البلاغة ؛ لابي الحسن علي بن ابي طالب، Ansariyan Publication, y.s., 1981.

الوصية ؛ لابي حنيفة النعمان بن الثابت، استانبول ١٩٨١.

وفيات الاعيان و ابناء الزمان ؛ لابي العباس شمس الدين احمد بن محمد المعروف بابن خلكان، دار صادر، بيروت ١٩٧٨.

وقايع الفضلاء ؛ للشيخي محمد افندي، استانبول ١٩٨٩.

BROCKELMANN Carl, Geschichte der Arabischen Litterature (GAL), Supplementband (GAL Suppl.), E.J.Brill, Leiden 1943.

SEZGİN Fuad, Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS), E.J.Brill, Leiden 1967.

المعجم الكبير ؛ لابي القاسم سليمان بن احمد بن ايوب اللحمي الطبري، دار احياء التراث العربي، بيروت ت س.

معجم لغة الفقهاء عربي - انكليزي ؛ قلعجي محمد رواص، ادارة القرآن، قراچي ت س.

معجم المؤلفين تراجم مصنفي الكتب العربية ؛ لعمر رضا كحالة، مكتبة المثنى، دمشق ١٩٥٧.

المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم ؛ لمحمد فؤاد عبدالباقي، استانبول ١٩٨٢.

مفتاح السعادة و مصباح السيادة في موضوعة العلوم ؛ لطاشكبري زاده احمد افندي، دار الكتب الحديثة، القاهرة ١٩٦٨.

الملل و النحل ؛ لابي الفتح تاج الدين محمد بن عبدالكريم الشهرستاني، مكتبة المثنى، بغداد ١٩٠٣.

مناقب ابي حنيفة ؛ لحافظ الدين البزازي، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٨١.

مناقب ابي حنيفة ؛ لموفق بن احمد المكي، دار الكتاب العربي، بيروت ١٩٨١.

المنتظم في تاريخ الملوك و الامم ؛ لابن الجوزي، ابي الفرج جمال الدين عبدالرحمن بن علي المعروف بابن الجوزي، بيروت ١٩٨٥.

المنتقى ؛ لابي الوليد سليمان بن خلف بن سعد الباجي، مطبعة السعادة ت س، ١٩١٣.

موسوعة رجال الكتب التسعة ؛ لعبدالغفار سليمان البنداري، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٩٣.

كشاف اصطلاحات الفنون ؛ لمحمد بن اعلى بن علي الفاروقي التهانوي، مكتبة قهرمان، استانبول ١٩٨٤.
كشف الاسرار على اصول البزدوي ؛ لعبدالعزيز البخاري، درسعادت ١٨٩٠.
كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون ؛ كاتب چلبي مصطفى بن عبدالله المعروف بحاجي خليفة، Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1941.
كنز العمال في سنن الاقوال و الافعال ؛ لعلي المتقي علاءالدين علي بن عبدالملك بن قاضي خان الهندي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨٥.
لسان الميزان ؛ لابي الفضل احمد بن علي بن محمد المعروف بابن حجر العسقلاني، مؤسسة الاعلامي، بيروت ١٣٩٠/١٩٧١.
مجمع الزوائد و منبع الفوائد ؛ لابي الحسن نورالدين علي بن ابي بكر بن سليمان، دار الكتب العربي، بيروت ١٩٦٧.
المستدرك على الصحيحين ؛ لابي عبدالله محمد بن عبدالله الحاكم النيسابوري، دار الكتب العلمية، حيدرآباد ١٩١٥.
المسند ؛ لاحمد بن حنبل ابي عبدالله احمد بن محمد الشيباني، استانبول ١٩٩٢.
المطالب العلمية بزوائد المسانيد الثمانية ؛ لابي الفضل احمد بن علي بن محمد المعروف بابن حجر العسقلاني، مطبعة العصرية، الكويت ت س.
المعجم الاوسط ؛ لابي القاسم سليمان بن احمد بن ايوب اللحمي الطبري، مكتبة المعارف، الرياض ١٩٨٥.
المعجم الصغير ؛ لابي القاسم سليمان بن احمد بن ايوب اللحمي الطبري، مكتبة السلفية، مدينة ١٩٦٨.

الطبقات السنية في تراجم الحنفية ؛ لتقي الدين بن عبدالقدير التيميمي الغزي، دار الرفاعي، رياض ١٩٨٣.

الطبقات الكبرى ؛ لابي عبدالله محمد بن سعد المعروف بابن سعد، دار صادر، بيروت ١٩٦٨.

العالم و المتعلم ؛ لابي حنيفة النعمان بن ثابت، استانبول ١٩٨١.

عثمانلي مؤلفلري ؛ لمحمد طاهر بروسوي، استانبول ١٩١٥.

عقود الجواهر المنيفة ؛ لابي الفيض مرتضى محمد بن محمد الزبيدي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨٥.

الفرق بين الفرق و بيان الفرقة الناجية منهم ؛ لابن ابي منصور عبدالقاهر بن طاهر بن محمد البغداد، القاهرة دون تاريخ.

الفقه الابسط ؛ لابي حنيفة النعمان بن ثابت، استانبول ١٩٨١.

الفقه الاكبر ؛ لابي حنيفة النعمان بن الثابت، استانبول ١٩٨١.

الفهرست ؛ لابي الفرج محمد بن اسحاق المعروف بابن النديم، تحقيق رضا تجدد، تهران ١٩٧١.

الفوائد البهية في تراجم الحنفية ؛ لابي الحسنات محمد عبدالحي بن محمد اللكنوي، مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٠٦.

قاموس الاعلام ؛ لشمس الدين السامي، استانبول ١٩٨٨.

كتاب السنة ؛ لابن ابي عاصم ابي بكر بن النبيل احمد بن عمرو بن ضحاك، المكتبة الاسلامي، بيروت ١٩٨٠.

سنن ابن ماجة ؛ لابي عبدالله محمد بن يزيد بن ماجة القزويني، استانبول ١٩٩٢.

سنن ابي داود ؛ لابي داود سليمان بن اشعث بن اسحاق الازدي، استانبول ١٩٩٢.

سنن الترمذي ؛ لابي عيسى محمد بن عيسى بن ثروة السلمي الترمذي، استانبول ١٩٩٢.

سنن الدارمي ؛ لابي محمد عبدالله بن عبدالرحمن الدارمي، استانبول ١٩٩٢.

سنن النسائي ؛ لابي عبدالرحمن احمد بن شعيب بن علي النسائي، استانبول ١٩٩٢.

سير اعلام النبلاء ؛ لابي عبدالله شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان الذهبي، مؤسسة الرسالة، بيروت ت س.

شذرات الذهب في اخبار من ذهب ؛ لابي الفلاح عبدالحي بن احمد بن محمد المعروف بابن العماد، دار احياء التراث العربي، بيروت ت س.

شرح الفقه الاكبر ؛ لابي الليث السمرقندي، حيدرآباد ١٩٠٣.

شرح مسند ابي حنيفة ؛ لعلي القاري ابي الحسن نورالدين علي بن سلطان، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٨٥.

صحيح البخاري ؛ لابي عبدالله محمد بن اسمعيل البخاري، استانبول ١٩٩٢.

صحيح مسلم ؛ لابي الحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القرشي، استانبول ١٩٩٢.

الجرح و التعديل ؛ لابن ابي حاتم ابو محمد عبدالرحمن بن محمد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد ١٩٥٢.

الجوهرة الاسنى في تراجم علماء و شعراء بوسنه ؛ لمحمد الخانجي، Imbaba 1992.

الجواهر المضية في طبقات الحنفية ؛ لابي محمد محي الدين عبدالقدير بن محمد المعروف بابن الوفاء القرشي، مطبعة الحسين الاسلامية، جيزة ١٩٩٣.

خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادي عشر ؛ للمحبي محمد امين بن فضل الله، دمشق ١٩٨٦.

الدر المنثور في التفسير المأثور ؛ لابي الفضل جلال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي، دار الفكر، بيروت ١٩٨٣.

الرسالة ؛ لابي حنيفة النعمان بن ثابت، استانبول ١٩٨١.

رسالة في الحكمين ؛ لأبي عمرو الجاحظ (في المجلة المشرق عدد ٥٢، ص. ٤١٨-٤٩١) بيروت ١٩٥٨.

الرسائل العشر ؛ لابي الفضل جلال الدين السيوطي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٨٩.

زبدهء وقايعات ؛ لدفتردار صاري محمد پاشا (نشر: عبدالقدير اوزجان) انقره ١٩٩٥.

سبل السلام في حكم آباء سيد الانام ؛ لمحمد بن عمر البالي، استانبول ت س.

تاريخ الفكر الفلسفي في الاسلام ؛ لابن ريان محمد علي، دار المعرفة الجامعية، اسكندرية ١٩٨٦.

التاريخ الكبير ؛ لابي عبدالله محمد بن اسمعيل البخاري، دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد ١٩٤٣.

تبييض الصحيفة بمناقب ابي حنيفة ؛ لابي الفضل جمال الدين عبدالرحمن بن ابي بكر السيوطي، دار احياء العلوم، بيروت ١٩٨٥.

تحفهء خطاطين ؛ لمستقيم زاده سليمان سعدالدين افندي، استانبول ١٩٢٨.

تذكرة الحفاظ ؛ لابي عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الذهبي، دار احياء التراث العربي، بيروت ١٩٥٦.

التعريفات ؛ لابي الحسن علي بن محمد علي الجرجاني، مطبعة احمد كامل، استانبول ١٣٢٧.

تقريب التهذيب ؛ لابي الفضل احمد بن علي بن محمد المعروف بابن حجر العسقلاني، دار المعرفة، بيروت ١٩٧٥.

تهذيب التهذيب ؛ لابي الفضل احمد بن علي بن محمد المعروف بابن حجر العسقلاني، دار صادر، بيروت ١٩٠٧.

تهذيب الكمال في اسماء الرجال ؛ لابي الحجاج جمال الدين يوسف بن عبدالرحمن المزي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٨٢.

جامع المسانيد ؛ لابي المؤيد محمد بن محمود الخوارزمي، دائرة الكتب العلمية، بيروت ت س.

اشارات المرام من عبارات الامام ؛ لكمال الدين احمد البياضي، القاهرة ١٣٦٨هـ/١٩٤٩م.

اصول الدين ؛ لابي يسر محمد محمد بن محمد الزدوي، دار احياء الكتب العربية، القاهرة ١٩٦٣.

الاصول ؛ لفخر الاسلام البزدوي، درسعادت ١٨٩٠.

الاعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين ؛ لخيرالدين الزركلي، القاهرة ١٩٥٤.

الانتقاء ؛ لابن عبدالبر النمري، المكتبة القدسي، القاهرة ١٩٥٠.

الانساب ؛ لأبي سعد عبدالكريم بن محمد بن منصور السمعاني، دار الجنان، بيروت ١٩٨٠.

بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار ؛ لمحمد باقر بن محمد التاقي المجلسي، بيروت ١٩٨٣.

البداية و النهاية ؛ لابي الفداء عمادالدين اسماعيل بن عمر المعروف بابن كثير، دار المعارف، بيروت ١٩٨١.

تاج التراجم ؛ لابن قطلوبغا ابو العدل زين الدين قاسم، دار القلم، دمشق ١٩٩٢.

تاريخ بغداد او مدينة السلام منذ تأسيسها متى سنة ٤٦٣هـ ؛ لابي بكر احمد بن علي بن ثابت البغدادي المعروف بالخطيب، دار الفكر، القاهرة ١٣٤٩/١٩٣١.

المصادر و المراجع

ابو حنيفة و اصحابه ؛ للكيرانوي حبيب احمد، دار الفكر العربي، بيروت ١٩٨٩.

ابو حنيفة النعمان امام الائمة الفقهاء ؛ لوهبي سليمان غاوجي، دار العلم، دمشق ١٩٨٧.

اتحاف السادة ؛ المتقين بشرح احياء علوم الدين، تأليف محمد بن محمد الحسين الشهير بمرتضى الزبيدي، دار الفكر، ي س و ت س.

اخبار ابي حنيفة و اصحابه ؛ لابي عبدالله حسين بن علي، دار الكتب العربي، حيدرآباد ١٩٧٤.

الاستيعاب في معرفة الاصحاب ؛ لابن عبدالبر النمري، ابو عمر يوسف بن عبدالله، دار النهضة، القاهرة ت س.

اسد الغابة في معرفة الصحابة ؛ ابي الحسن عزالدين علي بن محمد الجزري المعروف بابن الاثير، دار الشعب، القاهرة ١٩٧٠.

الاسماء و الصفات ؛ لأبي بكر احمد بن الحسين بن علي البيهقي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٩٨٤.

والفتن.[19] وحدثنى أبو مالك الأشجعى[20]، عن ربعي بن حراش، عن حذيفة بن اليمان رضي الله عنهم، عن النبي عليه السلام[21] أنه قال: «يدرس الاسلام كما يدرس وشي الثوب، ولا يبقى إلا شيخ كبير، أو عجوز فانية؛ تقول قد كان قبلنا قوم يقولون: لا إله إلا الله»[22]. والله يهدى من يشاء إلى صراط المستقيم،[23] والحمد لله رب العالمين[24]؛ تم بحمد الله تعالى[25] سنة ١١٣٥ لشهر رجب يوم ٢٦[26].

---

[١٩] أخرجه الخوارزمى فى جامع *المسانيد*، ١٨٨/١؛ و علي القارى فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٢٢٧ .

[٢٠] هو سعد بن طارق بن أشيم، أبو مالك الأشجعي. وقد وثقه أحمد ويحيى؛ وقال النسائى: ليس به بأس. وقال أبو حاتم: هو صالح الحديث، يكتب حديثه. انظر: *التاريخ الكبير*، ٥٨/٤؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٨٤/٦؛ و *الجرح و التعديل*، ٨٦/٤؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤٧٢/٣.

(٢١) ق : صلى الله عليه وسلم

[٢٢] أخرجه ابن ماجة فى سننه، الفتن، ٢٦؛ والحاكم فى *المستدرك*، ٤٧٣/٤، ٥٤٥؛ والخوارزمى فى جامع *المسانيد*، ١٨٨/١؛ وعلي القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٥٦٢.

[٢٣] فى جميع نسخ النص: المستقيم.

(٢٤) ا، ش، ل - والحمد لله رب العالمين

(٢٥) ق، ل - تم بحمد الله تعالى

(٢٦) ا، ش، ق - سنة ١١٣٥ لشهر رجب يوم ٢٦

عليه السلام[7] أنه قال: إن الله[8] فتح بابًا من المشرق مسيرة خمسمائة عام للتوبة، وسيغلق ويفتح بالمغرب حتى تطلع الشمس من مغربها فلا ينفع نفسًا ايمانها لم تكن آمنت من قبل، أو كسبت في ايمانها خيراً.[9] وحدثني الهيثم بن حبيب، عن عامر الشعبي، عن مسروق النخعي[10]، عن ابن مسعود[11]، قال: قد مضى الدجال[12] والبطشة[13] على عهد رسول الله عليه[14] السلام.[15] وحدثني عن[16] عبدالرحمن الأعرج، عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «يأتي على الناس زمان يختلفون إلى القبور، فيضعون[17] بطونهم عليها ويقولون: وددنا أنا كنا صاحب هذا[18] القبر. قيل: يا رسول الله! وكيف يكون هذا؟ قال: لشدة الزمان، وكثرة البلايا

---

(٧) ق : صلى الله عليه وسلم

(٨) ش، ق + تعالى

[٩] أخرجه الخوارزمي في *جامع المسانيد*، ١/١٠٨، ١١٦ .

[١٠] هو مسروق الأجدع بن مالك بن أمية، أبو عائشة الوادي الهمداني الكوفي (ت ٦٢هـ/٦٨١م)؛ تابعي، قال العجلي: هو ثقة. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/٧٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٨/٣٥؛ و *أسد الغابة*، ٤/٣٥٤؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤/٦٣.

(١١) ق + رضي الله عنهم

[١٢] وردت بدل كلمة «الدجال» في مسند أبي حنيفة كلمة «الدخان».

[١٣] يشير الى قوله تعالى: { يوم نبطش البطشة الكبرى }. سورة الدخان، ٤٤/١٦.

(١٤) ق + الصلاة و

[١٥] أخرجه الخوارزمي في *جامع المسانيد*، ١/١٥٨؛ و علي القاري في *شرح مسند أبي حنيفة*، ٤٢٥ .

(١٦) ق - عن

(١٧) ا : يضعوك

(١٨) ل - هذا

الخاتمة

فى أشراط الساعة

قال فى *الفقه الأكبر*: وخروج الدجال، ويأجوج ومأجوج، وطلوع الشمس من المغرب، ونزول عيسى عليه[1] السلام من السماء، وسائر علامات يوم القيامة على ما ورد به الأخبار الصحيحة[2] حق كائن.[3] وقال فى رواية الحارثى، وطلحة، والبلخى، والخوارزمى، حدثنى معاوية بن اسحاق[4]، عن ذر[5]، عن صفان بن عسّال[6] عن النبي

(١) ق + الصلاة و

[٢] راجع: *صحيح البخارى*، الفتن، ٢٤-٢٨؛ و *صحيح مسلم*، الفتن و أشراط الساعة، ٦، ٩-٢٥.

[٣] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٤ .

[٤] هو معاوية بن اسحاق بن طلحة بن عبيدالله، أبو الأزهر التيمى الكوفى القرشى من الطبقة السادسة. وقد وثقه أحمد والنسائى وابن حبان. انظر: *التاريخ الكبير*، ٣٣٣/٧؛ و *لسان الميزان*، ٣٩١/٧؛ و *موسوعة رجال*، ٣/٤.

[٥] هو ذر بن عبدالله بن زرارة، أبو عمرو الكوفى. وثقه ابن معين والنسائى؛ وقال أحمد: ما بحديثه بأس. وقال البخارى: صدوق فى الحديث. وقال أبو داود: كان مرجئيًا، فهجره ابراهيم النخعى وسعيد بن جبير من أجل ذلك. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢١٨/٣؛ و *تقريب التهذيب*، ٢٣٨/١.

[٦] هو صفان بن عسال المرادى؛ صحابى، أخرج له الترمذى والنسائى وابن ماجة. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٤٢٨/٤؛ و *موسوعة رجال*، ١٨٤/٢.

فصل

[فى جواز الإقتداء بالأمير الجائر
واتباع سنة الخلفاء الراشدين فى الفروع وغيرها]

قال فى *الفقه الأبسط*: والصلاة خلف كل إمام بر وفاجر من المؤمنين جائزة؛ فلك أجرك وعليه وزره.[1] [قال فى *الفقه الأكبر*]: والتراويح فى شهر رمضان سنة.[2] وقال فى *الوصية*: والمسح على الخفين واجب[3] للمقيم يومًا وليلةً، وللمسافر ثلثة أيام ولياليها؛ لأن الحديث ورد هكذا[4]. فمن أنكر فانه يخشى عليه الكفر، لأنه قريب من الخبر المتواتر[5]. والقصر والإفطار فى السفر رخصة لنص الكتاب، لقوله تعالى: {وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فى الأرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلاَةِ }[6]. وفى الإفطار قوله تعالى: { فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا اَوْ عَلَىَ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ }[7].

---

[١] قارن: *الفقه الأبسط*، ٤٨؛ و *الفقه الأكبر*، ٦١ .

[٢] م.س. ٦١

[٣] م.س. ٦١

[٤] انظر: الخوارزمى، ٢٨١/١؛ و *سنن ابن ماجة*، الطهارة، ٨٦؛ و *سنن النسائى*، الطهارة، ٩٩ .

[٥] الخبر المتواتر هو كلام يسمعه من رسول الله جماعة، ومنها جماعة أخرى، إلى أن ينتهي إلى المتمسك يحيل العقل والعادة تواطأ هذه الجماعة على الكذب.

[٦] سورة النساء، ١٠١/٤

[٧] سورة البقرة، ١٨٤/٢

كان فى أهل الجماعة فاسدون، ظالمون، فان فيهم أيضًا صالحين[15] يعينونك عليهم.[16] وكفر الخوارج كفر بما أنعم الله[17] عليهم؛ ولا غرامة عليهم بعد سكون الحرب، ولا حد ولا قصاص لإجماع الصحابة[18] على ذلك.[19] فان كانت الجماعة باغية فاعتزلهم، واخرج إلى غيرهم. قال الله تعالى: { أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُواْ فِيهَا }[20]، وقال أيضًا: { اِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَاِيَّايَ فَاعْبُدُونِ }[21] ».[22] وحدثنا[23] حماد، عن ابراهيم، عن ابن مسعود رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا ظهرت المعاصى في أرض ولم تطق أن تغيرها فتحوّل عنها إلى غيرها فاعبد بها ربك[24]. وحدثنى بعض أهل العلم عن رجل من أصحاب رسول الله عليه السلام[25]، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من تحوّل من أرض يخاف الفتنة فيها كتب الله له أجر سبعين صديقًا»[26].

---

(١٥) ل : الصالحين

[١٦] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٤ .

(١٧) ق + تعالى

(١٨) ق + رضي الله عنهم

[١٩] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤١ .

[٢٠] سورة النساء، ٤/٩٧

[٢١] سورة العنكبوت، ٢٩/٥٦

[٢٢] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٤ .

(٢٣) ق : وحدثنى

[٢٤] لم نطّلع على مصادر وروده فى كتب الحديث؛ غير أن الأحاديث التى ذكرها *صحيح البخارى*، كتاب الفتن، باب التعرب؛ و *سنن ابن ماجة*، كتاب الفتن، باب العزلة، قد تؤيد معانى ما وردت فى حديثنا هنا. انظر كذلك: *الفقه الأبسط*، ٤٤.

(٢٥) ق : صلى الله عليه وسلم

[٢٦] انظر ما ورد فى *الفقه الأبسط*، ٤٤؛ اذ لم نستطع تخريجه من مصادره الخاصة بالحديث.

وقال فى رواية البلخى وابن المظفر[٧]، وحدثنى زياد بن علاقة[٨]، عن عرفجة[٩] عنه عليه[١٠] السلام أنه قال: سيكون بعدى هنات وهنات، فمن أتاكم يشتت أمركم وهو مجتمع فاقتلوه كائنًا من كان.[١١]

وقال فى *الفقه الأبسط*: فنقاتل الفئة الباغية بالسيف على ما قاتلهم الأئمة من أهل الخير عليّ وعمر بن عبدالعزيز.[١٢] وقال فى رواية أبى يوسف رحمه الله: وعلي بن أبى طالب حجتنا عند الله يوم القيامة. ولولا عليّ ما علمنا كيف نقاتل أهل القبلة.[١٣] وقال فى *الفقه الأبسط*: فتأمر وتنهى. فان قبل: وإلا قاتلته، فتكون مع الفئة العادلة؛ وإن كان الإمام جائراً لقول النبي عليه السلام: «لايضركم جور من جار ولا عدل من عدل، لكم أجركم وعليه وزره»[١٤]؛ فتقاتل أهل البغي بالبغي لا بالكفر، وتكون مع الفئة العادلة والسلطان الجائر، ولا تكون مع أهل البغي. فان

---

(٧) ق + والخوارزمى

[٨] هو زياد بن علاقة بن مالك، أبو مالك الثعلبى الكوفى (ت ١٢٥هـ/٧٤٢م)؛ من الثقات المعمرين. قيل: إنه أدرك ابن مسعود. وقد وثقه النسائي وغيره. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣١٦/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٣٦٤/٣؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢١٥/٥؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٨٠/٣؛ و *شذرات الذهب*، ١٦٦/١.

[٩] هو عرفجة بن شريح الأشجعى. سكن بالكوفة، وروى عنه قطبة بن مالك وزياد بن علاقة وغيرهما. انظر: *أسد الغابة*، ٢٢/٤-٢٣.

(١٠) ق + الصلاة و

[١١] أخرجه الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٢٦/١؛ والطبرانى فى *المعجم الكبير*، ١٤٤/١٧.

[١٢] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٠ .

[١٣] ذكره الكردرى فى *المناقب*، ٣٤٢-٣٤٤.

[١٤] لم نطّلع على مصادر ورود الحديث؛ غير أن السمرقندى قد ذكره إشارة إلى أنه قول لأبى حنيفة. قارن: *الفقه الأبسط*، ٤٠؛ و *شرح الفقه الأكبر*، ١٤ .

فصل

[*فى وجوب الأمر بالمعروف واتباع أولى الأمر والنهى عن الخروج*]

قال فى *الفقه الأبسط*: ونأمر[1] بالمعروف وننهى[2] عن المنكر.[3] وقال فى رواية البلخى وطلحة وابن المظفر؛ حدثنى عطاء بن أبى رباح، عن ابن عمر قال: الأمر بالمعروف والنهى عن المنكر فريضة. قلت: فيكفر من تركه؟ قال: لا.[4] وقال فى *الفقه الأبسط*: ولا نرى أن يتبع من يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر ناس فيخرج على الجماعة، لأنه - وإن كان فريضة واجبة - قد أمر الله ورسوله بذلك[5]، لكن ما يفسدون من ذلك يكون أكثر مما يصلحون من سفك الدماء، واستحلال المحارم، وانتهاب الأموال. وقد قال الله تعالى: { وَاِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلوا فَاَصْلِحوا بَيْنَهُمَا فَاِنْ بَغَتْ اِحْدَيهُمَا عَلَىَ الأُخْرىَ فَقَاتِلوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيئَ اِلىَ اَمْرِ اللّهِ }[6].

---

(١) ا، ل : تأمر

(٢) ا، ل : وتنهى

[٣] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٦ .

[٤] ذكره الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ٩٦/١ .

[٥] وردت العبارة فى *الفقه الأبسط*، ص. ٤. كالآتى: فما تقول فيمن يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر فيتبعه على ذلك ناس فيخرج على الجماعة هل ترى ذلك؟ قال: لا. قلت: ولم؟ وقد أمر الله تعالى ورسوله بالأمر بالمعروف والنهى عن المنكر، وهذا فريضة واجبة، فقال: هو كذلك.

[٦] سورة الحجرات، ٩/٤٩

نتولاهم جميعًا، ولا نذكر أحداً من أصحاب رسول الله عليه[49] السلام إلا بخير.[50] وقال فى *الوصية*: ويحبهم كل مؤمن تقي ويبغضهم كل منافق شقى.[51]

وقال فى *الوصية*: وعائشة بعد خديجة الكبرى[52] رضي الله عنهما أفضل نساء العالمين وأم المؤمنين.[53]

وقال فى *الفقة الأكبر*: وفاطمة ورقية وأم كلثوم وزينب، رضي الله عنهن، كن جميعًا بنات رسول الله صلى الله عليه وسلم.[54] وأبو طالب عمه مات كافراً، ووالدا رسول الله ماتا على الكفر يعنى فى زمنه ولم يعلم حالهما".[55][56]

---

(٤٩) ق + الصلاة و

[٥٠] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦١ .

[٥١] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

[٥٢] هى أم المؤمنين وأول من آمن بالرسول وصدق به. وقد توفيت قبل أن تفرض الصلاة. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٥٢/٨؛ و *أسد الغابة*، ٧٨/٧؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٠٩/٢؛ و *كنز العمال*، ٦٩٠/١٣؛ و *شذرات الذهب*، ١٤/١.

[٥٣] قارن: *الوصية*، ٧٥ .

[٥٤] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٣ .

(٥٥) ق - وأبو طالب عمه مات كافراً، ووالدا رسول الله ماتا على الكفر يعنى فى زمنه ولم يعلم حالهما

[٥٦] فقد ذكرت فى بعض النسخ لكتاب الفقه الأكبر أن والدي رسول الله وعمه أبا طالب قد ماتوا على الكفر. وفى نسخة خطية من الفقه الاكبر بمكتبة شيخ الاسلام عارف حكمت ١٦١ بالمدينة المنورة: وابواه ما ماتا على الكفر ويرى الامام الكوثرى ان اصل العبارة كان: ماتا على الفطرة (وَهْبي سليمان غاوجى، ابو حنيفة النعمان، ص. ٢٥٧-٢٥٩. ومن الجدير بالإشارة إلى أن هناك عدة مؤلفات ألفت فى هذا الموضوع؛ فلنذكر على سبيل المثال: *سبل السلام فى حكم آباء سيد الأنام* لمؤلفه محمد بن عمر البالى، استانبول ١٢٨٧؛ وللسيوطى وجدنا الكتب الآتية: *مسالك الحنفاء فى والدي المصطفى*؛ و *التعظيم والمنة فى أن أبوي رسول الله فى الجنة*؛ و *الدرج المنيفة فى آباء الشريفة*؛ و *نشر العلمين الشريفين فى إحياء الأبوين الشريفين*؛ و *المقام السندسية فى النسبة المصطفوية*؛ و *السبل الجلية فى الآباء العلية*، حيدرآباد ١٣١٦.

زياد[35]: وعليّ رضي الله عنه[36] كان مصيبًا في حربه، ومن قاتله كان على الخطأ[37]. [38] وقال في رواية البلخي، وابن المظفر: حدثني عطاء بن أبي رباح، عن ابن عمر رضي الله عنهما[39] أنه قال: ما آسى على شئ إلا أن أكون قاتلت الفئة الباغية. [40] وقال في رواية الحسن: ونسكت عن قتال طلحة[41] وزبير[42] وعائشة رضي الله[43] معه ولا نكشف عنه[44].

وقال في *الفقه الأبسط*: "[45] لانتبرأ عن أحد منهم ولا نتولى أحداً منهم دون أحد، ونرد أمر عثمان وعليّ إلى الله تعالى[46]. وقال في *الفقه الأكبر*[47]: وكانوا[48] عابدين على الحق، مع الحق

---

[35] هو الحسن بن زياد، أبو علي اللؤلؤي الأنصاري (ت ٢٠٤هـ/٨١٩م)؛ هو صاحب أبي حنيفة وفقيه العراق. ولي القضاء بعد حفص بن غياث ثم عزل نفسه. انظر: *تاريخ بغداد*، ٣١٤/٧؛ و *الفهرست* لابن النديم، ٢٥٨؛ و *طبقات الحنابلة*، ١٣٢/١؛ و *لسان الميزان*، ٢٠٨/٢؛ و *الجرح والتعديل*، ١٥/٣؛ و *مفتاح السعادة*، ١٢٠/٢؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٥٤٣/٩.

(٣٦) ق - رضي الله عنه

(٣٧) ق - وقال في رواية الحسن بن زيادة: وعليّ رضي الله عنه كان مصيبًا في حربه، ومن قاتله كان على الخطأ

[٣٨] انظر: *المناقب* للكردري، ٢٥٩ .

(٣٩) ق : تعالى عنهم

[٤٠] أخرجه الحاكم في *المستدرك*، ٥٥٨/٣؛ والخوارزمي في جامع *المسانيد*، ٩٧/١.

(٤١) ا - طلحة

(٤٢) ا، ش : والزبير

(٤٣) ا، ل، ق - الله

(٤٤) ق - وقال في رواية الحسن ونسكت عن قتال طلحة وزبير وعائشة رضي الله معه ولا نكشف عنه

[٤٥] قارن بما ورد في *الفقه الأبسط*، ٣٦ .

(٤٦) ق + وقال في الوصية ويحبهم كل مؤمن تقيّ ويبغضهم كل منافق شقيّ

(٤٧) ا : الأبسط

(٤٨) ا - وكانوا

ليس القائلَ: ما أحد من الناس أحب إليّ فى أن ألقى الله [بصحبته][27] من هذا المسجّى، وقد زوّجه بنته لولا أنه رآه أهلاً أكان يزوجها إياه، وكانت أشرف نساء العالمين.[28]

وحدثنى عبدالملك بن عمير، عن عمرو بن حريث[29]، عن سعيد بن زيد[30]، عنه عليه[31] السلام أنه قال: «عشرة فى الجنة؛ أبو بكر فى الجنة، وعمر فى الجنة، وعثمان فى الجنة، وعليّ فى الجنة، وطلحة فى الجنة، والزبير فى الجنة، وسعيد فى الجنة، وسعد فى الجنة، وعبدالرحمن بن عوف فى الجنة، وأبو[32] عبيدة فى الجنة. فقيل له: وأنت؟ فبكى[33]. وقال[34] فى رواية الحسن بن

---

[27] وقد ذكرت كلمة «بصحيفته» فى جميع نسخ النص ولكن قمنا بتصحيحها «بصحبته» حتى يستقيم المعنى.

[28] أخرجه الخوارزمى فى جامع المسانيد، ٢٠٤/١ .

[29] هو عمرو بن حريث بن عمرو المخزومى (ت ٨٥هـ/٧٠٤م). انظر: *طبقات ابن سعد*، ٢٣/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٣٠٥/٦؛ و *أسد الغابة*، ٢١٣/٤؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٤١٧/٣؛ و *الجرح و التعديل*، ٢٢٦/٦.

[30] هو سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، أبو الأعور القرشى العدوى (ت ٥١هـ/٦٧١م)؛ أحد العشر المبشرة، وأول من عمل نيابة دمشق. انظر: سير *أعلام النبلاء*، ١٢٤/١؛ و *أسد الغابة*، ٣٨٧/٢؛ و *الجرح و التعديل*، ٢١/٤؛ و موسوعة رجال، ٤٦/٢.

(٣١) ق + الصلاة و

(٣٢) ا، ش، ل - أبو

[33] أخرجه أبو داود فى سننه، السنة ٨؛ والترمذى فى سننه، المناقب ٢٥؛ و الحاكم فى *المستدرك*، ٣١٦/٣؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ٢٢٥/١.

(٣٤) ق + فى الوصية وعائشة رضي معه وقال

افعلوا ما آمركم[18] به»[19]. وحدثني جامع بن أبي راشد[20]، عن زياد بن حدير[21] أن عمر رضي الله عنه لما طعن قال: أيها الناس، قد جعلت أمركم إلى ستة قبض رسول الله[22]، وهو عنهم راض. وقد أجلتهم ثلاثًا يختارون لأنفسهم وللأمة، فان اجتمع الناس على أحدهم[23] وأبى[24] واحد منهم أن يبايع فكونوا عليه. وإن اشتجروا فكونوا في فئة[25] ابن عوف[26]. وقال في رواية الحارثي وابن المظفر والأنصاري: سألت أبا جعفر محمد الباقر هل شهد عليٌّ موت عمر؟ فقال سبحان الله! أو

---

(١٨) ق : أمرتكم

[١٩] أخرجه ابن ماجة في سننه، إقامة الصلاة، ١٤٢؛ والخوارزمي في *جامع المسانيد*، ١/٢٠٤؛ وعلي القاري في شرح مسند *أبي حنيفة*، ٥٢، ١٣٩.

[٢٠] هو جامع بن أبي راشد الكاهلي الصيرفي الكوفي. قال النسائي والعجلي: هو ثقة. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢/٥٦؛ و *موسوعة رجال*، ١/٢٣٠.

[٢١] هو زياد بن حدير الأسدي، أبو المغيرة الكوفي. روى عن عبدالله بن مسعود وعلي بن أبي طالب وعمر بن الخطاب. وقد وثقه أبو حاتم، وذكره ابن حبان في كتاب *الثقات*. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/١٣٠؛ و *تهذيب الكمال*، ٩/٤٤٩.

(٢٢) ق + صلى الله عليه وسلم

(٢٣) ق : على حد منهم

(٢٤) ش : الى

(٢٥) ق : فرقة

[٢٦] هو عبدالرحمن بن عوف بن عبد عوف، أبو محمد القرشي الزهري (ت ٣٢هـ/٦٥٢م)؛ أحد العشرة المبشرة وأحد الستة من أهل الشورى. انظر: *التاريخ الكبير*، ٥/٢٤٠؛ و *أسد الغابة*، ٣/٤٨٠؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١/٦٨.

أخرجه الخوارزمي في *جامع المسانيد*، ١/٢٢٠ .

ق: + وقال رواية الحسن بن زياد: وعليٌّ كان مصيبًا في حربه، ومن قاتله كان على الخطأ. ونسكت عن قتال طلحة وزبير وعائشة معه، ولا نكشف عنه. وقال في رواية البلخي وابن المظفر: حدثني عطاء ابن أبي رباح عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهم أنه قال: ما آسى على شئ إلا أن أكون قاتلت الفئة الباغية. وقال في *الفقه الأكبر*: وكانوا عابدين على الحق مع الحق نتولاهم جميعًا، ولا نذكر أحداً من أصحاب رسول الله إلا بخير.

ليراهم من هو أسفل منهم كما يرى الكوكب الدري في أفق السماء؛ وإن أبا بكر وعمر منهم»[9]. وحدثني عبدالملك بن عمير الكوفي، عن ربعى بن حراش، عن حذيفة بن اليمان رضي الله عنهم، وسلمة بن كهيل، عن أبي الزعراء[10] عن ابن مسعود رضي الله عنه[11] عن النبي عليه[12] السلام أنه قال: «اقتدوا بالذين من بعدي أبي بكر وعمر»[13]. وحدثني حماد، عن ابراهيم، عن علقمة، عن عائشة[14] رضي الله عنها قالت: لما أغمي على رسول الله عليه[15] السلام قال[16]: «مروا أبا بكر فليصل بالناس! فقيل: يا رسول الله! إن أبا بكر رجل حصر، وهو[17] يكره أن يقوم مقامك. فقال:

---

[٩] أخرجه أحمد في *المسند*، ٣/٩٨؛ والطبراني في *المعجم الكبير*، ٢/٢٥٤؛ وفي *المعجم الصغير*، ١/١٢٨؛ وقد ذكره الخوارزمي أيضًا في *جامع المسانيد*، ١/٢٢٥.

(١٠) ا، ل : زعراء

(١١) ق - رضي الله عنه

(١٢) ق + الصلاة و

[١٣] أخرجه الترمذي في سننه، المناقب، ١٦، ٣٧؛ وابن ماجة في سننه، المقدمة، ١١؛ وأحمد في مسنده، ٥/٣٨٢، ٣٨٥؛ والخوارزمي في *جامع المسانيد*، ١/٢٢٢، ٢٢٦؛ وعلي القارئ في *شرح مسند أبي حنيفة*، ٢٤٥، ٤٩٨.

[١٤] هي عائشة بنت أبي بكر عبدالله بن قحافة القرشية، أم المؤمنين (ت ٥٧هـ/٦٧٦م)؛ زوجة النبي، افقه نساء الأمة على الاطلاق. انظر: *أسد الغابة*، ٧/١٨٨؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢/١٣٥.

(١٥) ق + الصلاة و

(١٦) ل - قال

(١٧) ق - هو

فصل

[*في التفضيل والإمامة*]

قال في *الوصية*: وأفضل هذه الأمة بعد نبينا محمد صلى الله عليه وسلم أبو بكر الصديق[1]، ثم عمر بن[2] الخطاب الفاروق، ثم عثمان بن عفان ذو النورين[3]، ثم علي بن أبي طالب رضوان الله عليهم أجمعين، لقوله تعالى: { وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ }[4]؛ وكل من كان أسبق فهو أفضل.[5] وقال في رواية البلخي والاشناني[6] والحارثي، حدثني عطية العوفي عن أبي سعيد الخدري، عنه عليه[7] السلام أنه قال[8]: «إن أهل الدرجات العُلى

---

[١] هو عبدالله بن عثمان بن عامر، أبو بكر التيمي (ت ١٣هـ/٦٣٤م)؛ خليفة رسول الله وصاحبه في الغار. انظر: *أسد الغابة*، ٣/٣٠٩؛ و *الإصابة*، ٣/٣٤١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٥/٣١٥؛ و *تقريب التهذيب*، ١/٤٣٢.

(٢) ل - ابن

[٣] هو عثمان بن عفان بن أبي العاص الأموي ذو النورين (ت ٣٥هـ/٧٥٥م)؛ أحد السابقين الأولين والخلفاء الأربعة والعشرة المبشرة. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٧/١٣٨.

[٤] سورة الواقعة، ٥٦/١٠

[٥] انظر الوصية: ٧٤.

[٦] هو عمر بن الحسن بن علي بن مالك، القاضي أبو الحسين الشيباني البغدادي الاشناني (ت ٣٣٩هـ/٩٥٠م)؛ وقد ولي القضاء ثلاثة أيام ببغداد، ثم عزل. قال الدارقطني: هو كذاب. انظر: *تاريخ بغداد*، ١١/٢٣٦؛ و *لسان الميزان*، ٤/٢٩٠؛ و *شذرات الذهب*، ٢/٣٤٩.

(٧) ق + الصلاة و

(٨) ش، ل - انه قال

المحمود: الشفاعة، يعذّب الله[٢٤] قومًا من أهل الايمان بذنوبهم، ثم يخرجهم[٢٥] بشفاعة محمد[٢٦]، فيؤتى بهم نهراً يقال له «الحيوان»، فيغتسلون[٢٧] فيه، ثم يدخلون الجنة فيسمّون فى الجنة الجهنميين، ثم يطلبون إلى الله[٢٨]، فيذهب عنهم ذلك الاسم فيسمون عتقاء الله.[٢٩]

---

(٢٤) ق + تعالى

(٢٥) ا : يخرجونهم

(٢٦) ق + صلى الله عليه وسلم

(٢٧) ا : فيفصلون؛ ل : فيغتلون

(٢٨) ق + تعالى

[٢٩] أخرجه الترمذى فى سننه، صفة جهنم، ١٠؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١/١٤٧-١٤٩؛ وعلي القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٢٩٤؛ والسيوطى فى *الدر المنثور*، ٥/٣٢٤-٣٢٧ بألفاظ مختلفة.

{فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ }[15]».[16] وحدثنى عطية بن سعد العوفى[17]، عن أبى سعيد الخدرى[18]، وعبدالملك بن عمير[19] عن عبدالله بن عباس، وحماد عن ربعى بن حراش[20] عن حذيفة ابن اليمان[21] رضى الله تعالى عنهم[22]، وهم عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال فى قوله تعالى: { عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُوداً }[23]، المقام

---

[١٥] سورة المدثر، ٧٤/٤١-٤٨

[١٦] أخرجه الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١/١٦٦؛ وعلي القارى فى *شرح مسند أبى حنيفة*، ٤٩٥. وقد ذكره السيوطى أيضًا فى *الدر المنثور*، ٨/٣٣٧.

[١٧] هو عطية بن سعد بن جنادة، أبو الحسن العوفى الكوفى (ت ١١١هـ/٧٢٩م): هو من مشاهير التابعين وضعيف الحديث، وكان شيعيّ المذهب. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/٣٠٤؛ و *التاريخ الكبير*، ٧/٨؛ و *تهذيب التهذيب*، ٧/٢٢٤؛ و *شذرات الذهب*، ١/١٤٤؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٥/٣٢٥.

[١٨] هو سعد بن مالك بن سنان بن ثعلبة، أبو سعيد الخدرى (ت ٧٤هـ/٦٩٣م). انظر: *أسد الغابة*، ٢/٢٨٩؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٣/١٦٨؛ و *شذرات الذهب*، ١/٨١.

[١٩] هو عبدالملك بن عمير بن سويد بن حارثة، أبو عمرو القرشى الكوفى (ت ١٣٦هـ/٧٥٣م): يعرف بالقبطى. قال النسائى وغيره: ليس به بأس. وقال أبو حاتم: صالح الحديث، ليس بحافظ ويحيى بن معين مخلط والعجلي: ثقة فى الحديث. انظر: *التاريخ الكبير*، ٥/٤٢٦؛ و *تهذيب التهذيب*، ٦/٤١١؛ و *الجرح و التعديل*، ٥/٣٦٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٥/٤٣٨.

[٢٠] هو ربعي بن حراش بن جحش بن عمرو، أبو مريم الغطفانى ثم العبسى الكوفى (ت ٨١هـ/٧٠٠م). انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/١٢٧؛ و *التاريخ الكبير*، ٣/٣٢٧؛ و *تاريخ بغداد*، ٨/٤٣٣؛ و *وفيات الأعيان*، ٢/٣٠٠؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤/٣٥٩.

[٢١] هو حذيفة بن اليمان أبو عبدالله العبسى اليمانى؛ من أعيان المهاجرين، شهد هو ووالده أُحداً، قتل أباه بعض الصحابة خطأً. وكان يقول: أنا أعلم الناس بكل فتنة هى كائنة بينى وبين الساعة. مات بعد عثمان بالمدائن. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/١٥، ٧/٣١٧؛ و *التاريخ الكبير*، ٣/٩٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢/٣٦١.

[٢٢] ا، ش، ل – رضي الله تعالى عنهم

[٢٣] سورة الإسراء، ١٧/٧٩

قيس[٦]، عن يزيد الرقاشي[٧]، عن أنس[٨] قال: قلنا يا رسول الله! لمن تشفع يوم القيامة؟ قال لأهل الكبائر، وأهل العظائم، وأهل الدماء.[٩] وحدثني سلمة[١٠] بن كهيل[١١]، عن أبي الزعراء[١٢]، عن ابن مسعود، ويزيد بن صهيب[١٣]، عن جابر، عنه عليه[١٤] السلام أنه قال: «ليخرجن بشفاعتي من النار أهل الايمان حتى لايبقى فيها أحد إلا أهل هذه الآية: { مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ } إلى قوله

---

[٦] هو نوح بن قيس بن رياح أبو روح الأزدي البصري. وقد وثقه أبو داود وابن شاهين، وضعفه يحيى. وقال مرة هو يتشيع. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٤٨٥/١٠؛ و *تقريب التهذيب*، ٣٠٨/٢؛ و *تهذيب الكمال*، ٣٠/ ٥٣؛ و موسوعة رجال، ١١٨/٤.

[٧] هو يزيد بن إبان أبو عمرو الرقاشي، من أهل البصرة. كان يحيى بن سعيد يقول فيه: هو رجل صالح، ولكن حديثه ليس بشئ. انظر: *الأنساب* للسمعاني، ١٤٧/٦.

[٨] هو أنس بن مالك بن النضر، أبو حمزة الأنصاري البخاري (ت ٩٠هـ/٧٠٨م)؛ صحابي نزل البصرة. انظر: *أسد الغابة*، ١٥٧/١؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٣٩٥/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٧٩/١؛ و *تهذيب الكمال*، ٣٥٣/٣.

[٩] أخرجه الترمذي في سننه، صفة القيامة، ١١؛ وأبو داود في سننه، السنة، ٢٠ بألفاظ مختلفة. وقد ذكره علي القارئ أيضًا في شرح مسند *أبي حنيفة*، ٥٠١.

(١٠) ا : مسلمة

[١١] هو سلمة بن كهيل بن حصين، أبو يحيى الحضرمي الكوفي؛ تابعي. قال أحمد بن حنبل: هو كان متقنًا للحديث. وقال العجلي وأبو حاتم: هو ثقة. وقال يعقوب بن شبيه: فيه تشيع، وثبت على تشيعه. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣١٦/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٧٤/٤؛ و *الجرح و التعديل*، ١٧٠/٤؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢٩٧/٥.

[١٢] هو عبدالله بن هانئ، أبو الزعراء الكندي الأزدي الكوفي. قال البخاري: لا يتابع في حديثه. ذكره ابن حبان في *الثقات*. انظر: *طبقات ابن سعد*، ١٧١/٦؛ و *تهذيب التهذيب*، ٦١/٦، ١٢/ ١٠٠.

[١٣] هو يزيد بن صهيب، أبو عثمان الكوفي. وهو من كبار شيوخ أبي حنيفة؛ لقب بالفقير، و وثقه ابن معين وأبو زرعة. وقال أبو حاتم: هو صدوق. انظر: *ابن سعد*، ٣٠٥/٦؛ و *الجرح و التعديل*، ٢٧٢/٩؛و *سير أعلام النبلاء*، ٢٢٧/٥.

(١٤) ق + الصلاة و

فصل

[في الشفاعة لأهل الكبائر]

قال في *الفقه الأكبر*: وشفاعة[1] الأنبياء عليهم[2] السلام حق؛ وشفاعة[3] النبي محمد صلى الله عليه وسلم للمؤمنين المذنبين، ولأهل الكبائر منهم المستوجبين للعقاب.[4] وقال في رواية محمد والبلخي وابن المظفر[5] والحارثي؛ حدثني نوح بن

(١) ا : وشفاعته

(٢) ق + الصلاة و

(٣) ا : وشفاعته

[٤] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

[٥] هو محمد بن المظفر بن موسى، أبو الحسين البغدادي (ت ٣٧٩هـ/٩٨٩م). قال الدارقطني: إنه ثقة مأمون؛ وقال القاضي أبو الوليد الباجي: هو حافظ فيه تشيع ظاهر. انظر: *تاريخ بغداد*، ٢٦٢/٣؛ و *المنتظم*، ١٥٢/٧؛ و *لسان الميزان*، ٣٨٣/٥؛ و سير *أعلام النبلاء*، ١٦/ ٤١٨.

الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا][7].

وقال فى *الفقه الأكبر*: وحوض النبي حق، والقصاص فيما بين الخصوم يوم القيامة حق؛ فان لم تكن لهم الحسنات فطرح السيئآت عليهم حق.[8] وقال فى رواية محمد والحارثى والبلخى[9]، حدثنى عطاء بن السائب[10]، عن محارب بن دنار[11]، عن ابن عمر رضي الله عنهما، عن النبي عليه السلام أنه قال: «إياكم والظلم؛ فان الظلم ظلمات يوم القيامة»[12].

---

[7] سورة الإسراء، ١٤/١٧؛ الوصية، ٧٥.

[8] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

(٩) ق + والخوارزمى

[١٠] هو عطاء بن السائب، أبو السائب الثقفى الكوفى (ت ١٣٦هـ/٧٥٤م). انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣٧/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٤٦٥/٦؛ و *تهذيب التهذيب*، ٢٠٣/٧؛ و *لسان الميزان*، ٣٠٥/٧؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١١٠/٦.

[١١] هو محارب بن دنار بن كردوس الكوفى (ت ١١٦هـ/٧٣٤م)؛ قاضى الكوفة، و ثقة حجة. قال ابن سعد: كان من المرجئة الأولى الذين يرجئون عليًا وعثمان إلى أمر الله ولا يشهدون عليهما بايمان ولا كفر. وقد وثقه أحمد ويحيى بن معين. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣٠٧/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٢٨/٧؛ و *الجرح و التعديل*، ٤١٦/٤؛ و *شذرات الذهب*، ١٥٢/١؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢١٧/٥.

[١٢] أخرجه البخارى فى صحيحه، المظالم، ٨، ١٠؛ و مسلم فى صحيحه، البر، ١٥؛ والترمذى فى سننه، البر، ٨٣؛ وأحمد فى مسنده، ٩٢/٢، ١٣٦؛ والدارمى فى *السير*، ٧٣؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ٨٨/١؛ وعلي القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٣٢٦.

فصل

[*فى البعث والوزن والقصاص*]

قال فى *الوصية*: والله تعالى يحيى هذه النفوس بعد الموت ويبعثهم فى زمان مقداره خمسين ألف سنة للجزاء والثواب وأداء الحقوق، لقوله تعالى: { وَاَنَّ اللّٰهَ يَبْعَثُ مَنْ فى الْقُبُورِ }[1].

[قال فى *الفقه الأكبر*]: ووزن الحسنات بالميزان يوم القيامة حق،[2] [قال فى *العالم* و *الوصية*]: لقوله تعالى: { وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ }[3].[4] وقال فى رواية الأنصارى والبلخى، حدثنى حماد عن ابراهيم، قال: يجاء بعمل العبد فيجعل فى ميزانه فتخف؛ فيجاء بشيئ كالسحاب فيوضع فى ميزانه فيرجح، فيقال[5] له: هل تدرى ما هذا؟ فيقول: «لا» فيقال: هذا علمك علّمته فتعلّموه وعملوا به بعدك.[6]

قال فى *الوصية*: وقرآءة الكتب حق لقوله تعالى: { اِقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَى بِنَفْسِكَ

---

[١] سورة الحج، ٢٢/٧؛ الوصية، ٧٥.

[٢] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

[٣] سورة الأنبياء، ٢١/٤٧

[٤] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٨؛ و *الوصية*، ٧٥ .

(٥) ا، ش، ل : قال

[٦] أخرجه الخوارزمى فى جامع *المسانيد*، ١/٩٣؛ والزبيدى فى *اتحاف السادة*، ١٠/٢٧؛ والهندى فى *كنز العمال*، ١٤/٣٨٣.

البصرى[١٦]، عن أبى هريرة رضي الله عنه[١٧]، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: «من مات يوم الجمعة وقي عذاب القبر».[١٨]

[١٦] هو الحسن بن أبى الحسن يسار، أبو سعيد البصرى (ت ١١٠هـ/٧٢٨م)؛ رأس الطبقة الثالثة، وهو ثقة. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢/٢٦٣؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤/٥٦٣؛ و *موسوعة رجال*، ١/٣٢٢.

(١٧) ل - الله عنه

[١٨] أخرجه أحمد فى *مسنده*، ٢/١٧٦، ٢٢٠؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١/١٥٧؛ وعلي القارئ فى *شرح مسند أبى حنيفة*، ٤٢٤.

وقال فى رواية الحارثى والبلخى[٧]، حدثنى علقمة بن مرثد عن سعد[٨] بن عبيدة[٩] عن البراء بن عازب[١٠] رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اذا وضع المؤمن أتاه الملك فأجلسه، فقال: من ربك؟ فقال: الله. قال: ومن نبيك؟ قال: محمد. قال[١١]: وما دينك؟ قال: الاسلام. قال: فيفسح له فى قبره، ويرى مقعده من الجنة. فاذا كان كافراً أجلسه الملك فقال: من ربك؟ قال: هاه! لا أدرى كالمضل شيئًا. فيقول: من نبيك؟ فيقول: هاه! لا أدرى كالمضل شيئًا. فيقول: ما دينك؟ فيقول هاه! لا أدرى كالمضل شيئًا[١٢]؛ فيضيق عليه قبره، ويرى مقعده من النار؛ فيضربه[١٣] ضربة يسمعها كل شئ إلا الثقلين الجن و الإنس. ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه و سلم: { يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ }[١٤]».[١٥] وحدثنى هيثم بن حبيب الصيرفى، عن الحسن

(٧) ق : والخوارزمى

(٨) ل : سعيد

[٩] سعد بن عبيدة، أبو ضمرة السلمى الكوفى؛ أحد علماء التابعين. قال ابن معين والنسائى: ثقة، وقال أبو حاتم: كان يرى رأي الخوارج ثم تركه. مات فى ولاية عمر بن هبيرة على العراق. انظر: سير *أعلام النبلاء*، ٩/٥؛ و *الجرح و التعديل*، ٣٨٨/٣؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤٧٨/٣؛ و *موسوعة رجال*، ٢٢/٢.

[١٠] هو البراء بن عازب بن الحارث، الفقيه الكبير أبو عمارة الأنصارى (ت ٧٢هـ/٦٩١م)؛ من أعيان الصحابة، شهد غزوات كثيرة مع النبى عليه السلام. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣٦٤/٤؛ و *التاريخ الكبير*، ١١٧/٢؛ و *تاريخ بغداد*، ١٧٧/١؛ و *الجرح و التعديل*، ٣٩٩/٢؛ و سير *أعلام النبلاء*، ١٩٤/٣.

(١١) ل - قال

(١٢) ا - فيقول هاه! لا أدرى كالمضل شيئًا

(١٣) ا : فيضرب به

[١٤] سورة ابراهيم، ٢٧/١٤

[١٥] أخرجه البخارى فى صحيحه، الجنائز، ٨٧؛ ومسلم فى صحيحه، الجنة، ١٧؛ وأبو داود فى سننه، السنة، ٢٤؛ والخوارزمى فى جامع *المسانيد*، ١٨٠/١؛ وعلى القارئ فى شرح *مسند أبى حنيفة*، ٣٦٦.

فصل

[فى سؤال القبر وعذابه]

قال فى *الفقه الأكبر*: وإعادة الروح إلى العبد فى قبره، وضغطة القبر، وعذابه حق جائز كائن للكفار كلهم ولبعض العصاة من المسلمين.[1]

وقال فى *الوصية*: وسؤال منكر ونكير فى القبر حق، كائن لورود الأحاديث.[2]

وقال فى *الفقه الأبسط*: ومن قال لا أعرف عذاب القبر فهو من الطبقة الخبيثة الجهمية الهالكة، لأنه أنكر قوله تعالى: { سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ }[3]، يعنى عذاب القبر، وقوله تعالى: { وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ }[4]، يعنى فى القبر. فان قال: أومن بالآية ولا أومن بتأويلها، وتفسيرها فهو كافر، لأن من القرآن ما تأويله تنزيله[5]، فان جحد بها فقد كفر.[6]

---

[١] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٣ .

[٢] انظر: *صحيح البخارى*، الجنائز، ٨٢؛ و *صحيح مسلم*، الايمان، ٣٤؛ و *سنن أبى داود*، الطهارة، ٢٦؛ ثم قارن: *الوصية*، ٧٥ .

[٣] سورة التوبة، ١٠١/٩

[٤] سورة الطور، ٤٧/٥٢

(٥) ا، ق : ما تأويله تنزيله

[٦] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٨ .

وحدثنى قيس بن مسلم[٣٣]، عن طارق بن شهاب[٣٤]، عن عمر رضي الله تعالى[٣٥] عنه أنه سأله حبر عن قوله تعالى: { وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالأَرْضِ }[٣٦]. قال: فأين النار؟ فقال عمر: اذا جاء الليل ملاء السموات والأرض فأين الآخر؟ فقال: فى علم الله، فقال عمر: فكذلك النار حيث شاء الله.[٣٧]

---

[٣٣] هو قيس بن مسلم، أبو عمرو الجدلى الكوفى (ت ١٢٠هـ/٧٣٧م)؛ وثقه أحمد وغيره. قال أبو داود: كان مرجئيًا. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣١٧/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ١٥٤/٥؛ و *الجرح و التعديل*، ١٠٣/٧؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤٠٣/٨؛ و سير *أعلام النبلاء*، ١٦٤/٥.

[٣٤] هو طارق بن شهاب بن عبد شمس البجلى الكوفى (ت ٨٣هـ/٧٠٢م)؛ أحد أصحاب رسول الله عليه السلام. انظر: *التاريخ الكبير*، ٣٥٢/٤؛ و *الجرح و التعديل*، ٤٨٥/٤؛ و *أسد الغابة*، ٧٠/٣؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤٨٦/٣.

(٣٥) ا، ش، ل - الله تعالى

[٣٦] سورة آل عمران، ١٣٣/٣

[٣٧] أخرجه الحاكم فى *المستدرك*، ٣٦/١؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٤٢/١. قال الحاكم هذا حديث صحيح على شرط الصحيحين، ولا أعلم له علة ولم يخرجاه.

وحدثنى يحيى بن عبيدالله بن موهب[٢٢] عن أبيه عن ابن عباس[٢٣] أن رسول الله عليه السلام سُئل عن أولاد المشركين فقال: «الله[٢٤] أعلم بما كانوا عاملين[٢٥]».[٢٦]
وحدثنى عبدالرحمن بن هرمز الأعرج[٢٧] عن أبى هريرة أن رسول الله عليه[٢٨] السلام قال: «كل مولود يولد على الفطرة، فأبواه يهودانه أو ينصرانه أو يمجسانه. قيل: فمن مات صغيراً؟ قال[٢٩]: الله[٣٠] أعلم بما كانوا عاملين[٣١]».[٣٢]

---

[٢٢] هو يحيى بن عبيد الله بن عبدالله بن موهب التيمى المدنى. قال ابن أبى حاتم عن أبيه ضعيف الحديث، منكر الحديث جداً. وقال النسائى ضعيف لايكتب حديثه. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢٥٢/١١؛ و *موسوعة رجال*، ٢٢١/٤.

(٢٣) ق + رضي الله تعالى عنهم

(٢٤) ل + تعالى

(٢٥) ا : عامين

[٢٦] أخرجه البخارى فى *صحيحه*، القدر، ٣؛ و الجنائز، ٩٣؛ و مسلم فى *صحيحه*، القدر، ٢٦-٢٨؛ و أبو داود فى سننه، السنة، ١٧؛ و النسائى فى سننه، الجنائز، ٦٠؛ و أحمد فى مسنده، ٣٢٨/١، ٣٤١، ٢٤٤/٢؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٦٢/١؛ وعلى القارئ فى *شرح مسند أبى حنيفة*، ٢٢٦.

[٢٧] هو عبدالرحمن بن هرمز الأعرج، أبو داود المدنى مولى ربيعة بن الحارث بن عبدالمطلب (ت ١١٧هـ/٧٣٥م)؛ تابعي، قال ابن سعد والعجلى: ثقة، كثير الحديث. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢٩٠/٦.

(٢٨) ق + الصلاة و

(٢٩) ا - قال

(٣٠) ا، ل + تعالى

(٣١) ش : عالمين

[٣٢] أخرجه البخارى فى *صحيحه*، القدر ٣؛ ومسلم فى *صحيحه*، القدر ٦؛ والترمذى فى سننه، القدر، ٥؛ وأبو داود فى سننه، السنة ١٧؛ ومالك فى *الموطأ*، الجنائز، ٥٢؛ كما ذكره الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٨٨/١؛ وعلى القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٢٢٥.

سرمداً.[10]

وقال فى *الوصية*: وأهل الجنة[11] خالدون، وأهل النار[12] خالدون لقوله تعالى فى حق المؤمنين: { أُولَئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ }[13]، وفى حق الكفار: { أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ }[14].[15]

[قال فى *الفقه الأبسط*]: فمن قال إنهما تفنيان بعد دخول أهلهما فيهما كفر بالله[16]، لأنه أنكر الخلود فيهما.[17] وقال فى رواية محمد والحارثى[18]، حدثنى علقمة ابن مرثد عن ابن[19] بريدة، عن أبيه، عن النبي عليه[20] السلام أنه قال لأصحابه: أبشروا فان أهل الجنة عشرون ومائة صف، أمتى من ذلك ثمانون صفًا[21].

---

[10] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

(11) ق + فى الجنة

(12) ق + فى النار

[13] سورة البقرة، ٨٢/٢

[14] سورة البقرة، ١٥٧/٢

[15] انظر: *الوصية*، ٧٥ .

(16) ق + تعالى

[17] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٢ .

(18) ق + والخوارزمى

(19) ا : أبى

(20) ق + الصلاة و

[21] أخرجه الترمذى فى سننه، كتاب الجنة، ١٣؛ وأحمد فى مسنده، ٤٥٣/١، ٣٤٧/٥، ٣٥٥؛ وابن ماجة فى سننه، كتاب الزهد، ٣٤؛ و الخوارزمى فى جامع *المسانيد*، ١٨٠/١.

فصل

[في خلق الجنة و النار]

قال في *الوصية*: والجنة و النار حق، وهما مخلوقتان الآن لأهلهما خلقهما الله[1] للثواب والعقاب، لقوله تعالى في حق المؤمنين: { أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ }[2]، وفي حق الكفرة: { أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ }[3].

وقال في *الفقه الأبسط*: ومن قال إنهما ليستا[4] بمخلوقتين، يقال له: هما شئ أو ليستا بشئ؟ وقد قال الله تعالى: { خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ }[5]، وقال تعالى: { اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ }[6]، وقال تعالى: { اَلنَّارَ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا }[7]؛ وهما لا تفنيان[8] أبداً، لأن الله تعالى وصف نعيم الجنة بقوله: { لاَ مَقْطُوعَةٌ وَلاَ مَمْنُوعَةٌ }[9].

وقال في *الفقه الأكبر*: ولا يموت الحور ولا يفنى عقاب الله تعالى ولا ثوابه

---

(١) ق + تعالى

[٢] سورة آل عمران، ١٣٣/٣

[٣] سورة البقرة، ٢٤/٢

(٤) ل : ليستان

[٥] سورة الأنعام، ١٠٢/٦

[٦] سورة القمر، ٤٩/٥٤

[٧] سورة غافر، ٤٦/٤٠

(٨) ق : يفنيان

[٩] سورة الواقعة، ٣٣/٥٦؛ انظر الفقه الابسط، ٥٢.

هو كان المعروف منه إليه: ألم أعتق رقبتك؟ أو يقول لمن وصله: ألم أصلك؟ وفى أشباه هذا يضرب به على رأسه. ولذلك قال تعالى: { لاَ تُبْطِلوُاْ صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالأَذىَ }[15].

والثالثة ما كان من عمل يرائى به الناس، فان ذلك العمل الصالح الذى رائى به الناس لا يتقبله الله منه، ويبطل أجره. وكذلك العجب، فما كان سوى هذه السيئآت فانه لايهدم الحسنات."[16]

[15] سورة البقرة، ٢/٢٦٤

[16] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٨ .

وقال تعالى[٦]: { وَلاَ تُجْزَوْنَ الاَّ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ }[٧]؛ وقال: { انَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ }[٨]؛ وقال: { فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَراً يَرَهُ }[٩]؛ وقال: { وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَر }[١٠]؛ فهو تبارك و تعالى يكتب الصغير من الحسنات و السيئآت. وقال: { وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلاَ تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَانْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ اَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ }[١١]. فمن قال «لا»، بهذا القول، فانه يصف الله تعالى بالجور ،وقد أمن الله الناس من الظلم والجور حيث قال: { فَلاَ تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلاَ تُجْزَوْنَ الاَّ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ }[١٢]؛ وقد سمّى نفسه «شكوراً» لأنه يشكر الحسنة وهو أرحم الراحمين.

وأما الحسنات فانه لا يهدمها شئ غير ثلث خصال:

أما الواحدة: فالشرك بالله، لأن الله[١٣] قال: { وَمَنْ يَكْفُرْ بِالايمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ }[١٤].

والأخرى أن يعمل الانسان فيعتق نسمًا أو يصل رحمًا أو يتصدّق بمال يريد بهذا كله وجه الله، ثم اذا غضب أو قال فى غير الغضب امتنانًا على صاحبه الذى

---

(٦) ا، ش، ق - تعالى

[٧] سورة يس، ٥٤/٣٦

[٨] سورة الطور، ١٦/٥٢؛ و سورة التحريم، ٧/٦٦ .

[٩] سورة الزلزال، ٩٩/٧-٨ .

[١٠] سورة القمر، ٥٣/٥٤

[١١] سورة الأنبياء، ٤٧/٢١

[١٢] سورة يس، ٥٤/٣٦

(١٣) ق + تعالى

[١٤] سورة المائدة، ٥/٥

فصل

[فى نفى الإرجاء ونفى الإحباط بالكبيرة]

قال فى *الفقه الأكبر*: ولا نقول إن حسناتنا مقبولة وإن سيئآتنا مغفورة، كقول المرجئة ولكن نقول: من عمل حسنة بجميع شرائطها خالية عن العيوب المفسدة ولم يبطلها حتى خرج من الدنيا مؤمناً؛ فان الله تعالى لا يضيعها بل يقبلها ويثيبه عليها.[1]

قال فى *كتاب العالم*: فان من عدل الله أن يؤاخذ العبد بما ركب من الذنب أو يعفو[2] عنه، ولا يؤاخذه بما لم يرتكب من الذنب، وأن يحسب له ما أدّى إليه من الفرائض ويكتب عليه ذنبه. ولذلك قال الله تعالى: { لَهَا مَا كَسَبَتْ }، يعنى من الخير، { وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ }[3]، يعنى به من الشر. وقال تعالى: { انِّى لاَ أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ أُنْثىَ }[4]، وقال: { انَّا لاَ نُضِيعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلاً }[5]؛

---

[١] انظر: *الفقه الأكبر*، ٢١ .

(٢) ا + يعفوا

[٣] سورة البقرة، ٢/٢٨٦

[٤] سورة آل عمران، ٣/١٩٥

[٥] سورة الأعراف، ٧/١٧٠

بالسرقة. فلذلك[69] قال الله تعالى: { وَلاَ تُجْزَوْنَ الاَّ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ }[70]؛ والمريض ما كان مرضه أقل كان أهون عليه، والذى يُعذّب فى الدنيا ويُرفع عنه أشد العذاب ويعذب بلون واحد فهو أهون عليه من أن يعذب بلونين؛ كذلك المؤمن، إن عذّب على ذنب واحد فهو عليه أهون من أن يعذب[71] على ذنبين.[72]

[وقال فى *الفقه الأبسط*]: ولا يدخل النار إلا مؤمن، فان الكفار يؤمنون يومئذ لقوله تعالى: { فَلَمَّا رَأَوْاْ بَأْسَنَا قَالُواْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَحْدَهُ وكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْاْ بَأْسَنَا }[73].[74]

(٦٩) ا، ق : ولذلك

[٧٠] سورة يس، ٥٤/٣٦

(٧١) ا - بلونين؛ كذلك المؤمن، إن عذّب على ذنب واحد فهو عليه أهون من أن يعذب

[٧٢] انظر: *العالم والمتعلم*، ٣٢ .

[٧٣] سورة غافر، ٨٤/٤٠-٨٥

[٧٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٣ .

قال فى كتاب *العالم*: فكما أن ذنب الإشراك أعظم كذلك أجر الشهادة أعظم. وقد ذكر الله[٦١] فى تعظيم ذنب الإشراك[٦٢] ما لم يذكره فى تعظيم شئ من الأعمال السيئة لأنه تعالى قال: { انَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ }[٦٣]، ولم يقل مثل ذلك فى شئ من الأعمال السيئة. وقال: { وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْوِى بِهِ الرِّيحُ فِى مَكَانٍ سَحِيقٍ }[٦٤]؛ وقال تعالى: { تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هدًا اَنْ دَعَوا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا }[٦٥]، ولم يقل شيئًا من هذه الآيات فى القتل ومادونه.[٦٦]

والمؤمن وإن عذّب ينفعه ايمانه، لأنه يرفع عنه أشدّ العذاب؛ وأشد العذاب إنما يكون على الكافر لما ذكرنا أنه لا ذنب أعظمَ من الكفر[٦٧]، وهذا المؤمن لم يكفر بالله[٦٨]، ولكن عصاه فى بعض ما أمره به فيعذَّب إن عذّب على ما عمل، ولا يعذب على ما لم يعمل، كالرجل الذى قتل ولم يسرق، فانما يؤاخذ بالقتل، ولا يؤاخذ

---

(٦١) ق + تعالى

(٦٢) ا - وقد ذكر الله فى تعظيم ذنب الإشراك

[٦٣] سورة الحج، ٣١/٢٢

[٦٤] سورة الحج، ٣١/٢٢

[٦٥] سورة مريم، ٩٠/١٩-٩١

[٦٦] قارن: *العالم والمتعلم*، ٢٠ .

[٦٧] لعله يشير فى العبارة الى الآيات الواردة فى سورة البقرة، ٨٥/٢؛ وسورة النساء، ٤٨/٤، ١١٦؛ وسورة لقمان، ٣١/٣١.

(٦٨) ق + تعالى

الاستغفار له[٥٣]. وقد نهى الله تعالى أن يُستغفر لمن أوجب له النار[٥٤]؛ والذى يستغفر الله لمن قال الله تعالى: إنه[٥٥] يعذبه يسأل ربه أن يُخلف قوله، كالذى يقول: يا رب! لا تمتنى بواحدة. وقد قال الله تعالى: { كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ }[٥٦]؛ والدعاء لأهل هذه الشهادة بالمغفرة أفضل لحرمة هذه الشهادة والإقرار بها، لأنه ليس شئ يطاع الله فيه أفضلَ من الإقرار بهذه الشهادة. وجميع ما أمر الله تعالى به من فرائضه فى جنب الإقرار بهذه الشهادة أصغر من البيضة فى جنب السموات السبع والأرضين السبع وما بينهن.[٥٧]

قال فى رواية أبى يوسف: حدثنى أبو بردة بن أبى موسى[٥٨] عن أبيه أبى موسى الأشعرى[٥٩]، عنه عليه السلام أنه قال: اذا كان يوم القيامة دفع إلى كل رجل من هذه الأمة رجل من أهل الكتاب، فقيل له: هذا فداؤك من النار.[٦٠]

---

(٥٣) ق - له

(٥٤) لعله يشير الامام فى العبارة الى الآية الواردة فى سورة التوبة، ١١٣/٩.

(٥٥) ا : ان

[٥٦] سورة آل عمران، ١٨٥/٣؛ و الأنبياء، ٣٥/٢١؛ و العنكبوت، ٥٧/٢٩ .

[٥٧] انظر: *العالم والمتعلم*، ١٩-٢٠ .

[٥٨] هو عامر بن عبدالله بن قيس بن سُليم بن حضار، أبو بردة الأشعرى (ت ١٠٤هـ/٧٢٢م)؛ عُرف بأنه قاضى الكوفة. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٢٦٨/٦؛ و *الجرح و التعديل*، ٣٢٥/٦؛ و *تهذيب التهذيب*، ١٨/١٢.

(٥٩) هو عبدالله بن قيس بن سُليم بن حضار، أبو موسى الأشعرى (ت ٤٢هـ/٦٦٢م، أو ٥٠هـ/ ٦٧٠م)؛ قدم مكة قبل الهجرة فأسلم ثم هاجر إلى الحبشة. فقد أمره عمر ثم عثمان. وهو أحد الحكمين بصفين. انظر: *التاريخ الكبير*، ٣٣/٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٣٨٠/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٦٢/٥؛ و *موسوعة*، ٣٣١/٢.

[٦٠] أخرجه ابن ماجة فى سننه، كتاب الزهد، ٣٤؛ و أحمد فى مسنده، ٤٠٢/٤؛ والخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٤٦/١، ١٩٦؛ وعلي القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٢٨١.

فقد كذب، لا علم له به. وكذا من قال: إنه من أهل النار فقد كذب، و أيس[48] من رحمة الله.[49]

قال في *كتاب العالم*: والمؤمن يدخل الجنة بالايمان، ويعذّب في النار بالاحداث؛ فمن قتل نفسًا بغير حق أو سرق أو قطع الطريق أو فجر أو فسق أو زنى أو شرب الخمر أو سكر فهو مؤمن فاسق، وليس بكافر، وإنما يعذبهم بالاحداث في النار، ويخرجهم منها بالايمان.[50]

[قال في *كتاب العالم*]: والذنب على منزلتين غير الإشراك[51] بالله، فأيّ الذنبين ركب هذا العبد فان الدعاء له بالاستغفار أفضل، وإن دعوت عليه باللعنة لم تأثم؛ و ذلك بأنه إن ركب ذنبًا منك وعفوت عنه، ولم تدع عليه كان أفضل. وإن ركب ذنبًا فيما بينه وبين خالقه[52] بعد أن كان لم يشرك بالله فرحمتَه ودعوت له بالمغفرة لحرمة الشهادة كان هذا أفضل، وإن دعوت عليه بالهلاك لم تأثم. وذلك بأنك تقول: يا رب خذه بذنبه. وإنما تكون آثمًا اذا أنت قلت يا رب خذه بغير ذنب كان منه. فالاستغفار له أفضل لخصلتين: أما واحدة، فلانه مؤمن؛ والأخرى، أنك لاتستيقن أن الله تعالى معذّبه. ولو استيقنت أن الله معذبه لكان حرامًا عليك

(٤٨) ا، ل : اليس

(٤٩) ق + تعالى

[٥٠] لم ترد هذه العبارة في *العالم والمتعلم*، بل وردت في *الفقه الأبسط*، ٤٢-٤٣ .

(٥١) ل : غيراً لا شرك

(٥٢) ق : وبين الله تعالى

قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: شرار أمتى الذين يقولون أنا فى الجنة دون النار.[39] وحدثت عن أبى ظبيان[40] قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ويل للمتألين من أمتى!؛ قيل يا رسول الله! وما المتألون؟ قال: الذين يقولون: فلان فى الجنة وفلان فى النار.[41] وحدثت عن نافع عن ابن عمر رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقولوا أمتي فى الجنة ولا فى النار؛ دعوهم[42] حتى يكون الله يحكم بينهم يوم القيامة.[43] وحدثنى إبان[44] عن الحسن[45] قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يقول الله عز وجل[46]: لا تُنزلوا عبادى جنة ولا ناراً حتى أكون أنا الذى أحكم فيهم يوم القيامة وأنزلهم منازلهم.[47] فمن قال: إنى من أهل الجنة

---

[39] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٨ . لم نهتد الى هذه الرواية فى مصادر الحديث ولعل رواية الحديث عن رجل مجهول يدل على ضعف الرواية.

[40] هو حصين بن جندب بن الحارث، أبو ظُبيان الكوفي (ت ٩٠هـ/٧٠٨م)؛ تابعي، وثقه كثيرون. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٢٢٤/٦؛ و *أسد الغابة*، ٢٤/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٧٩/٢.

[41] راجع: *الفقه الأبسط*، ٤٨؛ و *كنز العمال*، ٥٥٩/٣ .

(42) ا : دعويهم

[43] رواه الطبرانى فى *المعجم الكبير*، ١٩٧/٥، عن زيد بن أرقم نحوه. انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٨ .

[44] هو إبان بن صالح بن عمير بن عبيد القرشى التميمى. وثقه الائمة وذكره ابن حبان فى *الثقات*. وقد ضعفه ابن عبدالبر فى *التمهيد*. مات سنة بضع عشرة و مائة بعسقلان. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٣٠/١؛ و *موسوعة رجال*، ٤٦/١.

[45] هو الحسن بن محمد بن على بن أبى طالب، أبو محمد الهاشمى القرشى (ت ٩٥هـ/٧١٣م)؛ تابعي، ثقة، أول من تكلم فى الإرجاء. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣٢٨/٥؛ و *التاريخ الكبير*، ٣٠٥/٢؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٣٠/٤؛ و *تهذيب الكمال*، ٣١٦/٦.

(46) ق - يقول الله عز وجل

[47] رواه الديلمى عن على بن أبى طالب نحوه، ١٧٤/٣. راجع كذلك: *الفقه الأبسط*، ٤٨ .

سَيِّئًا عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ }[٢٧]، وقال الله تعالى: { إِنَّ اللَّهَ لاَ يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ }[٢٨]، ونخاف عليهم بذنوبهم وخطاياهم."[٢٩]

قال فى رواية حماد: ونقول كما قال عيسى عليه[٣٠] السلام: { إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ }[٣١]؛ وكما قال نوح عليه السلام: { إِنْ حِسَابُهُمْ إِلاَّ عَلَى رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ }[٣٢]؛ وكما قال: { لاَ أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ وَلاَ أَعْلَمُ الْغَيْبَ }[٣٣]."[٣٤]

وقال فى *الرسالة*: وهذا قول أهل العدل وأهل السنة؛ وأما ما سمّاهم به أهل البدع من اسم المرجئة فانما هو اسم سمّاهم به أهل شنآن."[٣٥]

قال فى *الفقه الأبسط*: حدثنى رجل عن المنهال بن عمرو[٣٦] عن[٣٧] ابن عباس[٣٨]

---

[٢٧] سورة التوبة، ١٠٢/٩

[٢٨] سورة النساء، ٣١/٤

[٢٩] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٤-٢٥ .

(٣٠) ق + الصلاة و

[٣١] سورة المائدة، ١١٨/٥؛ راجع أيضًا: *المناقب* للكردرى، ١٠٩ .

[٣٢] سورة الشعراء، ١١٣/٢٦

[٣٣] سورة الأنعام، ٥٠/٦

[٣٤] لم ترد رواية حماد هذه فى الرسائل الخمس لأبى حنيفة.

[٣٥] انظر: *الرسالة*، ٦٩-٧٠ .

[٣٦] هو المنهال بن عمرو، أبو عمرو الأسدى؛ وثقه يحيى بن معين وغيره. وقال الدارقطنى: صدوق، وقال ابن حزم: ليس بقوى. توفي سنة بضع عشرة ومائة. انظر: *التاريخ الكبير*، ١٢/٨؛ و *الجرح و التعديل*، ٣٥٦/٨؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٨٤/٥؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣١٩/١٠.

(٣٧) ا، ش - عن

(٣٨) ق + رضي الله تعالى عنهما

السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولاً][16].

وقد جاء أصل الإرجاء من قبل الملائكة حيث عرض عليهم الأسماء، ثم قال لهم: [أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلاَءِ][17]، فخافت الملائكة الخطأ أن تكلموا بغير علم تعسفًا فوقفت وقالت[18]: [سُبْحَانَكَ لاَ عِلْمَ لَنَا الاَّ مَا عَلَّمْتَنَا]. وتفسير الإرجاء: الوقوف اذا سئلت عن الأمر لا تعلمه من حرام أو حلال أو أنباء من[19] كان قبلنا، قلت: الله أعلم به.[20] ومن الإرجاء أن تُرْجَى أهل الذنوب، ولا تقول إنهم من أهل النار أو من أهل الجنة، فان الناس عندنا على ثلاثة منازل: الأنبياء من أهل الجنة؛ ومن قالت له الأنبياء إنه من أهل الجنة فهو من أهل الجنة. والمنزلة الاخرى: المشركون، نشهد عليهم أنهم من أهل النار. والمنزلة الثالثة[21]: هم[22] الموحدون، نقف فيهم[23] ولا نشهد[24] عليهم أنهم من أهل النار ولا من أهل الجنة حتى يكون الله يقضى فيهم[25]، ولكنا نرجو لهم ونخاف عليهم، ونقول كما قال الله تعالى[26]: [خَلَطُواْ عَمَلاً صَالِحًا وَآخَرَ

[16] سورة الإسراء، ٣٦/١٧

[17] سورة البقرة، ٣١/٢

(١٨) ل : وقالوا

(١٩) ا : ما

[٢٠] قارن: *العالم والمتعلم*، ص. ٢٤ ـ ٢٥.

(٢١) ل : الثلثة

(٢٢) ل : هو

(٢٣) ا، ش، ل : عليهم

(٢٤) ق : تشهد

(٢٥) ق : بينهم

(٢٦) ل – تعالى

المعاصى كلها، لأنه[7] تعالى قال: { انَّ اللَّهَ لاَيَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ }[8]؛ فلست أدرى لمن يشاء المغفرة منهم ولمن لا يشاء. وقد أعلم أنه إن كان الله تعالى يغفر للقاتل، فصاحب النظرة أجدر أن يغفر له، وإن عذّب على النظرة فهو على القتل أجدر أن يعذّب، لأنه تعالى قال: { انَّ اكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اَتْقَاكُمْ }[9]؛ وصاحب النظرة اذا لم يقتل كان أتقى من القاتل. وأما الرجاء لهما، فانهما لا يستويان عندى، لأنى لصاحب الذنب الصغير أرجى منى لصاحب الذنب الكبير؛ وأنا فى ذلك أخاف عليهما جميعًا. وأنا على صاحب الذنب الكبير أخوف منى على صاحب الذنب الصغير. فأنا أرجو لهما وأخاف عليهما على قدر أعمالهما.[10] وما أستطيع أن أمضي الشهادة على أحد من أهل المعاصى من أهل القبلة أن الله[11] معذبه ألبتة عليها غير الإشراك بالله[12]؛ قال الله[13] لنبيه عليه[14] السلام: { وَلاَ تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ }[15] أي لا تقل ما لم تعلمه يقينًا وعلمًا، { انَّ

---

(٧) ق : لأن الله

[٨] سورة النساء، ٤/٤٨، ١١٦ .

[٩] سورة الحجرات، ٤٩/١٣

[١٠] انظر: العالم والمتعلم، ١٨-١٩ .

(١١) ق + تعالى

(١٢) ش، ق + تعالى

(١٣) ش + تعالى

(١٤) ق + الصلاة و

[١٥] سورة الإسراء، ١٧/٣٦

فصل

[فى جواز عفو الكبائر]

قال فى *الفقه الأكبر*: ولا نقول إن المؤمن لايضره الذنوب، وإنه لايدخل النار، ولا نقول إنه يخلّد فى النار وإن كان فاسقًا بعد أن يخرج من الدنيا مؤمنًا، ولكن نقول: ما كان من السيئآت دون الشرك والكفر، ولم يتب عنها صاحبها حتى مات مؤمنًا، فانه[1] فى مشيئة الله[2]، إن شاء عذّبه بالنار، وإن شاء عفا عنه ولم يعذبه بالنار.[3]

قال فى *كتاب*[4] *العالم*: وما أعلم شيئًا من المعاصى يعذب الله تعالى عليه غير الإشراك؛ وقد علمت أن بعضها مغفور ولا أعرفها، لقول الله تعالى: { إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَآتِكُمْ }[5]؛ فلست أعرف جميع الكبائر ولا السيئآت التى تغفر، والتى لاتغفر، لأنى لا أدرى لعل[6] الله يغفر ما دون الشرك من

---

(١) ا، ش، ل - فانه

(٢) ق + تعالى

[٣] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦١ .

(٤) ل + الله

[٥] سورة النساء، ٤/٣١

(٦) ل : لعلى

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لم يكن ليفسر الآية الواحدة على نوعين؛ فما كان من القرآن ناسخًا فسّره ناسخًا لجميع الناس. وكذلك المنسوخ فسره لجميع الناس منسوخًا[78]، وأما الأخبار والصفات التي قد كانت فانه ليس فى شيئ منه منسوخ؛ إنما دخل الناسخ والمنسوخ فى الأمر والنهى.[79]

---

(٧٨) ل : بمنسوخ

[٧٩] انظر: *العالم والمتعلم*، ١٢-١٣ .

ونقضى عنه حجه، ولا نكذب من يقول: مات[٦٨] يهوديًا أو نصرانيًا، ينكرون قول الشيعة[٦٩]، ويقولون قولهم، وينكرون قول الخوارج[٧٠] ويقولون قولهم، وينكرون قول المرجئة[٧١] ويقولون قولهم ويرون فى تحقيق وتزييف[٧٢] أقاويل هؤلاء الأصناف الثلثة، يروون فى ذلك روايات يزعمون أن نبي[٧٣] الله[٧٤] صلى الله عليه وسلم قالها. وقد علمنا أن الله تعالى إنما بعث رسوله رحمة[٧٥] ليجمع به الفُرْقة[٧٦] وليزيد به الألفة، ولم يبعثه ليفرق الكلمة ويحرّش المسلمين بعضهم على بعض؛ ويزعمون أنه إنما جاء الاختلاف بهذه الروايات لأن منها ناسخًا ومنسوخًا، فنحن نروى كما سمعنا. فويل لهم؛ ما أقل اهتمامَهم بأمر عاقبتهم! حيث ينتصبون للناس فيحدثونهم بما قد علموا أن بعضها منسوخ، والعمل بالمنسوخ اليوم ضلالة[٧٧]، ويأخذ الناس به فيَضلون. وقد نعلم

---

(٦٨) ا : ماتا

[٦٩] هى فرقة من كبار الفرق الاسلامية؛ فهم الذين شايعوا عليًا وقالوا إنه الإمام بعد رسول الله بنص وارد، واعتقدوا أن الإمامة لا تخرج عنه وعن أولاده، وإن خرجت فبظلم أو تقية منه أو من أولاده. أصولهم ثلاث فرق: غلاة، إمامية، زيدية. انظر: *الملل و النحل* للشهرستانى، ١/١٤٦؛ *كشاف اصطلاحات الفنون*، ١/٧١٤.

[٧٠] هى فرقة من كبار الفرق الاسلامية، أول من خرج على أمير المؤمنين على جماعة ممن كان معه فى حرب صفين وأشدهم خروجًا عليه الأشعث بن قيس ومسعر بن قدكي وزيد بن حصين؛ فهم يكفرون أصحاب الكبائر ويرون الخروج على الإمام اذا خالف السنة حقًا واجبًا، وهم سبع: المحكمية، والبيهشمية، والأزارقية، والنجدات، والصفرية، والإباضية، والعجاردة. انظر: *الملل و النحل*، ١/١١٤؛ *كشاف اصطلاحات الفنون*، ١/٤٠٨.

[٧١] فهى فرقة من كبار الفرق الاسلامية، لقبوا به لأنهم يرجئون العمل عن النية أي يؤخرونه فى الرتبة عنها، ويقولون: لا تضر مع الايمان معصية ولا تنفع مع الكفر طاعة. انظر: *الملل و النحل*، ١/١٣٩؛ *كشاف اصطلاحات الفنون*، ١/٥٢٥.

(٧٢) ل : تزنيف

(٧٣) ش : النبي

(٧٤) ش - الله

(٧٥) ل : رحمته

(٧٦) ق : التفرقة

(٧٧) ل : ضالة

القميص؛ ثم اذا تاب أعيد إليه ايمانه»[٥٧]، وارد[٥٨] على من يحدّث عن النبي بالباطل، والتهمة دخلت عليه، وكل شئ تكلم به نبي الله سمعناه أو لم نسمعه، فعلى الرأس والعينين، قد آمنا به، ونشهد أنه كما قال نبي الله، و نبي الله لا يخالف كتاب الله؛ وهذا الذى رووه خلاف القرآن، لأنه تعالى قال: { ٱلزَّانِيَـةُ وَٱلزَّانِى }[٥٩]؛ ولم ينف عنه اسم الايمان. وقال تعالى: { والَّلذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ }[٦٠]. فقوله «منكم» لم يَعْنِ به اليهود ولا النصارى وإنما عَنَى به المسلمين.[٦١] وقوله تعالى: { وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ فَاوُلٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ }[٦٢] أى من لم يؤمن[٦٣] به؛[٦٤] حدثنا به بعض مشايخنا عن ابن عمر رضي الله عنهما[٦٥]. واعلم ان أجهل الأصناف كلّها وأرْدَأهم منزلةً عندى صنف من الناس يقولون: انّا نعلم أن الزاني ليس بكافر، وعسى أن يكون الذى[٦٦] يَروى أن الزانى اذ زنى نزع منه الايمان كما ينزع السِربال[٦٧] كان صادقًا، فانا لا نكذبه. ويقولون: من مات ولم يحج، وقد أطاق الحج فنحن نسميه مؤمنًا، ونصلى عليه، ونستغفر له،

---

[٥٧] أخرجه الحاكم فى *المستدرك*، كتاب الايمان، ١/٢٢، بلفظ قريب منه.

(٥٨) ل : او رد

[٥٩] سورة النور، ٢٤/٢

[٦٠] سورة النساء، ١٦/٤

[٦١] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٦-٢٧ .

[٦٢] سورة المائدة، ٤٤/٥

(٦٣) ا : لم يأمن

[٦٤] انظر: *جامع المسانيد*، ١/١٩٠.

(٦٥) ا + خرجه البلخى والاشنانى والخوارزمى رضي الله عنه

(٦٦) ا، ش، ل – الذى

(٦٧) ا : المربال

مهتديتان جميعًا ابتدعت؛ وإن زعمت أنهما ضالتان جميعًا ابتدعت[٤٥]؛ فان زعمت أن احداهما مهتدية فما الأخرى؟ وإن قلت: الله أعلم أصبت.[٤٦] و هذا أمر أصحاب محمد عليه[٤٧] السلام، وأمر [حملة] السنة، والفقه. زعم عطاء بن أبى رباح ونحن نصف له هذا: إن هذا أمر أصحاب محمد عليه السلام وآله، وإنه فارق على هذا؛ و زعم سالم عن سعيد بن جبير[٤٨]: إن هذا أمر أصحاب محمد؛ و زعم نافع وعبدالكريم عن طاوس[٤٩] إنّ هذا أمر عبدالله بن عمر رضي الله[٥٠] عنهما. وقد بلغ عن علي بن أبى طالب كرّم الله[٥١] وجهه حين كتب القضية أنه سمى الطائفتين مؤمنين جميعًا. وزعم ذلك أيضًا عمر بن عبدالعزيز وقال: ضعوا لى فى هذا كتابًا؛ ثم أنشأ يعلمه ولده ويأمر بتعليمه، فكان بمكان من المسلمين.[٥٢]

قال فى *كتاب العالم*:[٥٣] وأما من يزعم أن شارب الخمر لايقبل منه صلاةٌ أربعين ليلة أو أربعين يوما؛ فلست أدرى تفسير الذى يقولون، فلا نكذبهم[٥٤] ماداموا لايفسّرونه تفسيراً لا نعرفه، مخالفًا للعدل،[٥٥] وأكذّب من روى[٥٦] أن «المؤمن اذا زنى خلع الايمان من رأسه كما يخلع

---

(٤٥) ا - وإن زعمت أنهما ضالتان جميعًا ابتدعت

[٤٦] انظر: *الرسالة*، ٦٨ .

(٤٧) ق + الصلاة و

[٤٨] هو سعيد بن جبير بن هشام، أبو محمد الأسدى (ت ٩٥هـ/٧١٣م). انظر: *طبقات ابن سعد*، ٢٥٦/٦؛ و *التاريخ الكبير*، ٤٦١/٣؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٣٢١/٤؛ و *وفيات الأعيان*، ٣٧١/٢.

[٤٩] هو طاوس بن كيسا اليمانى، أبو عبدالرحمن الحميرى الجندى (ت ١٠٦هـ/٧٢٤م). قال ابن معين: ثقة، من سادات التابعين. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٥٣٧/٥؛ *تهذيب التهذيب*، ٨/٥.

(٥٠) ق + تعالى

(٥١) ق + تعالى

[٥٢] انظر: *الرسالة*، ٦٩ .

[٥٣] قارن: *العالم والمتعلم*، ص. ٢٧ ـ ٢٨.

(٥٤) ل : يكذبهم

[٥٥] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٧ .

(٥٦) ا : رواى

مذنبين لا كافرين.[٣٦]

[قال في *الرسالة*]: وإن الناس اذا لم يستحقوا التصديق بالعمل حين كُلّفوه[٣٧]؛ فان زعمت أنهم مؤمنون تجرى[٣٨] عليهم أحكام المسلمين وحرمتُهم صدقت وكان صوابًا؛ وإن زعمت أنهم كفار[٣٩] فقد ابتدعت وخالفت النبي والقرآن. وإن قلت بقول من تعنّت من أهل البدع و زعمت انه ليس بكافر و لا مؤمن، فاعلم أن هذا القول بدعة وخلاف للنبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه. وقد سُمّي عمر رضي [الله عنه] أميرَ المؤمنين وسمّي علي رضي [الله عنه] أميرَ المؤمنين، أو أميرَ المطيعين في الفرائض كلّها يَعْنُون؟ وقد سمّي علي رضي الله عنه أهل حربه من أهل الشام مؤمنين في *كتاب القضية*[٤٠] أوَ كانوا مهتدين وهو يقتلهم؟ وقد اقتتل[٤١] أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، ولم تكن الفئتان مهتديتين[٤٢] جميعًا، فما اسم الباغية عندك؟ فو الله ما أعلم من ذنوب أهل القبلة ذنبًا أعظم من القتل، ثم دماءَ أصحاب محمد عليه[٤٣] السلام خاصة. فما اسم الفريقين عندك؟ وليستا[٤٤] مهتديتين جميعًا؛ فان زعمت أنهما

---

[٣٦] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥١-٥٢ .

(٣٧) ا : كلفون

(٣٨) ا، ش، ل: يجرى

(٣٩) ا : كفارا

[٤٠] لم نطّلع على هذا الكتاب لعلي بن أبى طالب فى المصادر، رغم حصولنا على تسميته لمعاوية وأهل الشام مؤمنين. ولكن فى اعتقادنا ان الرسائل القضية التى ارسلها على بن ابى طالب الى القضاة زمان خلافته سميت بهذا الاسم؛ كما ان الصبحى الصالح الذى نشر كتاب نهج البلاغة ذكر فى فهارسه العلمية التى ابتكرها رسالة على بن ابى طالب الى القاضى شريح بن الحارث تحت عنوان «ورسالة فى القضاء». انظر: *نهج البلاغة*، ٤٤٦، ٤٤٨، ٧٩٥. ولقد سمى الجاحظ فى «رسالة فى الحكمين» نص المعاهدة التى قررها الحكمان بهذا الاسم. انظر: ص. ٤٥١، ٤٥٣.

(٤١) ا، ل : اقتتل

(٤٢) ا، ل : مهتديين

(٤٣) ق + الصلاة و

(٤٤) ل : ليست

رسوله كالضال عن معرفة ما يتعلمه الناس وهم مؤمنون؟ وقد قال الله تعالى في تعليمه الفرائض: { يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ }[٢٦]، وقال تعالى: { اَنْ تَضِلَّ اِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدَاهُمَا الأُخْرَى }[٢٧]، وقال: { فَعَلْتُهَا اِذاً وَاَنَا مِنَ الضَّالِّينَ }[٢٨]، يعني من الجاهلين. والحجج من كتاب الله تعالى والسنة على تصديق ذلك أبين وأوضح. أو لست تقول: مؤمن ظالم، ومؤمن مذنب، ومؤمن مخطئ عاص، ومؤمن جائر؟ هل يكون فيما ظلم وأخطأ مهتديًا فيه مع هداه في الايمان، أو يكون ضالاً عن الحق الذي أخطأ؟ وقول بني يعقوب عليه السلام لأبيهم { اِنَّكَ لَفِي ضَلاَلِكَ الْقَدِيمِ }[٢٩]: أتظن أنهم عنوا: أنك لفي كفرك القديم؟ حاشا لله أن تفهم هذا.[٣٠]

[قال في *الفقه الأبسط*]: فمن أذنب ذنبًا فهو ظالم مؤمن، وليس بكافر ولا بمنافق[٣١].

قال الله تعالى: { وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ اَنْ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ }[٣٢]، وقال تعالى لمحمد صلى الله عليه وسلم: { لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ }[٣٣]؛ وموسى عليه[٣٤] السلام حين قتل الرجل كان من قتله مذنبًا لا كافراً؛ وإخوة يوسف قالوا: { يَا اَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا اِنَّا كُنَّا خَاطِئِينَ }[٣٥]، وكانوا

---

[٢٦] سورة النساء، ١٧٦/٤

[٢٧] سورة البقرة، ٢٨٢/٢

[٢٨] سورة الشعراء، ٢٠/٢٦

[٢٩] سورة يوسف، ٩٥/١٢

[٣٠] انظر: *الرسالة*، ٢٧-٦٨ .

(٣١) ا : منافق

[٣٢] سورة الأنبياء، ٨٧/٢١

[٣٣] سورة الفتح، ٢/٤٨

(٣٤) ق + الصلاة و

[٣٥] سورة يوسف، ٩٧/١٢

آمن وتعاطى المعاصى يرجى[18] له المغفرة، ويخاف عليه العقوبة. قال السائل لمعاذ: اذا كان الشك يهدم الحسنات فان الايمان أهدم، وأهدم للسيئات؛ قال معاذ: والله ما رأيت رجلا[19] أعلم من هذا الرجل.[20]

وحدّثنى الحارث بن عبدالرحمن[21] عن أبى مسلم الخولانى[22] أن معاذ بن جبل لما قدم مدينة حُمْص اجتمعوا إليه وسأله شاب فقال: ما تقول فيمن يصلى و يصوم ويحج البيت ويجاهد فى سبيل الله ويُعتق ويؤدّى زكاته، غير أنه يشك فى الله ورسوله؟ قال: هذا له النار. قال: فما تقول فيمن لا يصلى ولا يصوم ولا يحج ولا يؤدّى زكاته، غير أنه مؤمن بالله و رسوله؟ قال: أرجو وأخاف عليه. فقال الفتى: يا أبا عبدالرحمن! كما أنه لا ينفع مع الشك عمل فكذلك لا يضر[23] مع الايمان شئ، ثم مضى الفتى فقال معاذ: ليس فى هذا الوادى أحد أفقه بالسنة من هذا الفتى.[24]

وقال فى *الرسالة*: ولأن الهدى فى التصديق بالله وبرسله ليس كالهدى فيما افترض من الأعمال. ومن أين يشكل ذلك عليك؟ وأنت تسمّيه مؤمنًا وهو جاهل بما لايعلم من الفرائض. فهل بد من أن تسميه مؤمنًا[25] بتصديقه، كما سماه الله تعالى فى كتابه، وأن تسميه جاهلاً بما لايعلم من الفرائض، فانه إنما يتعلم ما يجهل. فهل يكون الضال عن معرفة الله تعالى ومعرفة

---

(١٨) ق : يرجى

(١٩) ق - رجلاً

[٢٠] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٢ .

[٢١] هو الحارث بن عبدالرحمن القرشى العامرى (ت ١٢٩هـ/٧٤٦م). قال النسائى: ليس به بأس، وذكره ابن حبان فى الثقات. انظر: *تهذيب التهذيب*، ١٤٨/٢.

[٢٢] هو عبدالله بن ثوب، أبو مسلم الخولانى اليمانى الشامى؛ من تابعيّى أهل الشام. وهو ثقة توفى فى زمن يزيد بن معاوية. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٢٣٦/١٢.

(٢٣) ل + ان مخلدا

[٢٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٣-٤٤؛ و *شرح مسند أبى حنيفة* لعلى القارى، ٤٥٢.

(٢٥) ا، ق - وهو جاهل بما لايعلم من الفرائض. فهل بد من أن تسميه مؤمنًا

عن زيد بن وهب[8] عن أبى ذر[9] رضى الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: من مات لا يشرك بالله[10] شيئًا دخل الجنة. قلت وإن زنى وإن سرق؟ قال: نعم. وحدثني به عبدالله بن أبى حبيبة[11] عن أبى الدرداء[12] عن النبي عليه[13] السلام بزيادة قوله «وإن زنى وإن سرق وإن رغم أنف أبى الدرداء.[14]

وحدثنى أبو الزبير عن جابر قال: قلت: يا رسول الله! هل فى هذه الأمة[15] ذنب يبلغ الكفر؟ قال: لا، إلا الشرك.[16]

وقال فى *الفقه الأبسط*: قال معاذ[17]: من شك فى الله فان ذلك يبطل جميع حسناته، ومن

---

[٨] هو زيد بن وهب، أبو سليمان الجهنى الكوفى من المخضرمين (ت ٨٣هـ/٧٠٢م) وثقه ابن سعد. انظر: *طبقات ابن سعد*، ١٠٢/٦؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٩٦/٤؛ و *أسد الغابة*، ٢٤٣/٢.

[٩] هو أبو ذر الغفارى، من أكابر الصحابة؛ وقد مات سنة ٣٢هـ/٦٥٢م. انظر: *سير أعلام النبلاء*، ٤٦/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ٩٠/١٢.

(١٠) ق + تعالى

[١١] هو عبدالله بن أبى حبيبة، تابعي لم يذكر فيه ابن أبى حاتم جرحًا. انظر: *عقود الجواهر المنيفة* للزبيدى، ٤٨/١.

[١٢] هو عويمر بن مالك، أبو الدرداء الأنصارى؛، صحابي جليل مات ٣٢هـ/٦٥٢م. انظر: *التاريخ الكبير*، ٧٦/٧؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٣٣٥/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ١٧٥/٨؛ و *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ١٩٧/٣.

(١٣) ق + الصلاة و

[١٤] أخرجه البخارى في الجنائز،١؛ وفى بدء الخلق، ٦؛ ومسلم فى الايمان، ٤٠؛ و الترمذى في الايمان، ١٨، من حديث أبى ذر، وأحمد، ١٥٢/٥، ٤٤٢/٦؛ وقد ورد أيضًا فى *جامع المسانيد*، ١٥٧/١؛ و *شرح مسند أبى حنيفة*، ٣١١.

(١٥) ا : الأئمة

[١٦] أخرجه الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٤١/١؛ و علي القاري في *شرح مسند أبى حنيفة*، ١٦٣.

[١٧] هو معاذ بن جبل بن عمرو، أبو عبدالرحمن الخزرجى الأنصارى (ت ١٨هـ/٦٣٩م)؛ من أعيان الصحابة، شهد بدراً. و توفي بالشام. انظر: *التاريخ الكبير*، ٣٥٩/٧؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤٤٣/١؛ و *تهذيب التهذيب*، ١٨٦/١٠؛ و *شذرات الذهب*، ٣٠/١.

فصل

[في حكم مرتكب *الكبيرة*]

قال في *الرسالة*: واعلم أني أقول: أهل القبلة مؤمنون،لستُ أُخْرجهم من الايمان بتضييع[1] شئ من الفرائض.[2] [قال في *الفقه الأكبر*]: ولا نكفّر مسلمًا بذنب من الذنوب وإن كانت كبيرة، اذا لم يستحلها، ولا نزيل عنه اسم الايمان، ونسميه مؤمنًا حقيقة؛ ويجوز أن يكون مؤمن فاسقًا غير كافر.[3] [قال في *الرسالة*]: فمن أطاع الله تعالى في الفرائض كلها مع الايمان كان من أهل الجنة عندنا، ومن ترك الايمان والعمل كان كافراً من أهل النار، ومن أصاب الايمان وضيّع شيئًا من الفرائض كان مؤمنًا مذنبًا، وكان لله تعالى فيه المشيئة، إن شاء عذّبه، وإن شاء غفر له؛ إن عذّبه على تضييعه فعلى ذنب يعذّبه، وإن يغفر له فذنبًا يغفر.[4]

و قال في رواية محمد و[5] الحارثي وطلحة[6] و البلخي، حدّثني واصل بن حيان الأسدي[7]

---

(١) ل : بتضيع

[٢] انظر : *الرسالة*، ٦٩ .

[٣] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦١ .

[٤] انظر: *الرسالة*، ٦٩ .

(٥) ا - و

[٦] هو طلحة بن محمد بن جعفر، الحافظ أبو القاسم الشاهد العدل (ت ٣٨٠هـ/ ٩٩٠م)؛ جمع مسنداً في مرويات الإمام أبي حنيفة ورتبه على حروف المعجم. وقد روى الحافظ الصالحي هذا المسند باسناده الذي ذكره في «عقود الجمان». قال ابن أبي الفوارس وغيره إنه كان يدعو إلى الاعتزال. انظر: *تاريخ بغداد*، ٣٥١/٩؛ و *ميزان الاعتدال*، ٣٤٢/٢؛ و *لسان الميزان*، ٢١٢/٣؛ و *مسانيد إمام أبي حنيفة* للخوارزمي، ١٠٦/١.

[٧] هو واصل بن حيان الأحدب الأسدي الكوفي (ت ١٢٩هـ/٧٤٦م). قال ابن معين وأبو داود والنسائي: ثقة. وذكره ابن حبان في الثقات. انظر: تهذيب التهذيب، ١٠٣/١١.

وذلك أنه لوخيّر بين أن يحرق بالنار أو يفتري على الله من قلبه لكان الاحتراق بالنار أحب إليه."[27]

[27] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٠ .

الغـار، فلم يدخل عليـهـمـا الكفـر.[15] وليـس شئ بأهيب إلى المؤمن من الله تعـالى، وذلك أنه يَنْزل به البلاء الشديد فى جسمه[16]، أو يتنزل به المصيبة الموجعة[17] من الله[18] تعـالى،[19] فـلا يقـول فى سـر ولاعـلانيـة: بئس مـا صنعت يا رب! فـلا يحـدّث نفـسـه بذلك، ولا يزداد له إلا ذكـراً. ولو نزل به عـشـر عـشـيـر ذلك البـلاء من بعض ملوك الدنيا لتناوله وجوده[20] بقلبه ولسانه عند أهل الثقة حيث لايسمع ذلك الملك كلامه.

فالمؤمن يراقب الله تعالى فى السر والعلانية، فى الحر والبرد؛ وملوك الدنيا لا يراقبـون فى السـر والعـلانيـة ولا فى الكره والرضـاء.[21] والمؤمـن اذا عـصـى الله تعالى ليس[22] يكون بمعصيته[23] تلك مطيعًا للشيطان، طالبًا لمرضاته بتعـمـد ذلك، وإن وافق عـمله للشـيطان طاعـة و رضـا،[24] ولا يكون لله عـدّواً، وإن ركب جـمـيـع الذنوب بعـد أن لا يدع التـوحيـد، وذلك بأن العـدو يبغض عـدّوه ويتناول عـدوه[25] بالمنقصـة[26]. والمؤمـن قـد يـرتكب العظيـم من الذنب، والله تعـالى فى ذلك أحبّ إليــه مما سـواه؛

[١٥] انظر: *العالم والمتعلم*، ٣٠ .

(١٦) ا : جثمه

(١٧) ا : المرجعة

(١٨) ق + سبحانه

(١٩) ق - تعالى

(٢٠) ش، ق، ل : وجوره

[٢١] انظر: *العالم والمتعلم*، ٣١ .

(٢٢) ق، ل + ما

(٢٣) ا : معصيته

[٢٤] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٩-٣٠ .

(٢٥) ا - ويتناول عدوه

(٢٦) ا، ل : المنقضة

غير الله تعالى فقد عبده.[٦]

والرجاء والخوف على منزلتين:

وإحدى المنزلتين من كان يرجو أحداً أو يخافه يرى أنه يملك له من دون الله ضراً أو نفعًا فهو كافر.

والمنزلة الأخرى من كان يرجو أحداً أو يخافه[٧] مخافة[٨] أن يُنزل الله تعالى[٩] به بلاء على يديه. وكذلك يرجوه للخير بأن يُجريه الله تعالى على يديه، فان هذا لايكون كافراً، لأن الوالد يرجو ولده أن ينفعه، ويرجو الرجل دابته أن تحمل له، ويرجو جارَه أن يحسن إليه، ويرجو السلطان أن يدفع[١٠] عنه؛ فلا يدخل عليه الكفر لأنه إنما رجاه من الله تعالى، عسى الله[١١] أن يرزقه من ولده أو من جاره أو يشرب الدواء عسى الله أن ينفعه به فلا يكون كافراً. وقد يخاف الشر ويفر منه مخافة أن يبتليه الله تعالى به. والقياس فى ذلك موسى عليه السلام الذى اصطفاه الله برسالته وخصه بكلامه إياه قال: { اِنِّي قَتَلْتُ نَفْسًا مِنْهُمْ فَاَخَافُ اَنْ يَقْتُلُونِ }[١٢]، ومحمد صلى الله عليه وسلم الذى خصه الله[١٣] تعالى[١٤] بكونه حبيبه حيث فر إلى

---

[٦] قارن: *العالم والمتعلم*، ص. ٣.

(٧) ق - يرى أنه يملك له من دون الله ضراً أو نفعًا فهو كافر والمنزلة الأخرى من كان يرجو أحداً أو يخافه

(٨) ش - مخافة؛ ا : مخالفة

(٩) ش - تعالى

(١٠) ا، ش، ل : يرفع

(١١) ق - الله

[١٢] سورة القصص، ٣٣/٢٨

(١٣) ل - الله

(١٤) ا، ش، ل - تعالى

فصل

[*فى معرفة الله حق المعرفة*]

قال فى *الفقه الأكبر*: ونحن نعرف الله تعالى على ما عرّف [نفسه] حق معرفته، كما وصف الله سبحانه نفسه فى كتابه بجميع صفاته، وليس يقدر أحد أن يعبد الله تعالى حق عبادته[1] كما هو أهل له، أو يعبده كما أمره. فاستوى المؤمنون فى المعرفة واليقين والتوكل والخوف والرجاء والايمان والتوحيد، ويتفاوتون فيما دون الايمان فى ذلك كله.[2]

وقال فى *كتاب العالم*: والعبادة اسم جامع يجتمع فيها الطاعة و الرغبة والإقرار بالربوبية، وذلك بانه اذا أطاع اللهَ العبدُ فى الايمان به دخل عليه الرجاء والخوف من الله تعالى؛ فاذا دخل عليه هذه الخصال الثلاثة[3] فَقَدْ عبده، ولا يكون مؤمنًا بغير رجاء ولا خوف، ولكنه رُبَّ مؤمن يكون خوفه من الله أشدُّ، وآخر يكون خوفه أقل؛[4] ولو كان العمل بالطاعة وحدها فى كل شئ عبادة[5] لكان كل من أطاع

---

(١) ا : عبادة

[٢] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

(٣) اى الطاعة والخوف والرجاء.

[٤] قارن: *العالم والمتعلم*، ص. ٣.

(٥) ا : عبادت

وأما واحدة، فانهم كما فُضّلوا بالنبوة والرسالة فكذلك فُضّلوا بالخوف والرغبة وجميع مكارم الأخلاق على من سواهم.

والخلصلة الأخرى أنهم عاينوا من الملائكة والعجائب مالم نعاين.

والخصلة الثالثة[١٣] أنهم كانوا يعاينون ما ينزل بغيرهم من العقوبة على المعصية، فكان ذلك أيضًا مما يحجزهم[١٤] عن المعاصى.[١٥] و للرسل بعد، علينا الفضل في الثواب على الايمان وجميع العبادات[١٦]؛ لأن الله تعالى كما فضلهم بالنبوة على الناس، كذلك فضل كلامهم وصلاتهم وصومهم وبيوتهم ومساكنهم وجميع أمورهم على غيرها من الأشياء، ولم يظلمنا ربنا اذ لم يجعل مثل ثوابهم. وذلك لأنه إنما يكون ظلمًا، لو نَقَصَنا حقنا فأسخطنا؛ وأما[١٧] اذا زاد اولئك ولم ينقصنا حقنا وأعطانا حتى أرضانا، فان ذلك ليس[١٨] بظلم. والأنبياء والرسل لهم الفضل فى الدنيا على جميع الناس، لأنهم القادة وهم أمناء الرحمن، ولا يدانيهم أحد من الناس فى عبادتهم وخوفهم وخشوعهم، وتحملهم المؤنات[١٩] فى ذات الله تعالى. والأخرى أنه إنما أدرك الناس باذن الله تعالى الفضل بهم؛ فلهم مثل أجور من يدخل الجنة بدعائهم.[٢٠]

---

(١٣) ا، ش، ل : الأخرى

(١٤) ل : يحجرهم. اى يمنعهم.

[١٥] قارن: *العالم والمتعلم*، ١٦-١٧ .

(١٦) ا : العبادت

(١٧) ا، ش، ق : فأما

(١٨) ق : ذلك

(١٩) ل : المؤمنات

[٢٠] انظر: *العالم والمتعلم*، ١٨ .

المغفرة، وأما الاخرى فانه يأمل التوبة قبل المرض والموت. وربما يقْدم الرجل على ما يخاف أن يضره من طعام أو شراب أو قتال أو ركوب البحر، ولولا ما يرجو من النجاة من الغرق اذا ركب البحر، أو الظفر اذا قاتل ما أقدم على القتال ولا ركب البحر.[٦]

وقال فى رواية أبى يوسف رحمه الله: أما قوله تعالى { زَادَتْهُمْ اِيمَانًا }[٧]؛ فالمراد منه: الزيادة من جهة التفصيل[٨] فى كل حكم وفرض يتجدّد فى عصر النبيّ عليه[٩] السلام.[١٠]

وقال فى *كتاب العالم*: ولما كان الايمان غير العمل ولا يزيد ولا ينقص، فايماننا مثل ايمان الملائكة والرسل؛ لأنا صدّقنا بوحدانية الرب وربوبيته وقدرته وبما جاء من عنده، بمثل ما أقرت به الملائكة، وصدقت به الأنبياء والرسل. فمن ههنا قلنا : إن ايماننا مثل ايمان الملائكة والرسل، لأنا آمنّا بكل شئ آمنت به[١١] الملائكة والرسل مما عاينوه من عجائب آيات الله ولم نعاينه نحن.[١٢] نعم، هم أشد خوفًا وأطوع لله منّا بخصال:

---

[٦] م.س. ٢١

[٧] سورة الأنفال، ٨/٢. وتمام الاية : انما المؤمنون الذين اذا ذكر الله وجلت قلوبهم واذا تليت عليهم آياته زادتهم ايمانا وعلى ربهم يتوكلون.

(٨) ل : التفضيل

(٩) ق + الصلاة و

[١٠] لم ترد رواية أبى يوسف فى الرسائل الخمس، مع أنه وردت فى *المناقب* للكردرى، ٢٠٥؛ و *شرح الفقه الأكبر* للسمرقندى، ١٠ .

(١١) ا : بالله

[١٢] فلعل العبارة هذه قد نُقلت من كتاب *العالم والمتعلم* مختصرة. انظر: *العالم والمتعلم*، ص. ١٦ ـ ١٧.

فصل

[فى نفى زيادة حقيقة الايمان و نقصانه]

قال فى *الوصية*: وايمان أهل السماء والأرض لايزيد ولاينقص؛ قال[1] لأنه لايتصور نقصانه إلا بزيادة الكفر؛ ولا يتصور زيادته إلا بنقصان الكفر. وكيف يجوز أن يكون الشخص الواحد فى حالة واحدة مؤمنًا و[2] كافراً؟

وقال فى *كتاب العالم*: فان الكفر هو الإنكار والجحود والتكذيب؛ ولذلك اذا ترك المؤمن فريضة من غير أن يَكْفُر بها سمّي مسيئا، وإن تركها كفراً بها سمّي كافراً جاحداً[3] بفرائض الله تعالى.[4] وأما قول الجهال «هذا من ضعف اليقين»، فانما قالوا ذلك لجهالتهم بتفسير اليقين؛ واليقين بالشئ هو العلم بالشئ حتى لا يشك فيه. فليس أحد من أهل الشهادة يشك فى الله وكتبه ورسله، وإن ركب ما ركب؛[5] وإنما يعصيه لأن الشهوة ظاهرة غالبة، وإنما يغلب عليه الشهوات وما يركب [من] المعصية، وهو يعلم أنه يعذّب عليها، ولكن يركبها لخصلتين؛ أما واحدة فانه يرجو

---

(١) ا، ش، ق - قال

(٢) ا، ش، ل - و

(٣) ل : جاهدا

[٤] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢١ .

[٥] م.س. ١٦-١٧

وقال فى *الوصية*: و[٢٨] لأن كثيراً من الأوقات يرتفع فيه العمل عن المؤمن ولا يجوز أن يقال: ارتفع فيه الايمان، فان الحائض يرفع الله سبحانه عنها الصلاة، ولا يجوز أن يقال: رفع عنها الايمان أو أمرها بترك الايمان. وقد قال لها[٢٩] الشرع: دعى الصوم ثم اقضيه. ولا يجوز أن يقال: دعى الايمان ثم اقضيه، ويجوز أن يقال: ليس على الفقير الزكاة، ولا يجوز أن يقال: ليس على الفقير الايمان.[٣٠]

(٢٨) ا - و

(٢٩) ا : له

[٣٠] انظر: *الوصية*، ٧٢ .

لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَوةَ }[14]، وقال تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ }[15]، وقال تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ }[16]، وقال تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ }[17]، وأشباه هذا. فلو كانت هذه الفرائض هى الايمان لم يسمّهم مؤمنين حتى يعملوا بها. وقد فصّل الله تعالى الايمان من العمل فقال تعالى[18]: { الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ }[19]، وقال: { بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ }[20] أي مع ايمانه، وقال: { وَمَنْ أَرَادَ الآخِرَةَ وَسَعَى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ }[21]، فجعل الايمان غير العمل؛ فالمؤمنون من قبل ايمانهم بالله تعالى[22] يصلّون ويزكّون ويصومون ويحجّون ويذكرون الله تعالى[23]. وليس من قبل[24] صلاتهم[25] و زكاتهم وصومهم وحجهم بالله يؤمنون وذلك بأنهم آمنوا ثم عملوا، فكان عملهم بالفرائض من قبل ايمانهم بالله، ولم يكن ايمانهم من قبل عملهم بالفرائض[26].[27]

---

[١٤] سورة ابراهيم، ٣١/١٤

[١٥] سورة البقرة، ١٨٣/٢

[١٦] سورة البقرة، ١٧٨/٢

[١٧] سورة الأحزاب، ٤١/٣٣

[١٨] ل - تعالى

[١٩] انظر: المعجم المفهرس لالفاظ القران لمحمد فؤاد عبد الباقي ص. ٤١١.

[٢٠] سورة البقرة، ١١٢/٢

[٢١] سورة الإسراء، ١٩/١٧

(٢٢) ا، ش - تعالى

(٢٣) ا، ش، ل - تعالى

(٢٤) ا : قبلى

(٢٥) ا : صلواتهم

(٢٦) ا - ولم يكن ايمانهم من قبل عملهم بالفرائض

[٢٧] انظر: العالم والمتعلم، ١٤ .

فلم يكن المضيّع للعمل مضيّعا للتصديق. وقد أصاب التصديق بغير عمل، ولو كان المضيّع للعمل مضيّعا للتصديق انتقل من اسم الايمان وحرمته بتضييعه العمل، اذا كان كما لو أن الناس ضيعوا التصديق انتقلوا بتضييعه من اسم الايمان وحرمته وحقه، و رجعوا إلى حالهم التى كانوا عليها من الشرك. ومما يعرف به اختلافهما[٥] أن الناس لا يختلفون فى التصديق ولا يتفاضلون فيه؛ وقد يتفاضلون فى العمل وتختلف[٦] فرائضهم.[٧]

وقال فى *كتاب العالم*: ولأنه لوكان العمل بجميع ما أمر الله تعالى[٨] به، والكفُّ عن جميع ما نهى الله عنه دينَه لكان كل من ترك شيئًا من أمر الله تعالى، أو ركبَ[٩] شيئًا مما نهى الله تعالى[١٠] عنه تاركًا لدينه ولكان كافراً. واذا صار[١١] كافراً ذهب[١٢] الذى بينه وبين المؤمنين من المناكحة، والموارثة، واتباع الجنائز، وأكل الذبائح، وأشباه هذا، لأن الله تعالى[١٣] أوجب ذلك كله بين المؤمنين من أجل الايمان الذى به حرّم الله تعالى دماءهم وأموالهم إلا بحدث.

وإنما أمر الله تعالى المؤمنين بالفرائض بعد ما أقروا بالدين فقال تعالى: {قلْ

---

(٥) ا، ل : اختلافهم

(٦) ا، ش، ق : تختلف

[٧] انظر: *الرسالة*، ٦٧

(٨) ق - تعالى

(٩) يعنى : ارتكب

(١٠) ا، ش، ل - تعالى

(١١) ق : كان

(١٢) ا، ل : اذهب

(١٣) ا، ش، ل - تعالى

فصل

[*فى خروج العمل عن حقيقة الايمان*]

قال فى *الرسالة*: والعمل غير الايمان، والايمان غير العمل[1]؛ فان الله تعالى بعث محمداً صلى الله عليه وسلم يدعو الناس إلى الاسلام فدعاهم إلى أن شهدوا أنه لا إله إلا الله وحده، والإقرار بما جاء به من الله تعالى ،وكان الداخل فى الاسلام مؤمنًا بريئًا من الشرك حرامٌ مالُه ودمُه له حق المسلمين وحرمتهم؛ وكان التارك لذلك حين دعي[2] إليه كافراً بريئًا من الايمان حلالٌ مالُه ودمُه لا يقبل منه إلا الدخول فى الاسلام، أو القتل إلا ما ذكر الله تعالى فى أهل الكتاب من اعطاء الجزية. ثم نزلت الفرائض بعد ذلك على أهل التصديق، فكان الأخذ بها عملاً مع الايمان، ولذلك يقول الله عز وجل: { اَلَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَقَامُوا الصَّلَوٰةَ وَآتُوا الزَّكٰوةَ }[3]، وقال: { وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا }[4]، وأشباه ذلك من القرآن،

---

[١] لم ترد العبارة هذه فى *الرسالة*؛ إلا أنها قد وردت فى *الوصية*، ص ٧٢ .

(٢) ق : دعى

[٣] سورة البقرة، ٢/٢٧٧.

[٤] سورة التغابن، ٦٤/٩؛ و سورة الطلاق، ٦٥/١١.

فَاسْعَوا اِلىَ ذِكْرِ اللّهِ][17]؛[18] فان كنت مؤمنًا فصل عليه واسع الصلاة؛ ومن يسأل أمسلم أنت؟ فيقول: لا أدرى، يقال له: قولك «لا أدرى» أعدل أم جور؟ فان قال: عدل، يقال: أرأيت ما كان فى الدنيا عدلاً أليس فى الآخرة عدلاً؟ فان قال: نعم، يقال: أتؤمن بعذاب القبر، ومنكر ونكير، وبالقدر خيره وشره من الله تعالى؟ فان قال: نعم، يقال له: أمؤمن أنت؟ فان قال: لا أدرى، فقل: لا دريت[19] ولا فهمت ولا أفلحت.[20] وقال فى رواية أبى يوسف وأسد بن عمرو، فان قالوا: فأنت عند الله مؤمن؟ فقل إنّى بعلمى أعلم أنّى مؤمن، ولا أعزم على الله فى علمه، وأقول كما قال ابراهيم عليه السلام لما قال له ربه: [اَوَلَمْ تُؤْمِنْ؟ قَالَ : بَلىَ][21]، وقال تعالى: [وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلّةِ اِبْرَاهِيمَ اِلاَّ مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ][22] .[23]

---

[17] سورة الجمعة، ٩/٦٢

[18] وردت عبارة زائدة فى *الفقه الأبسط*، ص٥٢، ونصها كما يلى: « قال معاذ رضى الله عنه: من شك فى الله فان ذلك يبطل جميع حسناته ومن آمن وتعاطى المعاصى يرجى له المغفرة ويخاف عليه العقوبة. قال السائل لمعاذ رضى الله عنه: اذا كان الشك يهدم الحسنات فان الايمان أهدم وأهدم للسيئات. قال معاذ رضى الله عنه: والله ما رأيت رجلا أعجب من هذا الرجل ».

(١٩) ا : لا ادريت

[٢٠] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٢ .

[٢١] سورة البقرة، ٢/ ٢٦٠. وتمام الاية: واذ قال ابراهيم ربّ ارنى كيف تحيى الموتى قال او لم تؤمن قال بلى ولكن ليطمئن قلبى قال مخذ اربعة من الطير فصرهن اليك ثم اجعل على كل جبل منهن جزءا ثم ادعهن يأتينك سعيا واعلم ان الله عزيز حكيم.

[٢٢] سورة البقرة، ٢/ ١٣٠

[٢٣] لم ترد رواية أبى يوسف فى الرسائل الخمس، كما لم نهتد إلى مصادر ورودها فى كتب الحديث والآثار المختصة بالموضوع.

وقال في رواية محمد والحارثي والحصكفي: وكنا مع علقمة عند عطاء بن أبي رباح، فسأله علقمة رحمه الله[12] فقال: يا أبا محمد! إن ببلادنا قومًا لا يثبتون لأنفسهم الايمان ويكرهون أن يقولوا: أنا مؤمن. فقال: و ما لهم لا يقولون؟ قال: يقولون إنّا اذا أثبتنا لأنفسنا الايمان جعلنا أنفسنا من أهل الجنة. قال: سبحان الله! هذا من خدع الشيطان وحبائله وحِيَله ألجأهم إلى أن دفعوا أعظم منة الله تعالى[13] عليهم وهو الاسلام، وخالفوا فيه رسول الله صلى الله عليه و سلم، رأيت أصحاب رسول الله[14] يثبتون الايمان لأنفسهم، ويذكرون ذلك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم[15].

وقال في *الفقه الأبسط*: ومن قال: أنا مؤمن إن شاء الله، أو قيل له أمؤمن أنت؟ فقال: الله أعلم، فهو شاكّ في ايمانه، وليس بمنافق؛ فيقال له: قال الله تعالى: { انَّ اللّهَ وَمَلاَئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا }[16]، وقال الله تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذَا نُودِيَ لِلصَّلاَةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ

(١٢) ق + تعالى

(١٣) ا، ش، ل - تعالى

(١٤) ق + صلى الله عليه وسلم

(١٥) لم ترد رواية محمد في الرسائل الخمس؛ غير أنها قد وردت في جامع *المسانيد* للخوارزمي، ١٨٢/١؛ و شرح مسند *أبي حنيفة* لعليّ القاري، ٣٧٨ .

(١٦) سورة الأحزاب، ٥٦/٣٣

أنظر إلى عرش ربى بارزاً، وكأنى أنظر إلى أهل الجنة يتزاورون فيها، وكأنى أنظر إلى أهل النار حين يتعادون[8] فيها». فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أصبت فَالْزَمْ، أصبت فالزم». ثم قال: «من سره أن ينظر إلى رجل نوّر الله قلبه فلينظر إلى حارثة ولحديث الحارث»[9]. حدثنى حماد أن الحارث بن مالك[10] قدم الكوفة إلى عبدالله بن مسعود رضى الله تعالى عنه، فقال له: إنك لمؤمن؟ قال الحارث: نعم، انى لمؤمن. قال: فتقول إنك من أهل الجنة، قال الحارث: رحم الله معاذاً، فانه أوصانى أن أحذَر زلة العالم ولا آخذ بحكم المنافق. قال: فهل من زلة رأيت؟ فقال نشدتك بالله، أليس النبيّ صلى الله عليه وسلم كان والناس يومئذ على ثلاثة فرق؛ مؤمنٍ فى السر والعلانية، وكافر فى السر والعلانية، ومنافق في السر. فمن أيّ الثلثة أنت؟ قال: أما أنا فاذا نشدتنى بالله فانى مؤمن فى السر والعلانية. قال: فلم لمتنى حيث قلت إنى لمؤمن؟ قال: أجَلْ، هذه زلّتى فادفِنوها عليّ، فرحم الله معاذاً.[11]

(٨) ا : يتعاودون. يتعادون: يختلفون.

[٩] ورد الحديث فى *المعجم الكبير* للطبرانى، ٢٦٦/٣؛ و *مجمع الزوائد*، ٥٧/١ . انظر كذلك: *الفقه الأبسط*، ٤٢ .

[١٠] وردت عبارة زائدة فى *الفقه الأبسط*، ص٤٢، ونصها كما يلى: « وكان من أصحاب معاذ بن جبل الأنصارى فلما حضره الموت بكى. قال معاذ: ما يبكيك يا حارث؟ قال: ما يبكينى موتك؛ قد علمت أن الآخرة خير لك من الأولى، لكن من المعلم بعدك؟». و يروى «من العالم بعدك؟ قال: مهلا وعليك بعبدالله بن مسعود». فقال له: «أوصنى»، فأوصاه مما شاء الله، ثم قال: «احذر زلة العالم»، قال: فمات معاذ.

[١١] قارن: *الفقه الأبسط*، ٤١-٤٢؛ و *جامع المسانيد* للخوارزمى، ١٣٣/١-١٣٤؛ و *مناقب أبى حنيفة* للمكى، ٧٦-٧٧ .

فصل

[فى نفي الاستثناء فى الايمان]

قال فى *الوصية*: والمؤمن مؤمن حقًا، والكافر كافر حقًا؛ وليس فى الايمان شك، كما أنه ليس فى الكفر شك، لقوله تعالى: { أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا }[١]، وقوله تعالى: { أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا }[٢]. وقال فى *الفقه الأبسط*: فينبغى أن يقول: أنا مؤمن حقًا، ولا يشك فى ايمانه لحديث حارثة[٣] بن مالك[٤] بن نعمان[٥]، أن النبيّ صلى الله عليه وسلم قال له: «كيف أصبحت؟»، قال: أصبحت مؤمنًا حقًا. قال النبيّ عليه[٦] السلام: «انظر ماذا تقول، فان لكل حق حقيقةً، فما حقيقة ايمانك؟»، فقال: «يا رسول الله! عزفت[٧] نفسى عن الدنيا حتى أظمأت نهارى وأسهرت ليلى، فكأنى

---

[١] سورة الأنفال، ٤/٨

[٢] سورة النساء، ١٥١/٤

(٣) ق + رضى الله عنه

[٤] هو حارث أو حارثة بن مالك بن النعمان الأنصارى ؛ روى عنه زيد السلمى وغيره. انظر: *أسد الغابة*، ٤١٤/١؛ الاصابة في تمييز الصحابة، ٢٨٩/١ .

(٥) ق - بن مالك بن نعمان؛ ا، ش ـ ابن مالك.

(٦) ق + الصلاة و

(٧) اى منعت

فيهم؛ وإن تبرأ من الله أو دينه فقد كفر.[٢٦] وكفر الكفار و جهالتهم بالرب عزوجل، وإنكارهم واحد، ونعوتهم و صفاتهم وعباداتهم كثيرة مختلفة؛[٢٧] وتعرف ذلك بأنك لاتعبد موصوفهم ولا معبودهم، لأنهم يصفون الثلاثة والاثنين ويثبتون الشريك. وإنما يعبدون الذى يصفونه، وأنت تصف الواحد وتعبد الواحد؛ فمعبودك غير معبودهم، ولذلك قال الله تعالى: { قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لاَ أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلاَ أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ }[٢٨]، وإنهم يقولون «ربنا الله» وهم فى ذلك لا يعرفونه، لقول الله تعالى: {وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لاَ يَعْلَمُونَ }[٢٩]، يقول تعالى: اَكْثَرُهُمْ يقول هذا القول بغير علم،[٣٠] قد سمعوا اسم الله تعالى من المؤمنين وهم يقولون ما سمعوا من غير أن يعرفوه؛ وكذلك[٣١] قال الله تعالى: { فَالَّذِينَ لاَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ }[٣٢].

---

[٢٦] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٩ .

[٢٧] م.س. ٣٢

[٢٨] سورة الكافرون، ١٠٩/١-٣

[٢٩] سورة لقمان، ٣١/٢٥

[٣٠] وردت عبارة زائدة فى العالم والمتعلم، ٣٣، ونصها كما يلى: « كالصبري الذى ولدته أمه أعمى فيذكر الليل والنهار والصفرة والحمرة من غير أن يعرف شيئًا من ذلك، وكذلك الكفار ».

(٣١) ش، ق، ل : ولذلك

[٣٢] سورة النحل، ١٦/٢٢

فَيَمُوتُوا }[17]، وقال: { وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ }[18]، وقال: { وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ }[19]. ويلغنى عن سعيد بن المسيب[20] أنه قال: «من لم يُنزل الكفار منزلتهم من النار فهو مثلهم[21] »[22].

وقال فى *كتاب العالم*: وأما من وحد الله تعالى وآمن بما جاء من عند الله وشهد على نفسه بالكفر سميته[23] مؤمنًا، وإن سمّى نفسه كافراً ليس ينبغى لى أن أحقق كذبه على نفسه.[24] وكذا من شهد عليّ بالكفر أو تبرأ من دينى بزعم أنه ليس دينَ الله لا أسمّيه كافراً، لأنه إنما يكذب عليّ ولكن أسمّيه كاذبًا ولا يحل لى أن أكْذِب عليه لكذبه عليّ، لأن الله تعالى قال: { وَلاَ يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَئَآنُ قَوْمٍ عَلَى اَنْ لاَ تَعْدِلُوا اِعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوَى }[25]، أي لا يحملنكم عداوة قوم أن تتركوا العدل

---

[17] سورة فاطر، ٣٥/٣٦

[18] سورة البروج، ٨٥/١٠

[19] سورة الشورى، ٤٢/١٦

[20] هو سعيد بن المسيب بن حزن بن أبى وهب القرشى المخزومى أبو محمد (ت ٩٤هـ/٧١٢م): عالم أهل المدينة وسيد التابعين فى زمانه. رأى عمر، وسمع عثمان وعليّ وزيد بن ثابت وغيرهم. انظر: *طبقات ابن سعد*، ١١٩/٥؛ و *التاريخ الكبير*، ٣/ ٥١٠؛ و *وفيات الأعيان*، ٢/ ٣٧٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤/ ٢١٧؛ و *تذكرة الحفاظ*، ٥١/١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤/ ٨٤ .

[21] لم نهتد إلى مصادر وروده فى الكتب المختصة بذلك.

[22] وردت عبارة زائدة فى *الفقه الأبسط*، ٤١، ٤٣، ونصها كما يلى: «قلت أخبرنى عمن يؤمن ولا يصلى ولا يصوم ولا يعمل شيئًا من هذه الأعمال هل يغنى ايمانه شيئًا؟ قال هو فى مشيئة الله تعالى، إن شاء عذبه وإن شاء رحمه، وقال من لم يجحد شيئًا من كتابه فهو مؤمن».

(٢٣) ق : نسميه

[24] وردت عبارة زائدة فى *العالم والمتعلم*، ٢٩، ونصها كما يلى: « وذلك لأنه لو قال لنفسه انه حمار لا ينبغى لى أن أقول صدق ».

[25] سورة المائدة، ٥/٨

بِآيَاتِنَا الاَّ الْكَافِرُونَ }[8]، وقال: { فَلاَ وَرَبِّكَ لاَ يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لاَيَجِدُوا فِى اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا }[9].

وقال فى *الفقه الأبسط*: ومن آمن بجميع ما يؤمَن به إلا أنه قال: لا أعرف موسى وعيسى مرسلين هما أم غير مرسلين، فهو كافر؛[10] وكذا من أنكر بشئ من خلقه، فقال: لا أدرى من خالق هذا؟، فانه يكفر لقوله تعالى: {اَللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْئٍ}[11]، فكأنه قال: له خالق غير الله. وكذلك لو قال: لا أعلم أن الله فرض عليَّ الصلاة والصيام والزكاة، فانه قد كفر، لقوله تعالى: { اَقِيمُوا الصَّلاَةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ }[12]، ولقوله تعالى: { كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ }[13]، ولقوله تعالى: { فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ }[14]. وإن قال: أؤمن بهذه الآية ولا أعلم تأويلها وتفسيرها، فانه لايكفر لأنه مؤمن بالتنزيل ومخطئ فى التفسير.[15] فان قال: لا أعرف الكافر فهو مثله؛ ومن قال لا أدرى أين مصير الكافر فى الجنة أو فى النار فهو جاحد لكتاب الله تعالى[16]، وهو كافر لقوله تعالى: { وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لاَ يُقْضَى عَلَيْهِمْ

---

[8] سورة العنكبوت، ٤٧/١٩

[9] سورة النساء، ٦٥/٤؛ لقد وردت العبارة بنفس المعني في العالم و المتعلم، ٢٣.

[10] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٣ .

[11] سورة الرعد، ١٦/١٣

[12] سورة البقرة، ٤٣/٢

[13] سورة البقرة، ١٨٣/٢

[14] سورة الروم، ١٧/٣٠

[15] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٧-٣٨ .

(١٦) ا، ش، ل – تعالى

فصل

[*في وجوب التصديق بالضروريات الدينية*]

قال في *كتاب العالم*: وإنما يكونون مؤمنين بمعرفتهم وتصديقهم بالرب جل وعلا، ويكونون كفاراً بانكارهم للرب تعالى. فأما اذا أقروا للرب بالعبودية وصدقوا بوحدانيته وبما جاء منه[1]، ولم يعلموا ما اسم الايمان و اسم الكفر، فانهم لايكونون بهذا كفاراً بعد أن يعلموا أن الايمان خير والكفر شر.[2] ومن وصف التوحيد وجحد بمحمد عليه[3] السلام، أو أراد انتقاصه[4]، فهو كافر بالله تعالى[5] لأن من كفر بالله كفر[6] بمحمد، وليس من قِبَلِ كفره بمحمد كفره بالله. قال الله[7] تعالى: { وَمَا يَجْحَدُ

(١) ق : به

[٢] لقد وردت هنا عبارة زائدة في *العالم والمتعلم*، ٣١، ونصها كما يلي: «كالرجل الذي يؤمن بالعسل والصبر، فيذوق منهما ويعلم أن العسل حلو، والصبر مرّ، من غير أن يعلم ما اسم العسل وما اسم الصبر. ولا يقال له جاهل بالحلاوة والمرارة، ولكن يقال له جاهل باسمهما. كذلك الذي لا يعلم ما اسم الايمان والكفر، غير أنه يعلم أن الايمان خير والكفر شر، فلا يقال له: إنه جاهل بالله، ولكن يقال له: إنه جاهل الايمان والكفر».

(٣) ق + الصلاة و

(٤) ا، ل: انتقاضه؛ قك: انتقامه.

(٥) ا، ش، ل - تعالى

(٦) ا - كفر

(٧) ل - الله

ذلك فقد بدّل وغيّر، ومن آمن فقد ثبت عليه وداوم[٤٧].[٤٨]

وقال[٤٩] في *الوصية*: فالناس على ثلاثة أصناف: المؤمن المخلص في ايمانه، والكافر الجاحد[٥٠] في كفره، والمنافق المداهن في نفاقه. والله تعالى فرض على المؤمن العمل، وعلى الكافر الايمان، وعلى المنافق الإخلاص لقوله تعالى: { يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ }[٥١]، يعني أيها المؤمنون أطيعوا، وأيها الكافرون آمنوا، وأيها المنافقون أخلصوا.[٥٢]

---

(٤٧) ا، ش، ل : دام

[٤٨] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٠ .

(٤٩) ا : فقال

(٥٠) ل : الجاهد

[٥١] سورة النساء، ١/٤

[٥٢] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ][37]؛ وليس تكذيبهم بأن ما قالوا كذب[38]، ولكن إنما كذبهم بأنهم ليسوا فى الإقرار والتصديق كما يظهرون بألسنتهم.[39] و إنما كلفنا ربنا أن نسمّى الناس مؤمنين ونحبهم ونبغضهم على ما يظهر لنا منهم، والله أعلم بالسرائر.[40] وقد يجتمع المحبة والبراءة فى انسان واحد، يعمل صالحًا وسيئًا فتحبه على العمل الصالح وتكرهه وتتبرأ[41] عن السيئ[42].[43] وهكذا أمر الله الكرام الكاتبين أن يكتبوا ما يظهر لهم من الناس، وليسوا من القلوب بسبيل، لأن علم القلوب لايعلمه أحد إلا الله تعالى[44] أو رسول يوحى إليه. فمن ادعى علم القلوب بغير وحى فقد ادعى علم رب العالمين؛ ومن زعم[45] أنه يعلم من القلوب وغير القلوب ما يعلم رب العالمين فقد أتى بعظيم، واستوجب النار مع الكفار.[46]

وقال فى *الفقه الأكبر*: أخرج ذرية آدم من صلبه، فجعلهم عقلاء، فخاطبهم، فأقروا بربوبيته، فكان ذلك منهم ايمانًا، فهم يولدون على تلك الفطرة؛ فمن كفر بعد

---

[٣٧] سورة المنفقون، ٦٣/١

(٣٨) ل : اكذب

[٣٩] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٢ .

[٤٠] م.س. ٢٤

(٤١) ق : تبرأ

(٤٢) ا : الشيئي

[٤٣] قارن: *العالم والمتعلم*، ٣٤ .

(٤٤) ش - تعالى

(٤٥) ق : ادعى

[٤٦] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٤ .

أظهر[٢٦] لهم من الإقرار بهذه الشهادة[٢٧]. وليس لهم أن يتكلفوا علم القلوب.[٢٨] والله يسمى الناس مؤمنين وكفاراً بما فى القلوب لأنه تعالى يعلم ما فى القلوب[٢٩]، ونحن نسميهم مؤمنين وكفاراً بما يظهر لنا من ألسنتهم من التصديق والتكذيب والزيّ والعبادة.[٣٠] ولذلك كان المسلمون يسمون المنافقين على عهد رسول الله صلى الله عليه و سلم مؤمنين بما يظهرون لهم من الإقرار، وهم عند الله كفار[٣١] بما فى قلوبهم من التكذيب و الإنكار.[٣٢] والكفر هو الإنكار و الجحود[٣٣]، والنفاق اليوم هو النفاق الأول، و الكفر اليوم[٣٤] هو الكفر الأول؛ كما أن الاسلام اليوم هو الاسلام الأول. والنفاق الأول: إنما كان التكذيب والجحود بالقلب وإظهار التصديق و الإقرار باللسان، كذلك هو اليوم[٣٥] فيمن كان. وقد نعتهم الله تعالى فى كتابه فقال: { اِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّهِ }[٣٦]؛ فقال الله تعالى راداً عليهم وتكذيبًا لهم: { وَاللّهُ

---

(٢٦) ش : ظهر

(٢٧) ا : الشهادات

[٢٨] انظر: *العالم والمتعلم*، ١٥.

(٢٩) ق – لأنه تعالى يعلم ما فى القلوب

[٣٠] لقد وردت عبارة زائدة فى *العالم والمتعلم*، ص ٢٤، وهى كالآتى: «وذلك بأنا لو انتهينا إلى قوم لانعرفهم غير أنهم فى المساجد، مستقبلين إلى القبلة يصلون، سميناهم مؤمنين وسلمنا عليهم وعسى أن يكونوا يهوداً أو نصارى»

(٣١) ا : كفارا

[٣٢] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٤ .

[٣٣] م.س. ٢١

(٣٤) ل – اليوم

(٣٥) ل – هو اليوم

[٣٦] سورة المنافقون، ٦٣/١

وقال فى رواية أبى يوسف: وإن عرف الله وصدّق به ومات قبل أن يقرّ بلسانه مع إمكانه فهو كافر،[17] لأن الله تعالى[18] جعل الايمان فى كتابه بجارحة القلب واللسان، فقال: { قُولُوا آمَنَّا بِاللّهِ وَمَا أُنْزِلَ اِلَيْنَا } إلى قوله { فَاِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا }[19]؛ وقال تعالى: { وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى }[20]؛ وقال: {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا اَنْفُسُهُمْ }[21]؛ وقال: { يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَائَهُمْ }[22]، فلم يجعلهم مؤمنين مع استيقانهم. وقال النبيّ صلى الله عليه وسلم: «قولوا لا إله إلا الله تفلحوا»[23]؛ وقال: «يخرج من النار من قال: لا إله إلا الله»[24]، فلم يجعل الفلاح والخروج من النار بالمعرفة دون القول.

وقال فى *كتاب العالم*: ومن صدّق بلسانه وكذب بقلبه كان عند الله كافراً وعند الناس مؤمنًا، لأن الناس[25] لايعلمون ما فى قلبه؛ وعليهم أن يسموه مؤمنًا بما

---

[١٧] قارن: *المناقب* للمكى، ١٢٤-١٢٥؛ و *المناقب* للكردرى، ٢٠١-٢٠٢؛ و شرح *الفقه الأكبر* للسمرقندى، ٩ .

(١٨) ا، ش، ل - تعالى

[١٩] سورة البقرة، ١٣٦/٢-١٣٧

[٢٠] سورة الفتح، ٢٦/٤٨. وكلمة التقوى هى كلمة التوحيد.

[٢١] سورة النمل، ١٤/٢٧

[٢٢] سورة البقرة، ١٤٦/٢؛ و سورة الأنعام، ٢٠/٦

[٢٣] ورد الحديث فى مسند *ابن حنبل*، ٤٩٢/٣، ٦٣/٤، ٣٧١/٥، ٣٧٦ بألفاظ مختلفة.

[٢٤] ورد الحديث فى صحيح مسلم، الايمان-٨٤؛ و سنن *الترمذى*، صفة جهنم-٩؛ و مسند *ابن حنبل*، ١١٦/٣ بألفاظ مختلفة.

(٢٥) ل - لأن الناس

وقال فى *الفقه الأكبر*: فمن طريق اللغة يفرّق بين الايمان والاسلام، ولكن لايكون ايمان[٧] بلا اسلام[٨] ولا اسلام بلا ايمان، وهما كالظهر مع البطن. وأما الدين فهو اسم واقع على كل من الايمان والاسلام والشرائع كلها.[٩]

وقال فى *الفقه الأبسط*: ومستقر الايمان القلب، و فروعه[١٠] فى الجسد. فان قيل: لو كان فى إصبعك، فان قطعت أين يذهب الايمان منها؟ يقال: إلى القلب.[١١]

وقال فى *كتاب العالم*: والناس فى التصديق على ثلاثة منازل: منهم من يصدّق بالله وبما جاء منه بقلبه ولسانه، ومنهم من يصدّق بقلبه[١٢] ويكذب بلسانه، ومنهم من يصدق بلسانه ويكذّب بقلبه. فمن صدّق بقلبه ولسانه فهو عند الله وعند الناس مؤمن؛ ومَن صدّق بقلبه وكذّب بلسانه قد يكون عند الله مؤمنًا وعند الناس كافراً، وذلك بأن يكون[١٣] الرجل[١٤] مؤمنًا بالله ويظهر الكفر بلسانه فى حال التقية[١٥]، فيسميه من لايعرف أنه يتقى كافراً وهو عند الله مؤمن.[١٦]

---

(٧) ا : ايمانا

(٨) ا - بلا اسلام

[٩] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

(١٠) ا، ش، ل : وفرعه

[١١] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٣ .

(١٢) ل : لقلبه

(١٣) ل - يكون

(١٤) ل + يكون

[١٥] فالتقية هى إظهار غير ما يعتقد وقاية لنفسه من أذىً قد يصيبها؛ وهى أساس من أسس العقيدة عند الشيعة. انظر: *معجم لغة الفقهاء*، ١٤٢ .

[١٦] انظر: *العالم والمتعلم*، ١٥ .

فصل

[*فى حقيقة الايمان والكلام*]

قال فى *الوصية*: الايمان إقرار باللسان وتصديق بالجَنان. والإقرار وحده لايكون ايمانًا، لأنه لوكان ايمانا لكان المنافقون كلهم مؤمنين؛ وكذا المعرفة وحدها لا تكون ايمانًا لأنها لوكانت ايمانًا لكان أهل الكتاب كلهم مؤمنين. وقد قال الله فى حق المنافقين: { وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ }[1]؛ وقال تعالى فى حق أهل الكتاب: { اَلَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَائَهُمْ }[2].[3]

و قال فى *كتاب العالم*: فالايمان هو التصديق والمعرفة واليقين والإقرار؛ والاسلام بأن يقرّ بأن الله تعالى ربه، ويتيقن بأن الله ربه، ويعرف بأن الله ربه[4]. فهذه أسماء مختلفة، ومعناها واحد: هو الايمان.[5] والاسلام هو التسليم والانقياد لأمر الله تعالى.[6]

---

[١] سورة المنافقون، ٦٣/١

[٢] سورة البقرة، ٢/١٤٦

[٣] انظر: *الوصية*، ٧٢ .

(٤) ل - ويعرف بأن الله ربه

[٥] وردت عبارة زائدة فى *العالم والمتعلم* زيادةً على ما فى النص كالآتى: « كالرجل يقال له يا انسان ويا رجل ويا فلان وإنما يعنى القائل به واحداً وقد دعاه بأسماء مختلفة ».

[٦] وردت العبارة ناقصةً فى *العالم والمتعلم*؛ فانظر: ص ١٥-١٦ .

فصل

[فى الكرامة والاستدراج]

قال فى *الفقه الأكبر*: والكرامات للأولياء؛ وأما الذى يكون لأعدائه مثل ابليس وفرعون والدجال مما روى فى الأخبار لا نسميها آيات ولا كرامات، ولكن نسميها قضاء حاجاتهم. وذلك لأن الله تعالى يقضى حاجات أعدائه استدراجًا لهم، وعقوبةً عليهم، فيغترون فيزدادون طغيانًا وكفراً، وذلك كله جائز.[1]

[1] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦١ .

اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ اِلاَّ نُوحِى اِلَيْهِ اَنَّهُ لاَ اِلَهَ اِلاَّ اَنَا فَاعْبُدُونِ }[6]، وقال تعالى: { لاَ تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ }[7] أي لا تبديل لدين الله. فالدين لم يُبدَّل ولم يحوّل ولم يغيّر، والشرايع قد غيّرت و بدّلت؛ لأنه ربّ شيئ قد كان حلالاً لأناس قد حرمه الله على آخرين، و رب أمر أمر الله به أناسًا ونهى عنه آخرين. فالشرائع كثيرة مختلفة، والشرائع هى الفرائض[8] .[9]

[٦] سورة الأنبياء، ٢٥/٢١

[٧] سورة الروم، ٣٠/٣٠

(٨) ق هـ + مطلب إلى هذا الفصل وقع شرح جامع كتب أبى حنيفة رضى الله عنه أعنى بالجامع الفاضل البياضى رحمه الله تعالى [الورقة رقم ٥و]

[٩] لقد انتهت عبارة *الأصول المنيفة* التى وردت فى *إشارات المرام* للبياضى؛ انظر أيضًا: *العالم والمتعلم*، ١٣-١٤ .

فصل

[فى تحقيق النسخ فى بعض الأحكام واتحاد الدين وأصول الاعتقاد لجميع الرسل عليهم السلام]

قال[1] فى *كتاب العالم*: والرسل صلوات الله عليهم أجمعين لم يكونوا على أديان مختلفة ولم يكن كل منهم يأمر قومه بترك دين الرسول الذى كان قبله، لأن دينهم كان واحداً، وكان كل رسول يدعو إلى شريعة نفسه، وينهى عن شريعة الرسول الذى كان قبله لأن شرائعهم كانت كثيرة مختلفة. ولذلك قال الله[2] تعالى: { لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً }[3]. وأوصاهم جميعًا باقامة الدين - و هو التوحيد - وأن لا يتفرقوا فيه، لأنه جعل دينهم واحداً فقال سبحانه[4]: { شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ اِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى اَنْ اَقِيمُوا الدِّينَ وَلاَ تَتَفَرَّقُوا فِيهِ }[5]، وقال تعالى: { وَمَا

---

(١) ل : وقال

(٢) ش - الله

[٣] سورة المائدة، ٤٨/٥

(٤) ا، ش، ل - سبحانه

[٥] سورة الشورى، ١٣/٤٢

بالله تعالى[8] طرفة عين قط، ولم يرتكب صغيرة ولا كبيرة قط.[9]

وقال في *كتاب العالم*: ولم يأمر بشيئ نهى الله تعالى[10] عنه، ولم يقطع شيئًا وصله الله، ولا وصف أمراً وصف الله ذلك الأمر بغير ما وصف به النبيّ عليه الصلاة و[11] السلام، وكان موافقًا لله تعالى[12] في جميع الأمور، لم يبتدع ولم يتقوّل على الله غير ما قال، ولا[13] كان من المتكلفين. ولذلك قال الله[14] تعالى: { مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ }[15]، لأنه جعل الرسول قائداً لجميع خلقه من الجن والانس، وأمينًا على فرائضه وسننه.[16] ولذلك قال الله[17] تعالى: { وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا }[18]. وقال في *الفقه الأكبر*: وقد كانت[19] منهم زلات وخطايا.[20]

---

(٨) ا، ش، ل - تعالى

[٩] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٠ .

(١٠) ا، ش، ل - تعالى

(١١) ا، ش، ل - الصلاة و

(١٢) ا، ش، ل - تعالى

(١٣) ا : وما

(١٤) ا، ش، ق - الله

[١٥] سورة النساء، ٨٠/٤ .

[١٦] انظر: *العالم والمتعلم*، ٢٨ .

(١٧) ا، ش، ق - الله

[١٨] سورة الحشر، ٧/٥٩

(١٩) ل : كان

[٢٠] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٠؛ و *العالم والمتعلم*، ٢٢ .

فصل

[*فى المعجزة والعصمة*]

قال فى *الفقه الأكبر*: والآيات للأنبياء حق.[١] وقال في رواية البلخى والخوارزمى[٢]، حدثني الهيثم بن حبيب الصيرفى، عن عامر الشعبى، عن ابن مسعود رضى الله عنهم[٣] قال: انشق القمر على عهد رسول الله[٤] بمكة فلقتين.[٥]

وقال فى *الفقه الأكبر*: وخبر المعراج حق، ومن ردّه فهو مبتدع، ضال.[٦] والأنبياء صلوات الله عليهم كلهم منزهون عن الصغائر والكبائر و الكفر،[٧] ومحمد صلى الله عليه وسلم حبيبه ورسوله ونبيه وصفيه ونقيه؛ لم يعبد الصنم، ولم يشرك

---

[١] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦١ .

(٢) ش، ل + الحصكفى

(٣) ا، ش - رضى الله عنهم

(٤) ق + صلى الله عليه وسلم

[٥] ورد فى *صحيح مسلم*، صفات المنافقين-٨؛ و *سنن الترمذى*، تفسير القرآن-٥٤؛ و *مسند ابن حنبل*، ٤٤٧/١؛ و *جامع المسانيد*، ١٦٣/١ .

[٦] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٤ .

[٧] وردت زيادة فى عبارة *الفقه الأكبر*، ٦٤، وهى كالآتى: «والقبائح وقد كانت منهم زلات وخطايا».

فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ]"[134] أي بذنوبكم وانا قدّرته عليكم، إلا أنه أخطأ فى التأويل."[135]

[134] سورة الشورى، ٤٢/ ٣٠

[135] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٨-٣٩ .

و قال فى رواية أبى يوسف وأسد بن عمرو[126] : ويقال له: هل علم الله فى سابق علمه[127] أن هذه الأشياء تكون على ما هى عليه أم لا؟ فان قال: لا، فقد كفر؛ وإن قال: نعم، قيل له: أفأراد الله أن تكون كما علم[128] أو أراد أن تكون بخلاف ما علم؟ فان قال: أراد أن تكون كما علم فقد أقرّ أنه أراد من المؤمن الايمان ومن الكافر الكفر؛ وإن قال: بخلاف ما[129] علم فقد جعل ربه متمنيًا، متحسراً، لأن من أراد أن لايكون فكان، أو أراد أن يكون فلم يكن فهو متمن، متحسر. ومن وصف ربه متمنيًا، متحسراً فهو كافر.[130]

وقال فى *الفقه الأبسط*: ولم يكفر هذا المستدل لانه لم يرد الآية؛ وإنما أخطأ فى تأويلها ولم يردّ تنزيلها. ولذا لايكفر من قال: إن أصابتنى مصيبة أهى[131] مما ابتلانى الله بها أو هى مما اكتسبت؟[132] وليست هى مما ابتلانى الله بها، لأن الله تعالى قال: { وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ }[133]؛ وقال: { وَمَا أَصَابَكَ مِنْ مُصِيبَةٍ

---

[126] هو أسد بن عمرو بن عامر الكوفى أبو المنذر (ت ١٨٨هـ/٨٠٤م)؛ صاحب الإمام، سمعه وتفقه عليه. فقد ولى قضاء بغداد بعد أبى يوسف. انظر: *تاريخ بغداد*، ١٦/٧؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٤٣٦/١؛ و *الجواهر المضية*، ٣٧٦/١؛ و *أخبار أبى حنيفة*، ١٤٩.

(١٢٧) ا - فى سابق علمه

(١٢٨) ل - كما علم

(١٢٩) ل - ما

[١٣٠] انظر: *تاريخ بغداد*، ٣٨٣/١٣؛ و *المنتظم*، ١٣١/٨ .

(١٣١) ل : لا هى

(١٣٢) ش، ل : اكتسب

[١٣٣] سورة النساء، ٧٩/٤ .

وإن[115] قال: «لم يشأ[116] الله[117] ان يفتري عليه»[118] يقال له: الفرية على الله من الكلام، أم لا؟ فان قال: نعم، فيقال له[119]: من أنطق الكافر؟ فان قال: الله تعالى فقد[120] خصموا أنفسهم، لأن الفرية من المنطق، ولو لم يشأ الله لما أنطقهم بها.

وإن قال: الله[121] يقول: { هُوَ اَهْلُ التَّقْوَى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ }[122]، فهو ليس بأهل الكفر وغير مريد له؛ يقال له[123] هو أهل لما يشاء من الطاعة، وليس بأهل لما يشاء من المعصية. إن قال الرجل: إن شاء فعل وإن شاء لم يفعل، وإن شاء أكل وإن شاء لم يأكل، وإن شاء شرب وإن شاء لم يشرب؛ يقال له: هل حكم الله على بنى إسرائيل أن يعبروا البحر و قدر على فرعون الغرق؟ فان قال: نعم، يقال له: هل يقع من فرعون أن لايسير[124] فى طلب موسى وأن لايغرق هو وأصحابه؟ فان قال: نعم، فقد كفر. وإن قال: لا، نقض قوله السابق.[125]

---

(١١٥) ل : وإنما

(١١٦) ا - لم يشأ

(١١٧) ا : فان الله لم يشأ

(١١٨) ق - وإن قال لم يشأ الله أن يفتري عليه

(١١٩) ش، ق، ل - له

(١٢٠) ش، ق، ل - فقد

(١٢١) ش، ق، ل : والله

[١٢٢] سورة المدثر، ٥٦/٧٤

(١٢٣) ق - وإن قال: الله يقول: { هُوَ اَهْلُ التَّقْوَى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ } فهو ليس بأهل الكفر وغير مريد له يقال له

(١٢٤) اهـ + باختياره

[١٢٥] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٩ .

يقال له[١٠٥]: هل يطيق العبد لنفسه ضرا ونفعا؟ فان قال: «لا»، لأنهم مجبورون فى الضر والنفع ما خلا الطاعة والمعصية؛ يقال له: هل خلق الله الشر؟ فان قال: «نعم» خرج من قوله، وإن قال: «لا» كفر لقوله تعالى: { قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ }[١٠٦]، أخبر أن الله تعالى[١٠٧] خالق الشر.[١٠٨] والحدود[١٠٩] تجرى بما أمر الله تعالى لانه أمر بالحدود فلا يترك ما أمر الله تعالى[١١٠] به[١١١]. ولأنه لوقطع زيدٌ يدَ غلامه كان بمشيئة الله تعالى[١١٢] وذمه الناس؛ ولو أعتقه حمدوه عليه، وكلاهما[١١٣] وجدا بمشيئة الله تعالى، وقد عمل بمشيئة الله، لكن من عمل بمشيئة الله المعصية فانه ليس بها رضا، ولا عدل فى فعله.[١١٤]

(١٠٥) ق + قوله تعالى: { فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ } وعيد، فقد قال: { وَمَا يَذْكُرُونَ اِلاَّ اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ }، وقال: { يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ } أي بين المؤمن والكفر وبين الكافر والايمان، وقوله تعالى: { وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى }؛ أي بصرناهم وبيّنّا لهم، وقله تعالى: { وَقَضَى رَبُّكَ اَنْ لاَ تَعْبُدُوا اِلاَّ اِيَّاهُ } أي أمر ربك. وقال فى رواية محمد: والقضاء على وجهين: أحدهما أمر وحي، والآخر خلق؛ فانه يقضى عليهم ويقدر لهم الكفر ولم يأمرهم به بل نهاهم عنه. وقوله تعالى: { وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالاِنْسَ اِلاَّ لِيَعْبُدُونِ }؛ أي ليوحّدونى. وإن قال: لم يجبر عباده على ذنب ثم يعذبهم عليه ولو زنى، أو شرب، أو قذف تجرى الحدود عليه ولم يشأ أن يفتري عليه. والله سبحانه يقول: { هُوَ اَهْلُ التَّقْوَى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ }، فهو ليس بأهل للكفر وغير مريد له. يقال له

[١٠٦] سورة الفلق، ١١٣/١-٢

(١٠٧) ا، ش، ل − تعالى

[١٠٨] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٩ .

(١٠٩) ش، ل + و

(١١٠) ا، ش، ل − تعالى

(١١١) ا، ق، ل − به

(١١٢) ا، ش، ل − تعالى

(١١٣) ل : كليهما

[١١٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥١ .

وبيّنا لهم[96]، وقوله تعالى: { وَقَضَى رَبُّكَ اَنْ لاَ تَعْبُدُوا الاَّ اِيَّاهُ }[97] أي أمر ربك.[98]

وقال فى رواية محمد: والقضاء على وجهين: أحدهما أمر وحي، والآخر خلق؛ فانه يقضى عليهم ويقدر لهم الكفر ولم يأمرهم به بل نهاهم عنه.[99]

و قوله تعالى: { وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلاَّ لِيَعْبُدُونِ }[100]؛ أي ليوحّدونى.

وإن قال[101]: لم[102] يجبر عباده على ذنب ثم يعذبهم عليه؟ ولو زنى، أو شرب، أو قذف تجرى الحدود عليه ولم يشأ أن يفتري عليه. والله سبحانه يقول: { هُوَ اَهْلُ التَّقْوَى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ }[103]، فهو ليس بأهل للكفر وغير مريد له[104].

---

(٩٦) ق - أي بصرناهم وبيّنا لهم

[٩٧] سورة الإسراء، ٢٣/١٧

[٩٨] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٣ .

[٩٩] وردت هذه الرواية فى نسخة (ق) قبل رواية أبى يوسف وأسد بن عمرو؛ غير أنها لم ترد فى الرسائل الخمس. فقد قسّم أبو المعين النسفى هذه القضية، وهو يتعرض لهذا الموضوع، إلى قسمين: أمر ايجاب، وأمر تكوين. انظر: تبصرة الأدلة، ٣٦٤/١ .

[١٠٠] سورة الذاريات، ٥٦/٥١

(١٠١) ق - وإن قال

(١٠٢) ش، ق : ولم

[١٠٣] سورة المدثر، ٥٦/٧٤

(١٠٤) ا، ش، ل - ولم يشأ أن يفتري عليه. والله سبحانه يقول: { هُوَ اَهْلُ التَّقْوَى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ }، فهو ليس بأهل للكفر وغير مريد له

السعادة». فقال الأنصاري: الآن حق العمل[85].

وقال في *الفقه الأبسط*: وإن قال القدريّ: المشيئة اليّ إن شئت آمنت وإن شئت لم أؤمن؛ قال تعالى: { فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ }[86]؛ وقال تعالى: { وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى }[87]؛ وقال: { وَقَضَى رَبُّكَ أَنْ لاَ تَعْبُدُوا الاَّ اِيَّاهُ }[88]؛ وقال: { وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ الاَّ لِيَعْبُدُونِ }[89]؛ يقال له: قوله تعالى: { فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ }[90] وعيد، فقد قال: { وَمَا يَذْكُرُونَ اِلاَّ اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ }[91]، وقال: { يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ }[92] أي بين المؤمن والكفر وبين الكافر والايمان،[93] وقوله[94] تعالى: { وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى }[95]؛ أي بصرناهم

---

[85] ورد الحديث في صحيح *البخاري* عن علي بن ابي طالب في الجنائز-٨٣، و التفسير-٢/٩٢-٧ ؛ و *صحيح مسلم* عن عليّ بن أبي طالب في القدر-١؛ و *سنن ابن ماجة* في المقدمة-١٠؛ و *سنن الترمذي* في *تفسير القرآن*-٩٢؛ كما ورد الحديث في جامع *المسانيد* للخوارزمي، ١٨٣/١؛ و شرح مسند *أبي حنيفة* لعليّ القاري، ٣٨٣، ٥٥٥، بألفاظ مختلفة.

[86] سورة الكهف، ٢٩/١٨

[87] سورة فصلت، ١٧/٤١

[88] سورة الإسراء، ٢٣/١٧

[89] سورة الذاريات، ٥٦/٥١

[90] سورة الكهف، ٢٩/١٨

[91] سورة المدثر، ٥٦/٧٤

[92] سورة الأنفال، ٢٤/٨

[93] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٩ .

(٩٤) ق : وقال

[95] سورة فصلت، ١٧/٤١

الأقلام». قال: «ففيم العمل؟» فقال: «اعملوا فكل ميسر لما خلق له»، ثم قرأ: { فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى }[٧٨]».[٧٩] وحدثنى عبدالعزيز بن رفيع[٨٠] عن مصعب ابن سعد بن أبى وقاص[٨١]، عن أبيه، عنه عليه الصلاة و[٨٢] السلام أنه قال: «ما من نفس إلا وقد كتب الله مدخلها ومخرجها وما هى لاقيه». فقال رجل من الأنصار: «ففيم العمل يا رسول الله؟»، فقال[٨٣]: «اعملوا فكل ميسر لما خلق له: أما أهل الشقاء فيُيَسَّروا لعمل اهل الشقاء ، وأما أهل السعادة فيُيسَّروا[٨٤] لعمل أهل

---

[٧٨] سورة الليل، ٩٢/٥-١٠

[٧٩] ورد الحديث فى *صحيح مسلم*، القدر-١؛ و *سنن ابن ماجة*، المقدمة-١٠؛ و *مسند ابن حنبل*، ٢٩٣/٣، بألفاظ مختلفة. كما ذكره الخوارزمى فى *جامع المسانيد*، ١٣٥/١، ١٣٦، ١٣٧؛ و عليّ القارئ فى *شرح مسند أبى حنيفة*، ١٧٤.

[٨٠] هو عبدالعزيز بن رفيع الأسدى أبو عبد الله (ت ١٣٠هـ/٧٤٧م)؛ حدث عن ابن عباس وابن عمر وأنس، كما روى عنه شعبة وسفيان وشريك وغيرهم. وقد وثقه غير واحد من العلماء. انظر: *سير أعلام النبلاء*، ٢٢٨/٥؛ و *الجرح و التعديل*، ٣٨١/٥؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٣٧/٦؛ و *شذرات الذهب*، ١٧٧/١.

[٨١] هو مصعب بن سعد بن أبى وقاص المدنى أبو زرارة (ت ١٠٣هـ/٧٢١م)؛ ذكره ابن سعد فى الطبقات الثانية من أهل المدينة، وقال: كان ثقة كثير الحديث، كما ذكره ابن حبان فى *الثقات*. انظر: *طبقات ابن سعد*، ١٦٩/٥؛ و *التاريخ الكبير*، ٣٥٠/٥؛ *سير أعلام النبلاء*، ٣٥٠/٤؛ و *شذرات الذهب*، ١٢٥/١؛ و *تهذيب التهذيب*، ١٦٠/١٠ .

(٨٢) ا، ل - الصلاة و

(٨٣) ش، ل : قال

[٨٤] كلمتا يُيسَّروا بياء واحدة فى الاصول المنيفة وبالياءين فى البخارى ومسلم والترمذى وابن ماجة.

صَغِيرٍ وكَبِيرٍ مُسْتَطَر } [70]». [71]

وقال فى *الفقه الأكبر*: كتبه فى اللوح المحفوظ ولكن كتبه بالوصف لا بالحكم.[72] وقال فى *الوصية*: أمر القلم بأن يكتب، فقال القلم ماذا أكتب يا رب؟ فقال الله سبحانه: اكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة.[73]

وقال فى رواية محمد و الحارثى والأنصارى، حدثنى أبو الزبير[74] عن جابر بن عبدالله الأنصارى[75] أن سراقة بن مالك الأنصارى[76] قال: «يا رسول الله! حدثنى عن ديننا كأنا ولدنا له؛ أنعمل لشئ جرت به المقادير، وجفت به الأقلام، أو لشيئ مستقبل؟»، فقال النبيّ عليه الصلوة و[77] السلام: «لِما جرت به المقادير وجفت به

[٧٠] سورة القمر، ٥٤/٥٢-٥٣

[٧١] انظر: *الوصية*، ٧٥ .

[٧٢] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٩ .

[٧٣] انظر: ابو داود، السنة، ١٧؛ الترمذي، القدر، ١٧؛ التفسير ، ٦٧؛ احمد بن حنبل، ٥/ ٣١٧: *الوصية*، ٧٥ .

[٧٤] هو محمد بن سلم بن تدرس أبو الزبير (ت ١٢٨هـ/٧٤٥م)؛ مولى حكيم بن حزام القرشى الأسدى. روى عن جابر بن عبدالله وابن عباس وابن عمر وغيرهم. وروى عنه عطاء بن أبى رباح والزهرى وسلمة بن كهيل وغيرهم. قال يحيى بن معين والنسائى: «هو ثقة»، وأما أبو زرعة وأبو حاتم والبخارى فقالوا: لا يحتج به. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٤٨١/٥؛ و *التاريخ الكبير*، ٢٢١/١؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٥/ ٣٨٠؛ و *الجرح و التعديل*، ٧٤/٨؛ و *تذكرة الحفاظ*، ١٢٦/١.

[٧٥] هو جابر بن عبدالله بن عمرو الأنصارى الحزعى السلمى أبو عبدالله (ت ٧٨هـ/٦٩٧م)؛ صاحب رسول الله، من أهل بيعة الرضوان. حدث عنه ابن المسيب وعطاء بن أبى رباح و الحسن البصرى وغيرهم. انظر: *التاريخ الكبير*، ٢٠٧/٢؛ و *الجرح و التعديل*، ٤٩٢/٢؛ و *أسد الغابة*، ٢٥٦/١؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٨٩/٣؛ و *تذكرة الحفاظ*، ٤٣/١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤٢/٢ .

[٧٦] هو سراقة بن مالك بن جُعشُم المدلجى أبو سفيان (ت ٢٤.هـ/٦٤٥.م)؛ صحابى مشهور من مسلمى الفتح. انظر:اسد الغابة، ٣٣١/٢؛ *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ١٤/٢.

(٧٧) ا، ش، ل - الصلاة و

بالقدر خيره و شره».[59] وحدثني[60] موسى بن أبي كثير[61] عن عمر بن عبد العزيز[62] أنه قال: آية القدر في كتاب الله تعالى[63]؛ علمها من شاء وجهلها من شاء وهي قوله تعالى: { اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ اَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ }[64]؛ وقوله تعالى: { اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مَا اَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ اِلاَّ مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ }[65]».[66]

وقال في *الوصية*: فلو زعم أحد أن تقدير الخير والشر من غيره تعالى[67] لصار كافراً بالله[68] وبطل توحيده؛[69] قال الله تعالى: { وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ وَكُلُّ

---

[٥٩] ورد الحديث في *جامع المسانيد* للخوارزمي، ١٤٣/١ .

(٦٠) ل : حدثنا

[٦١] هو موسى بن أبي كثير الأنصاري الهمداني ؛ روى عن سعيد بن مسيب وزيد بن وهب ومجاهد وسالم، وعنه الثوري وشعبة وعبدالرحمن بن ثابت وشريك وهيثم. قال ابن سعد: كان من المتكلمين في الارجاء. انظر: *الجرح و التعديل*، ١٣٧/٨؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٦٧/١٠؛ و *تهذيب الكمال*، ١٣٥/٢٩؛ و *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ٦٦/٤.

[٦٢] هو عمر بن عبدالعزيز بن مروان بن الحكم بن أبي العاص الأموي (ت ١٠١هـ/٧١٩م)؛ فهو الخليفة العادل المجتهد والتابعي الجليل. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٣٣٠/٥؛ و *التاريخ الكبير*، ١٧٤/٦؛ و *شذرات الذهب*، ١١٩/١؛ و *الجرح والتعديل*، ١٢٢/٦؛ و *النجوم الزاهرة ليوسف بن التغريبردي*، ٢٤٦/١.

(٦٣) ش، ل - تعالى

[٦٤] سورة الأنبياء، ٩٨/٢١

[٦٥] سورة الصافات، ١٦١/٣٧-١٦٣

[٦٦] ورد في *جامع المسانيد* للخوارزمي، ١٦٤/١؛ كما ورد في مسند طلحة بن محمد عن أبي عبد الله محمد بن مخلد، عن بشر بن موسى، عن المقرى، عن أبي حنيفة.

(٦٧) ل - تعالى

(٦٨) ق + تعالى

[٦٩] انظر: *الوصية*، ٧٢-٧٣ .

و[47] السلام أنه قال: لعن القدرية ما من نبيّ بعثه الله تعالى[48] قبلى إلا حذّر[49] أمته[50] منهم ولعنهم»[51]. وحدثني به[52] علقمة بن مرثد عن سليمان بن بريدة[53] عن أبيه[54] عنه عليه الصلاة و[55] السلام، وحدثنا الهيثم[56] عن عامر الشعبى[57] عن عليّ بن أبى طالب[58] رضي الله عنه، أنه خطب الناس على منبر الكوفة فقال: «ليس منا من لم يؤمن

---

(٤٧) ا، ش، ل - الصلاة و

(٤٨) ا، ش، ل - تعالى

(٤٩) ل + الله

(٥٠) ل - أمته

[٥١] ورد الحديث فى *جامع المسانيد* للخوارزمى، ١٢٢/١؛ و *شرح مسند أبى حنيفة* لعليّ القارئ، ٢٠٣ .

(٥٢) ل - به

[٥٣] هو سليمان بن بريدة بن الخصيب الأسلمى المروزى (ت ١٠٥هـ/٧٢٣م)؛ فهو ثقة، كان أخًا لعبد الله بن بريدة، وهما قد وُلدا فى بطن واحد. انظر: *تهذيب التهذيب*، ١٧٤/٤، ٢٨٦/١٢ .

[٥٤] هو بريدة بن الخصيب بن عبدالله بن الحارث الأسلمى (ت ٦٣هـ/٦٨٢م)؛ شهد خيبر وفتح مكة واستعمله النبيّ على صدقات قومه. وقد سكن المدينة ثم انتقل البصرة ثم إلى مرو فمات بها. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٤٣٢/١؛ و *أسد الغابة*، ٢٠٩/١.

(٥٥) ا، ش، ق - الصلاة و

[٥٦] هو الهيثم بن حبيب الصيرفى الكوفى ؛ روى عن الحكم بن عتبة وحماد بن أبى سليمان وعكرمة وغيرهم. وروى عنه حفص بن أبى داود وشعبة بن الحجاج و أبو حنيفة وغيرهم. فقد وثقه يحيى بن معين، و ابو زرعة و ابو حاتم كما اثني عليه احمد و ذكره ابن حبان فى *كتاب الثقات*. انظر: *الجرح و التعديل*، ٨٠/٩ ؛ و *تهذيب التهذيب*، ٩١/١١؛ و *تهذيب الكمال* للمزى، ٣٦٩/٣٠.

[٥٧] هو عامر بن شراحيل بن عبدالله أبو عمرو الهمدانى ثم الشعبى (ت ١٠٥هـ/٧٢٣م)؛ كان قد التقى بعليّ رضى الله عنه، كما سمع عديداً من كبار الصحابة. وروى عنه الحكم وحماد وأبو اسحاق وغيرهم. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٢٤٦/٦؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢٩٤/٤؛ و *تهذيب التهذيب*، ٦٥/٥.

[٥٨] هو عليّ بن أبى طالب بن عبد المطلب (ت ٤٠هـ/ ٦٦٠م)؛ ابن عم الرسول وزوج ابنته. فهو من السابقين الأولين، ورابع الخلفاء الراشدين، وأحد العشرة المبشرة. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٣٣٤/٧؛ و *تهذيب الكمال* للمزى، ٤٧٢/٢٠؛ و *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ٧٢/٣ .

فيدخلها»[38].

وقال في رواية محمد والحارثي والأنصاري: حدثني[39] نافع[40] عن[41] ابن عمر رضى الله عنهما[42] عن النبيّ عليه الصلاة و[43] السلام أنه قال: «يجيئ قوم يقولون لاقدر، فاذا لقيتموهم فلا تسلموا عليهم، وإن مرضوا فلا تعودوهم، وإن ماتوا فلا تشهدوا جنائزهم فانهم شيعة الدجّال ومجوس هذه الامة، حقا على الله تعالى[44] أن يلحقهم بهم»[45]. وحدثني سالم[46] عن أبيه عبدالله بن عمر عن النبيّ عليه الصلاة

---

[38] ورد الحديث في صحيح *البخاري*-بدء الخلق، ٦؛ و الأنبياء، ١؛ والقدر، ١؛ و صحيح *مسلم*-القدر، ١؛ و سنن *الترمذي*-القدر، ٤؛ و سنن *أبي داود*-السنة، ١٦؛ و سنن *ابن ماجة*-المقدمة، ١٠ بألفاظ مختلفة. انظر أيضًا: *الفقه الأبسط*، ٤٠؛ و *الجامع* للخوارزمي، ١٤٣/١.

(٣٩) ش، ل، ق : وحدثني

[٤٠] هو نافع ابو عبدالله القرشي (ت ١١٧هـ/٧٣٥م)؛ مولى ابن عمر. روى عن ابن عمر وعائشة وأبي هريرة وأبي سعيد وآخرين؛ وروى عنه الزهري وابن جريج وعقيل وغيرهم. وقد بعثه عمر بن عبدالعزيز إلى أهل مصر ليعلمهم السنن. قال ابن سعد والعجلي عنه: كان ثقة كثير الحديث. انظر: سير *أعلام النبلاء*، ٩٥/٥؛ و *الجرح والتعديل*، ٤٥١/٨؛ و *وفيات الأعيان*، ٣٦٧/٥؛ و *شذرات الذهب*، ١٥٤/١.

(٤١) ا، هـ: + عبد الله

(٤٢) ل - الله عنهما

(٤٣) ا، ش، ل - الصلاة و

(٤٤) ا، ش، ل - تعالى

[٤٥] ورد الحديث في سنن *أبي داود*، *السنة*، ١٦؛ و مسند *ابن حنبل*، ٨٦/٢، ٤٠٧/٥. راجع كذلك: *الجامع* للخوارزمي، ١٤٤/١، ١٥٥؛ و شرح مسند *أبي حنيفة* لعليّ القاري، ١٩٥، ٤١٥ .

[٤٦] هو سالم بن عبدالله بن عمر بن الخطاب أبو عمر أو أبو عبدالله القرشي (ت ١٠٦هـ/٧٢٤م)؛ كان مفتي المدينة المنورة. انظر: *طبقات ابن سعد*، ١٩٥/٥؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٤٥٧/٤-٤٦٧؛ و *وفيات الأعيان*، ٣٤٩/٢؛ و تهذيب *التهذيب*، ٤٣٦/٣؛ و *تذكرة الحفاظ*، ٨٨/١.

وقال تعالى[28]: { وَمَا تَشَاؤُنَ الاَّ اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ }[29]، أى يقدّر الله؛ وقال شعيب عليه السلام: { وَمَا يَكُونُ لَنَا اَنْ نَعُودَ فِيهَا الاَّ اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ رَبُّنَا }[30]؛ وقال نوح عليه السلام: { وَلاَ يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي اِنْ اَرَدْتُ اَنْ اَنْصَحَ لَكُمْ اِنْ كَانَ اللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يُغْوِيَكُمْ }[31] ؛ وقال تعالى: { فَاِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ }[32]؛ وقال تعالى: { لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ }[33].[34]

وحدثنا حماد عن ابراهيم عن علقمة عن عبدالله بن مسعود رضى الله تعالى عنه[35] قال: قال رسول الله صلى الله عليه و سلم: «إن خلق أحدكم يجمع فى بطن أمه نطفة أربعين يوما، ثم علقة مثل ذلك، ثم مضغة مثل ذلك، ثم يبعث الله إليه ملكًا يكتب عليه رزقه وأجله، وشقيًا أم سعيداً، والذي لا اله غيره إن الرجل ليعمل بعمل أهل النار حتى ما يكون بينه وبينها إلا ذراع[36] يسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل من أعمال أهل الجنة فيموت فيدخلها؛ وأن الرجل ليعمل بعمل أهل الجنة حتى ما[37] يكون بينه و بينها إلا ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل من أعمال أهل النار فيموت

(٢٨) ش، ق، ل - تعالى

[٢٩] سورة التكوير، ٨١/٢٩

[٣٠] سورة الأعراف، ٧/٨٩

[٣١] سورة هود، ١١/٣٤

[٣٢] سورة طه، ٢٠/٨٥

[٣٣] سورة يوسف، ١٢/٢٤

[٣٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٣-٥٤ .

(٣٥) ل - الله تعالى عنه

(٣٦) ل : زراعا

(٣٧) ل - ما

و رضاه وقضائه وقدره وحكمه وعلمه وتوفيقه وتخليقه وكتابته فى اللوح المحفوظ. والمعصية ليست بأمر الله تعالى، ولكن بمشيئته لا بمحبته، وقضائه لا برضاه، وبتقديره لا بتوفيقه، وبخذلانه وعلمه وكتابته فى اللوح المحفوظ؛ فتقدير الخير والشر كله من الله تعالى.[18]

وقال فى *الفقه الأكبر*: قدر الأشياء وقضاها، ولا يكون فى الدنيا والاخرة شئ إلا بمشيئته وعلمه وقضائه وقدره.[19] قال فى رواية أبى يوسف لقوله تعالى: [انَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ][20]؛ فما بقي فى العالم شئ إلا وهو داخل فيه.[21]

وقال فى *الفقه الأبسط*: قال تعالى: [فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللّٰهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ][22]، وقال: [يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِى مَنْ يَشَاءُ][23]، وقال: [وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلاً مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا اِلاَّ اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ][24]؛ وقال تعالى: [وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لآمَنَ مَنْ فِى الاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعًا][25]؛ وقال تعالى: [وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تُؤْمِنَ اِلاَّ بِاِذْنِ اللّٰهِ][26]؛ وقال: [وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلاَ يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ اِلاَّ مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ][27]؛

[18] انظر: *الوصية*، ٧٢-٧٣ .

[19] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٩ .

[20] سورة القمر، ٥٤/٤٩

[21] انظر: *المنتقى للباجى*، ٢٠٤/٧ .

[22] سورة النخل، ١٦/٣٦

[23] سورة النخل، ١٦/٩٣

[24] سورة الأنعام، ٦/١١١

[25] سورة يوسف، ١٢/٩٩

[26] سورة يوسف، ١٢/١٠٠

[27] سورة هود، ١١/١١٨، ١١٩

قال فى رواية يوسف بن خالد السمتى[8] وعبدالكريم الجرجانى[9]: وذلك هو[10] الذى نقول قولاً متوسطًا بين القولين، أيّما مال[11] ملت معه؛[12] كما قال محمد بن على[13] رضى الله تعالى عنه[14]: لا جبر ولا تفويض ولا تسليط.[15] وقال فى *الفقه الأبسط*: والعبد مُعاقَب فى صرف الاستطاعة التى أحدثها الله فيه وأمر بان يستعملها فى الطاعة دون المعصية.[16]

و قال فى *الوصية*: والأعمال ثلاثة؛ فريضة، وفضيلة، ومعصية[17]. فالفريضة بأمر الله تعالى ومشيئته ومحبته ورضاه وقضائه وقدره وحكمه و علمه وتوفيقه وكتابته فى اللوح المحفوظ. والفضيلة ليست بأمر الله تعالى، ولكن بمشيئته ومحبته

[8] وقد سبق التعريف به ص ٦٢ .

[9] هو عبدالكريم بن محمد الجرجانى أبو محمد (ت ١٧٠هـ/٧٨٦م)؛ قاضى جرجان. روى عن قيس بن الربيع وأبى حنيفة وعبدالرحمن بن سليمان و غيرهم. و روى عنه ابن عيينة و أبو يوسف و محمد بن ادريس الشافعى و غيرعم؛ فقد ذكره ابن حبان فى *الثقات*. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٦/٢٧٥.

(١٠) ا، ش، ل - ذلك هو

[11] اى ما اخبره الرسول عن الله. المناقب للكردرى، ٣٦٣.

[12] انظر: *المناقب* للكردرى، ٣٦٣ .

[13] هو الباقر محمد بن على بن الحسين أبو جعفر (ت ١١٤هـ/٧٣٢م)؛ فهو نجل للإمام زين العابدين، وكان مولده سنة ٥٦هـ/٦٧٥م. فقد روى عن النبى صلى الله عليه وسلم، كما روى عن على وابنيه الحسن والحسين رضى الله عنهم. وحدّث عنه ابنه، وعطاء بن أبى رباح، والأعرج مع تقدمهما، وعمرو بن دينار، والزهرى، ويحيى بن أبى كثير، وغيرهم. وهو أحد الأئمة المعترف به بين الأئمة الاثنى عشر. انظر: سير *أعلام النبلاء*، ٤/٤٠١-٤٠٩؛ و *تهذيب التهذيب*، ٩/٣٥٠؛ و *تذكرة الحفاظ* للذهبى، ١/١١٧.

(١٤) ا، ش، ل - رضى الله تعالى عنه

[15] فبالجبر قالت الجبرية، وبالتفويض قالت المعتزلة، وبالتسليط قالت الفلاسفة؛ فقد وردت العبارة الآتية فى *بحار الأنوار*: « لا جبر ولا تفويض، ولكن أمر بين أمرين ». راجع: *بحار الأنوار*، ٥/١٧ .

[16] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٩ .

(١٧) ل + إلا

فصل

[في خلق *أفعال العباد*]

قال في *الوصية*: والعبد مع أعماله وإقراره و معرفته مخلوق؛ فلما كان الفاعل[1] مخلوقًا، فأفعاله[2] أولى[3] أن تكون[4] مخلوقة.[5] وقال في *الفقه الأكبر*: ولم يجبر أحداً من خلقه على الكفر ولا على الايمان، و لا خلقه مؤمنًا ولا كافراً، ولكن خلقهم أشخاصًا؛ والايمان والكفر فعل العباد، خلق الخلق سليمًا من الكفر والايمان، ثم خاطبهم وأمرهم ونهاهم فكفر من كفر بفعله وإنكاره و حجوده. وهو بخذلان الله تعالى إياه؛ وآمن من آمن بفعله وإقراره وتصديقه كل ذلك بتوفيق الله إياه ونصرته له[6]، وجميع أفعال العباد من الحركة والسكون كسبهم على الحقيقة والله خالقها.[7]

---

(١) ق : العبد

(٢) ق - فأفعاله

(٣) ق : فأولى

(٤) ق + أفعاله

[٥] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

(٦) ق - خلق الخلق سليمًا من الكفر والايمان، ثم خاطبهم وأمرهم ونهاهم فكفر من كفر بفعله وإنكاره و جحوده. وهو بخذلان الله تعالى إياه؛ وآمن من آمن بفعله وإقراره وتصديقه كل ذلك بتوفيق الله إياه ونصرته له

[٧] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٠ .

فصل[1]

[فى عدم جواز التكليف بما لا يطاق]

قال[2] فى رواية يوسف بن خالد السمتى[3]: و الله لايكلّف العباد ما لايطيقون ولا[4] أراد منهم ما لايعلمون؛ والله[5] لا يعاقبهم بما لم يكن[6] لهم أن يعرفوا[7]، ولا يسألهم عما لم يعلموا، ولا رضي لهم بالخوض فيما ليس لهم به علم[8]، والله يعلم بما نحن فيه.[9] و قال فى *الفقه الاكبر*: يعلم من يكفر فى حال كفره كافرا، واذا آمن بعد ذلك علمه مؤمنًا فى حال ايمانه وأحبّه.[10]

---

(١) ق - فصل

(٢) ق : وقال

[٣] هو يوسف بن خالد بن عمير أبو خالد السمتى البصرى (ت ١٨٩هـ/٨٠٤م)؛ كان قديم الصحبة لأبى حنيفة ،كثير الأخذ عنه، وهو مولى صخر بن سهل الليثى. قال أبو معين فى حقه إنه ضعيف وكذاب. انظر: *التاريخ الكبير* للبخارى، ٣٨٨/٨؛ و *أخبار أبى حنيفة* للصيمرى، ١٥٠؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤١١/١١.

(٤) ش، ل - لا

(٥) ق - الله

(٦) ا، ش، ل : لم يعلموا

(٧) ا، ش، ل - لهم أن يعرفوا

(٨) ق - ولا يسألهم عما لم يعلموا، ولا رضي لهم بالخوض فيما ليس لهم به علم

[٩] هذه الرواية لم ترد فى الرسائل الخمس.

[١٠] وردت العبارة فى *الفقه الأكبر*، ص ٧٤، كالآتى: « وأحبّه من غير أن يتغير علمه وصفته ».

فصل

[*في الاستطاعة الحقيقية*]

قال في *الوصية*: والاستطاعة مع الفعل.[1] وقال في *الفقه الأبسط*: و [الاستطاعة] التي يعمل بها العبد المعصية هي بعينها تصلح بان[2] يعمل[3] بها الطاعة.[4] وقال في *الوصية*: وليس قبل الفعل ولا بعده، لأنه لو كان قبل الفعل لكان العبد مستغنيًا عن الله تعالى وقت الحاجة؛ وهذا خلاف حكم النص، لقوله تعالى: { وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ }[5]. والله خلق الخلق ولم يكن لهم طاقة، لانهم ضعفاء عاجزون؛ ولو كان بعد الفعل لكان من المحال، لأنه حصول بلا استطاعة وطاقة.[6]

---

[١] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

(٢) ق : لأن

(٣) ل : تعمل

[٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٩ .

[٥] سورة محمد، ٣٨/٤٧

[٦] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

بغيره، والشقيّ من شقى فى بطن أمه»[9]. فأوّل[10] ما روى ثوبان[11] رضي الله تعالى عنه[12] عنه عليه الصلوة والسلام أنه قال: «لا يزيد في العمر إلا البر، ولا يرد القدر إلا الدعاء، وإن العبد ليحرم الرزق بالذنب يصيبه»[13].

وقال فى *الوصية*: والكسب وجمع المال من الحلال[14] حلال، وجمع المال من الحرام حرام.[15]

[9] أخرجه *البخارى* فى بدء الخلق، ٦، و فى الأنبياء، ١؛ و *مسلم* فى القدر، ١؛ و *الترمذى* فى القدر، ٤؛ و *ابن ماجة* فى المقدمة، ١٠؛ و الخوارزمى فى *الجامع*، ١٤٣/١.

(١٠) ا، ش، ل: وعليه

[١١] هو ثوبان النبوى أبو عبدالله، مولى رسول الله (ت ٥٤هـ/٦٧٣م)؛ سبى من أرض الحجاز، فاشتراه النبيّ وأعتقه، فلزم النبي وصحبه. حفظ عنه كثيراً من العلم و طال عمره. وحدث عنه شداد بن أوس، وجبير بن نفير، وأبو ادريس الخولاني، وراشد بن سعد، وآخرون. انظر: *طبقات* ابن سعد ٧/ ٤٠٠؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٥/٣؛ و *الجرح و التعديل*، ٤٦٩/٢؛ و *أسد الغابة*، ١/ ٢٥٠؛ و *الاستيعاب* لابن عبدالبر، ٢١٨/١.

(١٢) ا، ش، ل – رضي الله تعالى عنه

[١٣] أخرجه *ابن ماجة* فى المقدمة، ١٠؛ و الخوارزمى فى *الجامع*، ١١٣/١، بألفاظ مختلفة. وقال أبو الفضل القرافى إن هذا الحديث حديث حسن.

(١٤) ل : الحال

[١٥] انظر: *الوصية*، ٧٤ .

فصل

[*فى الرزق و الأجل*]

قال فى *الوصية*: والله خالق العباد ورازقهم ومميتهم، لقوله تعالى: { ٱللَّهُ ٱلَّذِى خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ }[1]؛[2] وقال فى رواية[3] البلخى والخوارزمى[4]: وحدثنى يزيد بن عبدالرحمن الأودى[5] عن عبدالله بن مسعود[6] عن النبيّ عليه السلام أنه قال: «تكون النطفة أربعين ليلة، ثم تكون علقة أربعين ليلة[7]، ثم تكون مضغة أربعين ليلة، ثم ينشئه الله[8] خلقًا، فيقول الملك: أي رب، أذكر أم أنثى؟، أسعيد أم شقي؟، ما أجله؟، ما رزقه؟، ما أثره؟، فيكتب ما يريد الله به. فالسعيد من وُعِظ

---

[١] سورة الروم، ٣٠/٤٠

[٢] وفى *الوصية* قد وردت عبارة زائدة على ما فى المتن هنا كالآتى: « والكسب حلال وجمع المال من الحلال حلال وجمع المال من الحرام حرام». انظر: *الوصية*، ٧٤ .

(٣) ا + محمد والحافظ طلحة والحارثى

[٤] هو محمد بن محمود بن محمد بن حسن، أبو المؤيد الخوارزمى (ت ٦٥٥هـ/١٢٥٧م): تفقه على الإمام طاهر بن محمد الحفصى، وولّى قضاء خوارزم. درّس ببغداد، وصنف مسانيد الإمام أبى حنيفة فى مجلدين، فجمع فيها بين خمسة عشر مصنفًا. انظر: *تاج التراجم* لابن قطلوبغا، ٦٦؛ و *كشف الظنون*، ١٦٨١/٢.

[٥] هو يزيد بن عبدالرحمن أبو داود الأودى الكوفى؛ سمع عليًا، ورواه عنه ابنان له، وهما ادريس و داود. وذكره ابن حبان فى *الثقات* ووثقه العجلى، وأخرج محمد بن الحسن فى *الآثار* عن أبى حنيفة، عن يزيد بن عبدالرحمن أحاديث من الطبقة الثالثة. انظر: *التاريخ الكبير* للبخارى، ٣٤٧/٨؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣٤٥/١١؛ و *تقريب التهذيب* لابن حجر، ٣٦٨/٢.

(٦) ل + رضي

(٧) ش، ق، ل - ثم تكون علقة أربعين ليلة

(٨) ق + تعالى

لهم.[٩] أليس دلّهم على الطاعة وألهمهم إياها وصبّرهم عليها؟ أما هذه نِعَمٌ[١٠] أنعم الله تعالى[١١] بها عليهم[١٢]. فلو طالبهم بشكر هذه النعم ما قدروا عليه[١٣] وقصّروا، وكان له أن يعذّبهم بتقصير الشكر، وهو غير ظالم لهم.[١٤]

وقال في *الفقه الأكبر*: وخلق الخلق سليمًا من الكفر والايمان، ثم خاطبهم وأمرهم ونهاهم، فكفر من كفر بفعله وإنكاره وجحوده، وهو بخذلان الله تعالى إياه؛ وآمن من آمن بفعله وإقراره وتصديقه، كل ذلك بتوفيق الله إياه ونصرته له".[١٥][١٦] ولا يجوز أن نقول[١٧]: يسلب الله الايمان من عبد مؤمن قهراً، ولكن العبد يدع الايمان؛ فاذا ترك فحينئذ يسلب منه الشيطان.[١٨]

---

[٩] أخرجه أبو داود في *السنة*، ١٦؛ و ابن ماجة في *المقدمة*، ١٠؛ و أحمد في *المسند*، ١٨٢/٥، ١٨٥. وتكملة الحديث في المصادر كلها كالآتي: «ولو رحمهم لكانت رحمته خيراً لهم من أعمالهم».

(١٠) ا، ش، ل: نعما

(١١) ا، ش، ل – تعالى

(١٢) ش، ل + قال

(١٣) ش، ق، ل : عليها

[١٤] فهي رواية لم ترد في الرسائل الخمس لأبي حنيفة. انظر: *جامع المسانيد* للخوارزمي، ١٨٢/١؛ و شرح مسند *أبي حنيفة* لعليّ القاري، ٣٨٠ .

(١٥) ا، ش، ل – وخلق الخلق سليمًا من الكفر والايمان، ثم خاطبهم وأمرهم ونهاهم، فكفر من كفر بفعله وإنكاره وجحوده، وهو بخذلان الله تعالى إياه؛ وآمن من آمن بفعله وإقراره وتصديقه، كل ذلك بتوفيق الله إياه ونصرته له.

[١٦] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٠ .

(١٧) ش : يقول

[١٨] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٣ .

فصل

[فى التفضل والعدل ونفي الأصلح]

قال فى *الفقه الأكبر*: والله تعالى متفضل على عباده، وعادل على عباده، يعطى أضعاف ما[1] يستوجب العبد تفضلاً منه تعالى. وقد يعاقب العبد على الذنب عدلاً منه، وقد يعفو فضلاً منه.[2] والله يهدى من يشاء فضلاً منه، ويضل من يشاء عدلاً منه. وإضلاله خذلانه؛ وتفسير الخذلان: أن لايوفق العبد على ما يرضاه عنه، وهو عدل منه تعالى[3]، وهو[4] عقوبة المخذول على المعصية.[5]

وقال فى *الفقه الأبسط*: والله الغنيّ لايطلب الله عن احتياج من العباد شيئًا، إنما هم[6] يطلبون منه الخير. وحق الله عليهم أن يعبدوه ولا يشركوا به شيئًا. فاذا فعلوا ذلك فحقهم عليه أن يغفر لهم ويثيبهم عليه.[7] وقال فى رواية محمد: قال عطاء بن أبى رباح[8] رحمه الله: لو عذّب الله أهل سمواته وأهل أرضه لعذّبهم، وهو غير ظالم

---

(١) ل : لما

[٢] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢ .

(٣) ش، ق، ل - تعالى

(٤) ق : وهى

[٥] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٢-٦٣ .

(٦) ل - هم

[٧] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥٣ .

[٨] هو عطاء بن أبى رباح أسلم أبو محمد القرشى (ت ١١٤هـ/٧٣٢م)؛ وُلد أثناء خلافة عثمان بن عفان رضى الله عنه. حدث عن عائشة، وأم سلمة، وأبى هريرة، وابن عباس، وغيرهم؛ وحدث عنه مجاهد بن جبر، وعمرو بن دينار، والزهرى، وقتادة، والأعمش، وآخرون. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٤٦٧/٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٧٨/٥؛ و *تهذيب التهذيب*، ١٩٩/٧.

الباب الثالث

فى صفاته[1] الفعلية و ما يرجع إليها

قال فى *الفقه الأكبر*: فالفعلية التخليق و الترزيق[2] والإنشاء والإبداع والصنع و غير ذلك. والله تعالى لم يزل خالقًا بتخليقه، والتخليق صفته فى الأزل؛ وفاعلاً بفعله والفعل صفته فى الأزل. فكان الله خالقًا قبل أن يخلق، ورازقًا قبل أن يرزق. وفعله صفته فى الأزل، والفاعل هو الله. وفعل الله غير مخلوق، والمفعول مخلوق.[3]

---

(١) ق : الصفات

(٢) ا، ش، ل - والترزيق

[٣] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨ .

والوقوف[٨٧] بين يديه، والرؤية فى الآخرة بلا كيف[٨٨].

---

(٨٧) ل: الوقف

(٨٨) انظر: الفقه الاكبر، ٦٣.

والحصكفي، حدثنى اسماعيل بن أبى خالد[79] عن قيس بن أبى حازم البجلى[80] عن جرير بن عبدالله البجلى[81] عن النبيّ صلى الله عليه وسلم أنه قال: « إنكم سترون ربكم كما ترون هذا القمر ليلة البدر لا تضامّون فى رؤيته »[82]. وقال فى *الفقه الأكبر*[83]: وليس قرب الله تعالى ولا بعده من طريق طول[84] المسافة ولا قصرها، ولكن[85] على معنى الكرامة والهوان. والمطيع قريب منه تعالى بلا كيف، والعاصى بعيد عنه[86]. والقرب والإقبال يقع على المناجي، وكذلك جواره تعالى فى الجنة،

---

[٧٩] هو اسماعيل بن أبى خالد أبو عبدالله البجلى (ت ١٤٦هـ/٧٦٣م)؛ كان تابعيًا ومحدث الكوفة فى زمانه مع الأعمش، بل هو أسنّ من الأعمش. لقد حدث عن عبدالله بن أبى أوفى، وقيس بن أبى حازم، وغيرهم؛ وروى عنه الحكم بن عتيبة، ومالك بن مغول، وشعبة، وسفيان، وغيرهم. انظر: *سير أعلام النبلاء*، ١٧٦/٦؛ و *تهذيب التهذيب*، ٢٩١/١؛ و *شذرات الذهب*، ٢١٦/١.

[٨٠] هو قيس بن أبى حازم، أبو عبدالله البجلى الأحمسى الكوفى (ت ٩٧هـ/٧١٥م). روى عن أبى بكر، وعمر، وعثمان، وعلى، وعمار، وابن مسعود، وغيرهم؛ وروى عنه أبو اسحاق السبيعى، والمغيرة بن شبيل، وآخرون. انظر: *الطبقات الكبرى*، ٦٧/٦؛ و *سير أعلام النبلاء*، ١٩٨/٤-٢٠٢.

(٨١) ا، ق - البجلى

[هو جرير بن عبدالله بن جابر بن مالك أبو عمرو البجلى (٥١هـ/٦٧١م)؛ من أعيان الصحابة، حدث عنه أنس، وقيس بن أبى حازم، وأبو وائل، والشعبى، وغيرهم. انظر: *الطبقات الكبرى*، ٢٢/٦؛ و *أسد الغابة*، ٣٣٣/١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٧٣/٢؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٥٣٠/٢.]

[٨٢] أخرجه *صحيح البخارى*، التوحيد، ٢٤؛ و *صحيح مسلم*، الايمان، ٨٠؛ و *سنن الترمذى*، صفة الجنة، ١٧؛ و الخوارزمى فى *الجامع*، ١٦٤/١؛ و على القارئ فى شرح مسند *أبى حنيفة*، ٥٧٩. ومن الجدير بالذكر أن رواية جرير هذه لم ترد فى *الفقه الأكبر* و *الوصية*.

(٨٣) ا - وقال فى الفقه الأكبر

(٨٤) ل - طول

(٨٥) ل : ولا

(٨٦) ا، ش، ل + فكذا الرؤية

فصل

فى تحقيق الرؤية

قال فى *الوصية* و *الفقه الأكبر*: ولقاء الله تعالى لأهل الجنة حق بلا كيفية ولا تشبيه ولاجهة[٧٤]. [قال فى *الفقه الأكبر*]: يراه المؤمنون وهم فى الجنة بأعين رؤوسهم، ولا يكون بينه وبين خلقه مسافة[٧٥]. و[٧٦] قال فى رواية الأنصارى[٧٧] والبلخى[٧٨]

---

[٧٤] انظر: *الوصية*، ٧٥ .

[٧٥] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٦١-٦٢ .

(٧٦) ا، ق - و

[٧٧] هو محمد بن عبدالباقى بن محمد، القاضى أبو بكر الأنصارى البغدادى النصرى (ت ٥٣٥هـ/ ١١٤٠م)؛ من محلة النصرية المعروف بقاضى المرستان. وُلد سنة ٤٤٢هـ/ ١٠٥٠م، وسمع عن كثير من رجال الحديث، واجاز له أبو القاسم التنوخى وأبو الفتح بن شيطا والقاضى أبو عبدالله بن سلامة القضاعى، وتفقه قليلاً عند أبى يعلى. فقد حدث عنه خلق كثير، منهم السلفى والسمعانى وابن ناصر و ابن عساكر وابن الجوزى وآخرون. انظر: *لسان الميزان*، ٢٤١/٥؛ و *سير أعلام النبلاء*، ٢٣/٢٠؛ و *شذرات الذهب*، ١٠٨/٤؛ و *المنتظم* لابن الجوزى، ٩٢/١٠؛ و *كشف الظنون*، ١٣٨/١، ١٦٨١/٢.

(٧٨) ق - والبلخى

[هو حسين بن محمد بن خسرو أبو عبدالله البلخى (ت ٥٢٢هـ/١١٢٨م)؛ جامع *المسند* لأبى حنيفة. قال ابن النجار: هو فقيه أهل العراق ببغداد فى وقته؛ سمع من أبى الحسين الأنبارى، وابن عبدالله الحميدى، وروى عنه ابن عساكر وابن الجوزى. انظر: *لسان الميزان*، ٣١٢/٢؛ و *الجواهر المضية*، ١٢٧/٢؛ و *تاج التراجم*، ٢٥؛ و *الطبقات السنية*، ١٦٠/٣؛ و *كشف الظنون*، ١٦٨١/٢.]

{لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ }[٦٦].

وقال فى *الوصية*: وهو حافظ العرش وغير العرش من غير احتياج. فلو كان محتاجا لما قدر على ايجاد العالم وتدبيره كالمخلوقين. ولو كان محتاجًا إلى الجلوس والقرار، فقبل خلق العرش أين كان الله؟ تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً [٦٧]. وقال فى *الفقه الأبسط*: كان الله تعالى ولا مكان، كان قبل أن يخلق الخلق، كان ولم يكن أينَ ولا خلقٌ ولا شئ، وهو خالق كل شئ[٦٨]؛ وأنه تعالى يُدْعى من أعلى لامن أسفل، لأن الأسفل ليس من وصف الربوبية والألوهية[٦٩] فى شيئ. وعليه ما ورد[٧٠] في الحديث: إن رجلاً أتى إلى النبيّ عليه السلام بأمَة سوداء فقال: وجب عليٌ عتق رقبة مؤمنة، أفتُجْزِئنى هذه؟ فقال لها النبيّ صلى الله عليه و سلم: أمؤمنة انتِ؟ قالت: نعم، فقال: أين الله؟ فأشارت إلى السماء، فقال: أعتقها فانها مؤمنة[٧١] [٧٢]. فمن قال: لا أعرف ربى، أفى السماء أم فى الأرض؟ فهو كافر. كذا من قال: إنه على العرش، لكن لا أدرى: العرش أفى السماء أم فى الأرض[٧٣]؟

[٦٦] سورة الشورى، ١١/٤٣؛ انظر: الفقه الابسط، ٥٢ ـ ٥٣.

[٦٧] انظر: *الوصية* ، ٧٣ .

[٦٨] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٥٣ .

(٦٩) ا - والألوهية

(٧٠) ا، ش، ل: روي

[٧١] ورد فى *صحيح مسلم*، المساجد، ٧؛ و *الموطأ*، العتق، ٦؛ و مسند *ابن حنبل*، ٢٩١/٢؛ و *الاسماء و الصفات* للبيهقى، ٥٣٢؛ و شرح *مسند أبى حنيفة* لعليّ القارى، ١٥٧.

[٧٢] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٤٧-٤٨ .

[٧٣] انظر: *الفقه الأبسط* ،٤٥ .

غضبه عقوبته ورضاه ثوابه[58] .[59]

وقال في *الوصية*: والله على العرش استوى من غير أن يكون له حاجة واستقرار عليه[60].

وقال في *الفقه الأكبر*: وكل شئ ذكره العلماء بالفارسية من صفات البارئ تعالى فجائز القول به. ذكر اليد لايجوز بالفارسية. ويجوز أن يقول: «بروى خداى» بلا تشبيه[61]. [قال في *الفقه الابسط*]: لايوصف الله بصفات المخلوقين[62]. [قال في *الفقه الأكبر*]: ولايقال إن يده قدرته أونعمته، لأن فيه إبطال الصفة، وهو قول أهل القدر والإعتزال؛ ولكن يده صفته بلا كيف[63]. وقال في *الفقه الأبسط*: «يد الله فوق أيديهم»[64] ليست كأيدى خلقه، ليست بجارحة وهو خالق الأيدى، ووجهه ليس كوجوه خلقه، وهو خالق كل الوجوه، ونفسه ليست كنفس خلقه، وهو خالق كل[65] النفوس،

---

(٥٨) ق - ولا يقال غضبه عقوبته و رضاه ثوابه

[٥٩] وردت العبارة في *الفقه الأكبر*، ص ٥٩، بالآتي: [وله يد ووجه ونفس كما ذكره الله تعالى في القرآن، فما ذكر الله تعالى في القرآن من ذكر الوجه واليد والنفس فهو له صفات بلا كيف. ولايقال إن يده قدرته أونعمته، لأن فيه إبطال الصفة، وهو قول أهل القدر والإعتزال، ولكن يده صفته بلا كيف، وغضبه و رضاه صفتان من صفاته تعالى بلا كيف]؛ انظر كذلك: الفقه الأبسط، ٥٢ .

[٦٠] وردت العبارة في *الوصية*، ص ٧٣، بالآتي: [واستقر عليه وهو حافظ العرش وغير العرش من غير احتياج فلو كان محتاجا لما قدر على ايجاد العالم وتدبيره كالمخلوقين ولو كان محتاجًا إلى الجلوس والقرار فقبل خلق العرش أين كان الله، تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً].

(٦١) ش، ل : شبيه انظر: الفقه الاكبر،٦٣.

[٦٢] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٥٢ .

[٦٣] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٩ .

[٦٤] سورة الفتح، ٤٨/ ١٠.

(٦٥) ا، ش، ل - كل

إياه حيث لم يجعل بينه وبين موسى رسولاً"[٥٢].

قال فى *الفقه الأكبر*: وآيات القرآن فى معنى الكلام كلها مستوية فى الفضيلة والعظمة، إلا أن لبعضها فضيلة الذكر وفضيلة المذكور، مثل آية الكرسى لأن المذكور فيها جلال الله وعظمته وصفاته. فاجتمعت فيها فضيلتان: فضيلة الذكر، وفضيلة المذكور. وأما قصة الكفار ففضيلة[٥٣] الذكر فحسب، وليس للمذكور فضيلة وهم الكفار، وكذلك الأسماء والصفات كلها مستوية فى العظم والفضل لا تفاوت بينهما"[٥٤].

فصل

فى تحقيق الصفات المتشابهة

قال فى *الفقه الأكبر*: وله تعالى يد[٥٥] ووجه[٥٦] ونفس[٥٧] بلا كيف، كما ذكر الله تعالى فى القرآن، وغضبه ورضاه وقضاؤه وقدره من صفاته بلا كيف. ولا يقال:

---

[٥٢] انظر: العالم والمتعلم، ٣٠ .

(٥٣) ش، ل : فضيلة

[٥٤] انظر: *الفقه الأكبر*، ٦٣ .

[٥٥] انظر : آل عمران، ٣/٧٣؛ و الفتح، ٤٨/١٠؛ و الحديد، ٥٧/٢٩ .

[٥٦] انظر: القصص، ٢٨/٨٨؛ و الرحمن، ٥٥/٢٧ .

[٥٧] انظر: سورة المائدة، ٥/١١٦ .

وتنزيله على رسول الله عليه السلام[٤٤]، وهو صفته[٤٥] على التحقيق، مكتوب فى المصاحف، مقروء بالألسنة، محفوظ في الصدور، وغير حالّ فيها. والحبر و الكاغذ والكتابة والقراءة مخلوقة لأنها أفعال العباد. فمن قال بأن كلام الله مخلوق فهو كافر بالله العظيم؛ والحروف، والكلمات، والآيات، ودلالات القرآن لحاجة العباد إليها، والله تعالى معبود لايزال عما كان. وكلامه تعالى مقروء، محفوظ من غير مزايلة عنه تعالى، ومعناه مفهوم هذه[٤٦] الأشياء[٤٧].[٤٨]

[وقال فى *الفقه الأكبر*]: وما ذكر الله تعالى عن موسى عليه السلام وغيره وفرعون وإبليس لعنهما الله تعالى[٤٩]، فان ذلك كلام الله تعالى اخباراً عنهم، وأن كلام موسى وغيره من المخلوقين مخلوق. وكان الله متكلمًا ولم يكن كلّم موسى، وسمع موسى كلام الله كما فى قوله تعالى: { وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا }[٥٠]، كلّم موسى بكلامه الذى هو له صفة فى الأزل[٥١]. وقال فى *كتاب العالم*: خصّه بكلامه

---

(٤٤) ق : على رسوله صلى الله عليه و سلم؛

ا، ش، ل + والله معبود لايزال عما كان وكلامه مقروء ومحفوظ من غير مزايلة عنه تعالى وكلام الله تعالى قائم بذاته معناه مفهوم بهذه الأشياء

(٤٥) ل : صفة

(٤٦) ل : وهذا

(٤٧) ق - ومعناه مفهوم هذه الأشياء. ولعل المراد معنى من عبارة الامام ان قرائة القرآن وكتابته من افعال العباد، وهى مخلوقة لانها فى الواقع كلام لفظى واما المعنى المراد منها فهى القائمة بذات الله تعالى غير مخلوقة، لانها كلام نفسى.

[٤٨] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨؛ و *الوصية*، ٧٣-٧٤.

(٤٩) ا - تعالى

[٥٠] سورة النساء، ٤/١٧٤

[٥١] انظر: الفقه الأكبر، ٥٨-٥٩.

ولايرضى به لأنه خلق إبليس، وكذلك الخمر والخنزير؛ ورضى أن يخلقهن ولم يرض أنفسهن، لأنه لو رضى الخمر بعينها لكان من شربها فقد شرب ما رضى الله، ولكن لايرضى الخمر ولا الكفر ولا إبليس ولا أفعاله. قد[٣٨] أمر الله بشيئ ولم يشأ خلقه، وشاء شيئا ولم يأمر به خلقه؛ أمر الكافر بالاسلام، ولم يشأ له، وشاء الكفر للكافر ولم يأمر به؛ ورضى الله شيئًا ولم يأمر به كالعبادات النافلة. وما أمر الله بشيئ ولم يرض به، لأن كل شيئ أمر به فقد رضى به[٣٩].

قال[٤٠] فى رواية محمد: ولا يستطيع أحد أن يجري فى ملك الله مالم يقض؛ واذا أراد من عبد أن يكفر لايقال: أساء وظلم، لأنه إنما يقال لمن خالف ما أمر[٤١]. وقد عرّف عباده ما طلب منهم من الايمان به[٤٢].

فصل

فى تحقيق الكلام النفسى

قال فى *الفقه الأكبر*: والله يتكلم لا ككلامنا، نحن نتكلم بالآلات من المخارج و الحروف، والله متكلم بلا آلة ولا حروف[٤٣].

وقال فى *الفقه الأكبر* *والوصية*: والقرآن كلام الله تعالى غير مخلوق، ووحيه

---

(٣٨) ق - قد

[٣٩] لقد وردت العبارة بمعناها فى *الفقه الأبسط*، ص ٤٩-٥٠ .

(٤٠) ق : وقال

(٤١) ا،ش،ل + الله

(٤٢) ا - به؛ رواية محمد لم ترد في الرسائل الخمس لابي حنيفة.

[٤٣] وفى *الفقه الأكبر* ، ص ٥٩، وردت تلك العبارة الزائدة: [والحروف مخلوقة وكلام الله تعالى غير مخلوق]؛ غير أن تلك العبارة فى *الفقه الأكبر* لم ترد فى نسخة [ق].

أمره[٣٠].

و[٣١] قال في رواية محمد: والأمر أمران: أمر الكينونة[٣٢] اذا أمر شيئًا كان، وأمر الوحي وهو ليس من إرادته وليس إرادته من أمره. وتصديق ذلك قول ابراهيم لابنه: { إنّي أرَى فِي الْمَنَامِ أنّي أذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي اِنْ شَاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرِينَ }[٣٣]؛ ولم يقل «ستجدنى صابراً» من غير «إن شاء الله». فكان ذلك أمره تعالى، ولم يكن من إرادته تعالى ذبحه[٣٤].

و[٣٥] قال في *الفقه الأبسط*: ومن عمل بمشيئة الله وطاعته و بما أمر به فقد[٣٦] عمل برضاه و عدله؛ ومن عمل بمشيئة الله و بغير ما أمر به فلم يعمل برضاه، لكن عمل معصيته ومعصيته غير رضاه. ويعذب الله العباد على ما لايرضى لأنه يعذبهم على الكفر والمعاصى و لايرضى به ولكن يرضى أن يعذبهم، وينتقم منهم بتركهم الطاعة، وأخذهم بالمعصية ، ويعذّبهم على الكفر والمعاصى وشاء هالهم. ويعذّب الكفار على ما يرضى ان يخلق، لانه يعذبهم على الكفر، ورضي أن يخلق الكفر، ولم يرض الكفر بعينه. قال الله تعالى: { وَلاَ يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ }[٣٧]؛ يشاء لهم

---

[٣٠] لقد ذكرت العبارة فى *الفقه الأبسط* بمعناها، وذلك فى ص ٤٩ .

(٣١) ا، ش، ل - و

(٣٢) ا : الكمينونة

[٣٣] سورة الصافات، ١٠٢/٣٧

[٣٤] لم ترد رواية محمد فى *الفقه الأبسط*؛ غير أنه قد انقسمت المشيئة فى شرح الفقه الأكبر على قسمين: مشيئة خبر، ومشيئة تفويض... ٤-٥، ١٠-١١.

(٣٥) ا، ش، ل - و

(٣٦) ش، ل - فقد

[٣٧] سورة الزمر، ٧/٣٩

وقال فى *الفقه الأبسط*: ويقال للقدرى[22]: أرأيت لو شاء الله أن يخلق الخلق كلهم مطيعين مثل الملائكة هل كان قادرا؟ فان قال: لا، فقد وصف الله تعالى[23] بغير ما وصف به نفسه، لقوله تعالى: { وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ }[24]؛ وقوله تعالى[25]: { قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلَىَ أَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ أَوْ مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ }[26]. وإن قال: قادر، يقال له: أرأيت لو شاء الله أن يكون إبليس مثل جبرائيل فى الطاعة، اما كان قادرا؟ فان قال: لا، فقد ترك قوله ووصفه تعالى بغير صفته[27].

فصل

فى تحقيق المشيئة

قال فى *الفقه الأبسط*: والله شاءٍ بالمشيئة، شاء للمؤمنين الايمان ولأهل الخير الخير، وشاء للكافرين[28] الكفر وللعاصين[29] المعصية، أمر الكافرين بالاسلام. وشاء لهم قبل أن يخلقهم أن يكونوا كفاراً ضلالاً؛ قدر بالمشيئة وشاء بعلم وسبقت مشيئته

---

[22] فالقدرى هو الذى يتبع القدرية. والقدرية: هم الذين يزعمون أن كل عبد خالقٌ لفعله، ولا يرون الكفر و المعاصي بتقدير الله. فقد كان معبد الجهنى أسبق الناس قولاً بالقدر، فيذكر عنه الذهبي أنه تابعيٌ، غير أنه قد سنّ سنة سيئة، فكان أول من تكلم فى القدر وخرج مع الأشعث، فقتله الحجاج عام ٨٠/٦٩٩. انظر: الفرق بين الفرق، ١١٣؛الملل و النحل، ٤٣؛ و *التعريفات* للجرجانى، ١١٦؛ و *تاريخ الفكر الفلسفى فى الاسلام* لأبى ريان، ٢٦.

(٢٣) ا، ش، ل - تعالى

[٢٤] سورة الأنعام، ١٨/٦، ٦١

(٢٥) ا، ش، ل - تعالى

[٢٦] سورة الأنعام، ٦٥/٦

[٢٧] انظر: *الفقه الأبسط*، ٥١.

(٢٨) ش، ق، ل : للكافر

(٢٩) ش، ق، ل : والعاصى

فصل[16]

فى تحقيق العلم

قال فى *الفقه الأكبر*: كان الله تعالى عالمًا فى الأزل بالأشياء قبل كونها، وخلق الأشياء لا من شئ، يعلم لا كعلمنا، يعلم المعدوم فى حال عدمه معدومًا، ويعلم أنه كيف يكون اذا أوجده؛ ويعلم الموجود فى حال وجوده موجوداً، ويعلم أنه كيف يكون فناؤه؛ ويعلم القائم فى حال قيامه قائمًا، فاذا قعد فقد علمه قاعداً فى حال قعوده من غير أن يتغير علمه أو يحدث له علم[17]. لم يزل ولا يزال عالمًا بعلمه، والعلم صفته فى الأزل[18].

فصل[19]

فى تحقيق القدرة

قال فى *الفقه الأكبر*: والله[20] يقدر لا كقدرتنا، لم يزل ولا يزال قادراً بقدرته، والقدرة صفته فى الأزل[21].

---

(١٦) ق - فصل

(١٧) انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٩-٦٠ .

[١٨] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨ .

(١٩) ق - فصل

(٢٠) ق - قال فى الفقه الأكبر: والله

(٢١) انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨ .

والبصر، والعلم، والقدرة، والإرادة، والكلام[٨]. وقال فى *الوصية*: لاهو ولا غيره[٩]. قال فى *الفقه الأكبر*: وصفاته فى الأزل غير محدثة ولا مخلوقة، والتغير والاختلاف والأحوال يحدث فى المخلوقين؛ ومن قال: إنها مخلوقة، أو محدثة، أو توقف فيها، أو شك فيها فهو كافر[١٠].

وقال فى رواية أبى يوسف : ولا ينبغى لأحد أن ينطق فى الله بشيئ من ذاته، ولكن يصفه بما وصف به نفسه[١١] ولا يقول[١٢] فيه برأيه شيئًا، تبارك الله رب العالمين[١٣].

فصل[١٤]

فى تحقيق السمع و البصر

قال فى *الفقه الأكبر*: والله تعالى يسمع لاكسمعنا، ويرى لاكرؤيتنا الأشياء[١٥].

---

[٨] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨ .

[٩] وردت العبارة فى *الوصية* ، ص ٧٣، بالآتى: « ونقر بان القرآن كلام الله تعالى غير مخلوق ووحيه وتنزيله لاهو ولا غيره بل هو صفته على التحقيق » .

[١٠] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٨ .

(١١) ش : لنفسه

(١٢) ا : تقول

[١٣] لم ترد رواية أبى يوسف فى الرسائل الخمس المروية عن أبى حنيفة. فقد ذكر صاحب *إشارات المرام*، ١٤٩، أنه رواها أبو العلاء الصاعدى فى *كتاب الاعتقاد* وأبو شجاع الناصرى فى *البرهان*.

(١٤) ق - فصل

[١٥] انظر: *الفقه الأكبر*، ٥٩ .

الباب الثانى

فى الصفات[1] الذاتية، وما يرجع إليها

قال فى *الفقه الأكبر*: والله تعالى واحد، لامن طريق العدد ولكن من طريق انه لا شريك له؛ لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً أحد[2]، لا جسم، ولا جوهر[3]، ولا عرض، ولا حدّ له، ولا ضدّ له، ولا ندّ له، ولا مثل له[4]. ولا يشبه شيئًا من خلقه ولا يشبهه شئ من خلقه[5]؛ و هو شئ لا كالأشياء، و معنى الشئ إثباته[6].

فصل

فى تحقيق الصفات الذاتية

قال فى *الفقه الأكبر*: والله لم يزل ولا يزال باسمائه و صفاته، لم يحدث له صفة ولا اسم؛ وصفاته كلها خلاف صفات المخلوقين. وهى[7]: الحياة، والسمع،

---

(١) ا، ش، ل : صفاته

[٢] فلعل المراد هنا الآيات الواردة فى سورة الإخلاص، ١١٢/٣-٤ . راجع: *الفقه الأكبر* ، ٥٨ .

(٣) ا، ش، ل - ولا جوهر

[٤] لقد بدأت العبارة فى *الفقه الأكبر* بالآتى: «وهو شيئ لا كالأشياء ومعنى الشيئ إثباته». انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٩ .

[٥] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٨ .

[٦] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٩ .

[٧] لقد ذكرت الصفات فى نسخة [ق] على هذا الترتيب: الحياة والعلم والإرادة والقدرة والسمع والبصر والكلام، ثم كان ترتيب المباحث للفصول على ذلك.

تعالى[52] يعرف من قِبل الرسول، بل ينبغى أن يقول: إن العبد لا يعرف شيئًا من الخير إلا من قِبل الله تعالى[53].

و قال فى *الفقه الأكبر*: واذا أشكل على الانسان شئ من دقائق علم التوحيد فانه ينبغى له أن يعتقد فى الحال ما هو الصواب عند الله تعالى[54]، إلى أن يجد عالمًا فيسأله، ولا يسعه تأخير الطلب ولا يعذر بالتوقف فيه، ويكفر إن وقف[55].

---

(٥٢) ا، ق - تعالى

[٥٣] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٣-٣٤ .

(٥٤) ش، ل - تعالى؛ ل + بلغ

[٥٥] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٦٣-٦٤ .

وجود بان بناه[٤٧].

و قال في كتاب *العالم*: ويعرف الرسول من قبل الله تعالى، لأن الرسول، وإن كان يدعو إلى الله، لم يكن أحد يعلم بأن الذى يقول الرسول حق حتى يقذف الله فى قلبه التصديق والعلم بالرسول. ولذلك قال الله تعالى: { إِنَّكَ لاَ تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ }[٤٨]. ولو كانت معرفة الله من قِبل الرسول لكان المنة على الناس فى معرفة الله من قِبل الرسول لا من قِبل الله، ولكن المنة عن[٤٩] الله على الرسول فى معرفة الرب تعالى[٥٠]. والمنة لله على الناس بما عرّفهم الله تعالى[٥١] من التصديق بالرسول. ولذلك لا ينبغى لأحد أن يقول: إن الله

[٤٧] فالعبارة الآتية: [ويعذرون فى الشرائع إلى قيام الحجة، ولا عذر لأحد فى الجهل بخالقه لما يرى من خلق السموات والأرض، و خلق نفسه وغيره. وقال فى رواية أبى يوسف: وكما يحيل العقل فى سفينة مشحونة بالاحمال احتوشتها فى لجّة البحر أمواج متلاطمة ورياح مختلفة أن تجري مستوية، وليس أحد يجريها و يقودها، فكذلك يستحيل قيام هذا العالم على اختلاف أحواله، و تغير أموره وأعماله من غير صانع حكيم ومحدث وحافظ وعليم. وكذا خروج الجنين من بطن أمه بصورة حسنة ليس من نجم ولا طبع، بل من تقدير صانع حكيم. والعالم يتغير من حال إلى حال، والتغير لا بد له من مغيِّر، فدل تغيره على وجود مغير له غالب، هو الصانع؛ كوجود بناء مشيَّد في عرصة بعد أن لم يكن يدل على وجود بان بناه]، قد ذُكرت فى نسخ [ا] و [ش] و [ل] عقِب الآية رقم ٥٦ من سورة القصص فى المتن. وقد ذكرها صاحب *إشارات المرام* متصلاً برواية أبى يوسف ومحمد، وذلك مثل ما وردت فى نسخة [ق]. انظر: *إشارات المرام*، ٨٠ ، ثم انظر: *شرح الفقه الأكبر* للسمرقندى، ٢٩ .

وفى ا هـ، ش هـ وُجدت العبارة الآتية : [ذكره الحارثي فى *الكشف* وحافظ الدين الكردرى فى *المناقب*، [ص ٢٢٥]، و عطاء الجرجانى فى *الشرح* (*شرح الفقه الأبسط*)، وصارم الدين المصرى فى *نظم الجمان*، كما رواه أيضًا أبو عبدالله الخوارزمى.]

وفى الفقه الأبسط قد سقطت العبارة ابتداءً من عبارة : [وقال في رواية ابي يوسف و محمد ...].

[٤٨] سورة القصص، ٥٦/٢٨

(٤٩) ق : من

[٥٠] اشار الإمام الي اية ١٧ من سورة الحجرات.

(٥١) ا، ق - تعالى

لوجب عليهم معرفته بعقولهم[٣٩]؛ ويُعذرون في الشرائع إلى قيام الحجة، ولا عذر لأحد في الجهل بخالقه[٤٠] لما يرى من خلق السموات والأرض و خلق نفسه وغيره.

و قال في رواية أبي يوسف: وكما يحيل العقل في سفينة مشحونة بالاحمال احتوشتها في لجّة البحر[٤١] أمواج متلاطمة ورياح مختلفة أن تجري مستوية وليس أحد يجريها و يقودها. فكذلك يستحيل قيام هذا العالم على اختلاف أحواله، و تغير أموره وأعماله من غير صانع حكيم[٤٢] ومحدث وحافظ وعليم[٤٣]. وكذا[٤٤] خروج الجنين من بطن أمه بصورة حسنة ليس من نجم ولا طبع، بل من تقدير صانع حكيم[٤٥]. [٤٦]

.والعالَم يتغير من حال إلى حال، والتغير لا بد له من مغيِّر، فدل تغيره على وجود مغير له غالب، هو الصانع؛ كوجود بناء مشيَّد في عرصة بعد أن لم يكن يدل على

---

(٣٩) ا هـ، ش هـ : رواه في *الكشف الكبير* عن رواية الحاكم الشهيد في *المنتقى* و الناطفي في *الأجناس* و الهمداني (ش: الجرجاني) في *خزانة الأكمل* وأبو منصور السمرقندي في *الميزان* و الكردري في *المناقب* وأبو زيد الدبوسي في *التقويم* عن أبي يوسف و محمد عن الإمام الأعظم. ا : ٣ ب؛ ش : ٢ب.

(٤٠) ا : لخالقه

(٤١) اى : جعلتها في وسطها.

(٤٢) ق - حكيم

(٤٣) ق - وعليم

(٤٤) ق : وكذلك

(٤٥) ا هـ، ش هـ + و بياضي زاده في *إشارات المرام*، ٩١.

(٤٦) وردت العبارة باختصار عند موفق ابن أحمد في *المناقب*، ١٥١؛ والكردري في *المناقب*، ٢٢٥؛ كما ذكرها أبو شكور السالمي في *التمهيد*، وجمال الدين يوسف الكمازروي في *المضمرات*.

خلقوا له، وإلى ما جرت به المقادير[24]؛ وإن ما[25] أصابك لم يكن ليخطئك، وإن ما[26] أخطأك لم يكن ليصيبك[27].

[قال فى الفقه الأكبر]: والحساب والميزان والجنة والنار حق كله[28]. [قال فى الفقه الأبسط][29]: فاذا استيقن بهذا أحد وأقر به[30] فقد أقر بجملة الاسلام وهو مؤمن[31]. ولو أقر بجملة الاسلام فى أرض الترك[32]، ولا يعلم شيئًا من الفرائض والشرائع والكتاب؛ ولا يقر بشئ منها إلا أنه مقر بالله تعالى، وبالايمان[33] فهو مؤمن[34]. قال[35] فى رواية أبى يوسف، و محمد[36]: ولو لم يبعث الله[37] للناس[38] رسولاً

---

[24] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٨ .

(25) ل : إنما

(26) ل : إنما

[27] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٦ .

[28] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٨ .

[29] وردت عبارة زائدة فى *الفقه الأبسط*، وهى كالآتى: [قال أبو مطيع: قلت لأبى حنيفة رحمه الله].

(30) ق - وأقر به

[31] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٧ .

[32] وفى *الفقه الأبسط* : [أرض الشرك] بدل [أرض الترك].

[33] وردت فى *الفقه الأبسط* تلك العبارة الزائدة: [ولا يقر بشئ من شرائع الايمان فمات أهو مؤمن؟ قال: نعم، قلت له: ولو لم يعلم شيئًا ولم يعمل به إلا أنه مقر بالايمان فمات. قال: هو مؤمن].

[34] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٨ .

(35) ق : وقال

[36] هو محمد بن الحسن بن فرقد، من موالى بنى شيبان، أبو عبد الله (ت ١٨٩هـ/٨٠٤م)؛ إمام بالفقه والأصول. وُلد بواسط، ونشأ بالكوفة، فسمع من أبى حنيفة وغلب عليه مذهبه وعُرف به. وانتقل إلى بغداد، فولاه الرشيد القضاء بالرقة ثم عزله. ولما خرج الرشيد إلى خراسان صحبه، فمات فى الرى. انظر: *تاج التراجم*، ١٨٧؛ و *وفيات الأعيان*، ١٨٤/٣؛ و *معجم المؤلفين*، ٢٠٧/٩؛ و *الأعلام*، ٣٠٩/٦.

(37) ق + تعالى

(38) ل : الناس

وسلم: «إن هذا جبرائيل، أتاكم ليعلّمكم معالم دينكم[17]».[18] و قال في رواية الحارثي[19]، والحصكفي[20]: وحدثني به حماد عن ابراهيم، عن علقمة، عن ابن مسعود.

و قال[21] في الفقه الأكبر: اعلم[22] أن أصل التوحيد، وما يصح الاعتقاد عليه يجب أن تقول: آمنت بالله، واليوم الآخر، وملائكته، وكتبه، ورسله، والبعث بعد الموت، والقدر خيره وشره من الله تعالى[23].

و قال في الفقه الأبسط: لم يفوّض الأعمال إلى أحد، والناس صائرون إلى ما

---

[١٧] أخرجه الخوارزمي في جامع المسانيد، ١/١٢٧، ١٧٤؛ و على القارئ في شرح مسند أبي حنيفة (الحصكفي)، ٣١، ٣٢٧؛ كما أخرجه البخاري في الايمان، ٣٧؛ و مسلم في الايمان، ١؛ و أحمد في المسند، ١/٥١؛ و أبو داود في السنة، ١٦، بألفاظ مختلفة.

[١٨] انظر: *الفقه الأبسط* ، ٣٦ ـ ٣٧ .

[١٩] هو عبدالله بن محمد بن يعقوب، أبو محمد الحارثي البخاري المعروف بعبدالله الاستاذ الثاني (ت ٣٤٠هـ/٩٥١م)؛ ذكره السمعاني وقال: المعروف بالاستاذ مكثر من الحديث و روى عن الفضل بن محمد الشعراني، والحسين بن الفضل البجلي، وروى عنه أبو عبدالله بن منده، و كان حسن الرأى فيه. قال السمعاني: وكان غير ثقة، وله مناكير؛ كما نقل عن ابن الجوزي أن أبا سعيد الرواس قال: متهم بوضع الحديث. و من تصانيفه: «كشف الآثار» في مناقب أبي حنيفة، وصنف «مسند أبي حنيفة» أيضًا. فقد كان إماما كبيراً في الفقه، والحديث، ومن أعلام الأئمة بماوراء النهر. انظر: الجواهر المضية، ٢/٣٤٤؛ و الطبقات السنية للغزي، ٤/٢٣٢؛ و كشف الظنون، ٢/١٦٨٠.

[٢٠] هو موسى بن زكريا بن ابراهيم بن محمد بن صاعد بن الحصكفي القاضي، الإمام أبو زكريا (ت ٧٠٥هـ/١٣٠٦م)؛ روى كتاب الشمائل للترمذي. ولد سنة ٥٨٠/١١٨٤ و حدث بالقاهرة و حلب، فسمع منه الدمياطي (ت ٦٥٠هـ/١٢٥٢م). انظر: الجواهر المضية، ٣/٥١٦؛ و شرح مسند أبي حنيفة لعلى القارئ، ٦؛ و GAS, 1/415.

(٢١) ا : فقال

(٢٢) ق : فاعلم

[٢٣] انظر: *الفقه الأكبر* ، ٥٩ .

الله! ما الايمان؟» قال: «شهادة أن لا إله إلا الله وأن محمداً عبده ورسوله، وتؤمن بملائكته، وكتبه، ورسله، ولقائه، واليوم الآخر، والقدر خيره وشره من الله تعالى». فقال: «صدقت». فتعجبنا من تصديقه رسول الله صلى الله عليه وسلم[٨] مع جهل أهل البادية. فقال: «يا رسول الله! ما شرائع الاسلام؟» فقال: «إقام الصلوة، وايتاء الزكاة، وصوم شهر رمضان، وحج البيت من[٩] استطاع إليه سبيلا، والاغتسال من الجنابة». فقال: «صدقت». فتعجبنا بتصديقه[١٠] رسول الله صلى الله عليه وسلم[١١] كأنه يعْلمه. فقال: «يا رسول الله! و ما الاحسان؟» قال: «أن تعمل لله[١٢] كأنك تراه، فان لم تكن تراه فانه يراك». فقال: «صدقت». قال: «فاذا فعلت ذلك فأنا محسن؟» قال: «نعم». فقال: «صدقت»[١٣]. فقال: «يا رسول الله! متى الساعة؟» فقال: «ما المسئول عنها بأعلم من السائل، ولكن لها أشراط؛ فهى من الخمس التى استأثر الله[١٤] بها». فقال: { إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَا ذَا تَكْسِبُ غَداً وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ }[١٥]. فقال: «صدقت»[١٦]. ثم قفّي؛ فلما توسّط الناس لم نره، فقال النبيّ صلى الله عليه

---

(٨) ا، ش، ل − صلى الله عليه وسلم

(٩) ا : لمن

(١٠) ا، ش، ق : لتصديقه

(١١) ا، ش، ل − صلى الله عليه وسلم

(١٢) ل : الله

[١٣] لقد سقطت في *الفقه الأبسط* العبارة التالية: [قال: «فاذا فعلت ذلك فأنا محسن؟» قال: «نعم». فقال: «صدقت»].

(١٤) ق + تعالى

[١٥] سورة لقمان، ٣٤/٣١

[١٦] لم ترد العبارة الآتية في *الفقه الأبسط* : [ولكن لها أشراط؛ فهى من الخمس التى استأثر الله بها». فقال: { إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَا ذَا تَكْسِبُ غَداً وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ }. فقال: «صدقت»].

الباب الأول

فى معرفة الله و الايمان الإجماليّ به

قال فى الفقه الأبسط: حدثنى علقمة بن مرثد[1] عن يحيى بن يعمَر[2]،[3] عن عبدالله بن عمر[4] رضي الله عنهما[5] أنه قال: كنت إلى جنب رسول الله صلى الله عليه وسلم اذ دخل علينا رجل حسن اللّمّة[6] متعمما نحسبه من رجال البادية، فتخطى[7] رقاب الناس فوقف بين يدي رسول الله، صلى الله عليه وسلم، فقال: « يا رسول

---

[١] هو علقمة بن مرثد، أبو الحارث الحضرمى الكوفى (ت ١٢٠هـ/٧٣٧م). فقد حدث عن أبى عبدالرحمن السلمى، و طارق بن شهاب، و عبدالرحمن بن أبى ليلى، و سعد بن عبيدة، وأمثالهم؛ كما حدّث عنه غيلان بن جامع، وأبو حنيفة، والأوزاعى، وشعبة، وسفيان الثورى، وآخرون. قال الإمام أحمد: هو ثبت فى الحديث. انظر: التاريخ الكبير، ٤١/٧؛ وسير أعلام النبلاء، ٢٠٦/٥؛ و تهذيب التهذيب، ٢٧٨/٧؛ و شذرات الذهب، ١٥٧/١.

[٢] هو يحيى بن يعمر، أبو سليمان العدوانى البصرى (ت ١١٥هـ/٧٢٨م)؛ قاضى مرو، وكنايته « أبو عدى ». فقد حدث عن أبى ذر، وعمار بن ياسر مرسلاً، و عن عائشة، وأبى هريرة، وابن عباس؛ كما حدث عنه عبدالله بن بريدة، وقتادة، وعطاء الخرسانى، وآخرون كثير. انظر: الجرح و التعديل، ١٩٦/٩؛ وسير اعلام النبلاء، ٤٤١/٤؛ و تهذيب التهذيب، ٣٠٥/١١.

[٣] وردت الرواية الآتية فى *الفقه الأبسط* : [قال قلت لابن عمر رضى الله عنهما أخبرنى عن الدين ما هو؟ قال: عليك بالايمان فتعلمه. قلت: فاخبرنى عن الايمان ما هو؟ قال: فاخذ بيديّ فانطلق بى إلى شيخ فأقعدنى إلى جنبه فقال: إن هذا يسألنى عن الايمان كيف هو؟ فقال و الشيخ كان ممن شهد بدراً مع رسول الله صلى الله عليه و سلم قال ابن عمر.]

[٤] هو عبدالله بن عمر بن الخطاب بن نفيل بن عبدالعزى (ت ٧٣هـ/٦٩٢م). أسلم و هو صغير، ثم هاجر مع أبيه؛ وهو ممن بايع الرسول صلى الله عليه وسلم تحت الشجرة. انظر: طبقات ابن سعد، ٣٧٣/٢؛ و أسد الغابة، ٣٤٠/٣؛ و تهذيب التهذيب، ٣٢٨/٥.

(٥) ق + تعالى عنهما

(٦) اللّمّة : الشعر المجاوز شحمة الاذنين.

(٧) ق : فتخطا

فى النار إلا السواد الأعظم»[٣٥]».[٣٦] وحدثنا[٣٧] ميمون بن مهران[٣٨]، عن ابن عباس[٣٩] أن رجلا أتى النبي.[٤٠] فقال: يا رسول الله! علّمْني. قال: «اذهب[٤١] فتعلم القرآن» - ثلاثًا - ثم قال له فى الرابعة: «اقبل الحق ممن جائك به، حبيبًا كان أوبغيضًا، وتعلم القرآن، ومل معه حيث مال»[٤٢].

---

[٣٥] أخرجه *الترمذى* فى الايمان، ١٨؛ و *أبو داود* فى كتاب السنة، ١؛ و *ابن ماجة* فى الفتن، ١٧؛ و الطبرانى فى *المعجم الكبير*، ١٨/ ٧٠؛ و ابن أبى عاصم فى *السنة*، ١/٣٢، ٣٥، بألفاظ مختلفة. والسواد الاعظم الجماعة.

[٣٦] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٨ .

(٣٧) ق : وروى عن

[٣٨] هو ميمون بن مهران أبو أيوب الجزرى (ت ١١٧هـ/٧٣٥م)؛ أعتقته إمرأة من بنى نصر بن معاوية بالكوفة. فقد حدث عن أبى هريرة، وعائشة، وابن عباس، وابن عمر، والضحاك، وغيرهم؛ وروى عنه ابنه عمر، وأبو بشر جعفر، والأعمش، والأوزاعى، وخلق كثير. انظر: *الجرح و التعديل*، ٤/١٨٦؛ و*تهذيب التهذيب*، ١٠/ ٣٩٠؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٥/٧١.

[٣٩] هو أبو العباس عبدالله بن العباس بن عبدالمطلب (ت ٦٨هـ/٦٨٧م)؛ صحابى جليل، وابن عم رسول الله، صحب النبي نحواً من ثلاثين شهراً. فقدحدث عن عمر، وعلى، ومعاذ. و روى عنه ابنه على، وابن أخيه عبدالله بن معبد، ومواليه عكرمة، وغيرهم. كان اماماً فى التفسير، وتوفي بالطائف وهو ابن سبعين سنة. انظر: *ابن سعد*، ٢/٣٦٥؛ و *أسد الغابة*، ٣/ ٢٩٠؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٣/ ٣٣١.

(٤٠) ق + صلى الله عليه وسلم

(٤١) ق : فاذهب

[٤٢] ا، ش، ل : ذكرت رواية ابن مسعود بعد عبارة «حيث مال». فقد وردت هذه الرواية فى *الفقه الأبسط*، ٤٩؛ غير أننا لم نحصل على مصدر له فى كتب الحديث.

الاسلام فقد هلك، ومن ابتدع بدعة فقد ضل، ومن ضل ففى النار[29]».[30] وحدثنا حماد، عن ابراهيم، عن علقمة، عن ابن مسعود، أنه كان يقول: «إن شر الأمور محدثاتها، وكل محدثة بدعة، وكل بدعة ضلالة، وكل ضلالة فى النار[31]».[32] روى أبو[33] هريرة[34] - رضى الله تعالى عنه - عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: «افترقت بنو اسرائيل اثنتين و سبعين فرقة، وستفترق أمتى ثلاثًا وسبعين فرقة، كلهم

[٢٩] أخرجه البخارى عن على وأنس باللفظ الآتى: «فمن أحدث فيها حدثًا فعليه لعنة الله والملائكة والناس أجمعين، لايقبل الله عنه صرفًا و لاعدلا»-(الاعتصام، ٥-٦). كما أخرجه الطبرانى فى *المعجم الأوسط*، ١٥٦/١؛ و ابن حجر فى *المطالب*، ٩٣/٣؛ و على المتقى فى *كنز العمال*، ٢٢١/١؛ و الهيثمى فى *مجمع الزوائد*، ١٨٨/١، ٣٠٧/٣.

[٣٠] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٨ .

[٣١] أخرجه ابن ماجة فى *المقدمة*-٧، بلفظ ليس فيه عبارة «وكل ضلالة فى النار»، كما أخرجه ابن أبى عاصم أيضًا فى *السنة*، ١٧/١.]

[٣٢] انظر: *الفقه الأبسط*، ٤٩ .

(٣٣) ق : عن أبى

[٣٤] هو عبدالرحمن بن صخر الدوسى (ت ٥٧هـ/٦٧٦م)؛ صحابي، حمل عن النبيّ علمًا كثيرًا، وحدث عنه خلق كثير من الصحابة و التابعين. قيل بلغ عدد أصحابه ثمان مائة. انظر: *أسد الغابة* لابن الأثير، ٣١٨/٢؛ و *تهذيب التهذيب*، ٢٦٧/١٢؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٥٧٨/٢ .

بدعة [٢٢].

و قال في *الفقه الأبسط*: حدثني حماد [٢٣]، عن ابراهيم [٢٤]، [٢٥] عن علقمة [٢٦]، عن ابن مسعود [٢٧]، عن رسول الله [٢٨] صلى عليه وسلم أنه قال: «من أحدث حدثًا في

[٢٢] فالرواية هذه لأبي عصمة المروزي رواية لم ترد في الرسائل الخمسة. ولا في مسانيد ابي حنيفة وقد ذكرت هذه الرواية في «ا، ش، ل» بعد رواية ميمون بن مهران. وضعّفه ابن المبارك، أي رواية أبي عصمة المروزي، واستكره الأخذ بروايته. انظر: *تبييض الصحيفة بمناقب أبي حنيفة* للسيوطي، ١١٤.

[٢٣] هو حماد بن أبي سليمان، ابو اسماعيل الكوفي (ت ١٢٠هـ/٧٣٧م)؛ تابعي، فقيه، قد تفقه عنه أبو حنيفة. روى عن أنس بن مالك، وسعيد بن جبير، وابراهيم النخعي؛ وروى عنه أبو حنيفة، وسفيان الثوري، كما أخرج له البخاري، ومسلم، وأبو داود، والترمذي، والنسائي، وابن ماجة. راجع: سير *أعلام النبلاء* للذهبي، ٥/٢٣١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٣/١٦؛ و *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ١/٣٨٦.

(٢٤) ا + النخعي

[٢٥] هو ابراهيم بن يزيد بن قيس بن الأسود، أبو عمران النخعي (ت ٩٦هـ/٧١٤م)؛ من أكابر التابعين، وهو من أهل الكوفة. كان فقيهًا وإمامًا مجتهداً له مذهب. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/ ٢٧٠؛ و *التاريخ الكبير* للبخاري، ١/٣٣٣؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٤/ ٥٢٠؛ و *تهذيب التهذيب*، ١/١٧٧؛ و *الأعلام*، ١/٧٦.

[٢٦] هو علقمة بن قيس بن عبدالله بن مالك، أبو شبل النخعي، الكوفي (ت ٦٦هـ/٦٨٢م). فقد روى عن عمر بن الخطاب، وعثمان بن عفان، وعلي، وعبدالله بن مسعود؛ فهو كان من المخضرمين. انظر: *طبقات ابن سعد*، ٦/٨٦؛ و سير *أعلام النبلاء*، ٤/٥٣؛ و *تهذيب التهذيب*، ٧/٢٧٦.

[٢٧] هو عبدالله بن مسعود بن غافل بن حبيب بن شمخ بن فار الهذلي؛ كان من السابقين الأولين، شهد بدراً، وهاجر الهجرتين. وتوفي قبل عثمان (ر.ع). انظر: *الجرح و التعديل*، ٥/١٤٩؛ و سير *اعلام النبلاء*، ١/٤٦١؛ و *تهذيب التهذيب*، ٦/٢٧.

(٢٨) ا، ش : عن النبيّ

والثـالثـة[15]: لاتدرى من تحب فى الله ومن تبـغض فى الله، لأنك لا تدرى المخطئ من المصيب[16].

و قـال فى *الرسالة*: واعلم أن أفـضل مـا عُلّـمتم و مـا تعلّمـون الناسَ السنة؛ وأنت ينبغى لك أن تعرف مَن أهلها الذى ينبغى أن يُتَعَلَّم منه و يُعلِّم[17]. ولعـمرى ما فى شئ باعد من الله عذرٌ لأهله، ولا فـيما أحدث الناس و ابتدعوا أمر يهتدى به، ولا الأمر إلا ما جاء به القرآن و دعا إليـه محمد صلى الله عليه و سلم، وكان عليه أصحابه رضى الله[18] عنهم حتى تفرّق الناس. وأما ما سوى ذلك فمبتدَع ومحدَث[19][20]. وقـال فى رواية أبىَ عـصمة المروزى[21]: فـمـا أحدث الناس من الكلام فى الأعراض و الأجسام فمقالات الفلاسفة؛ عليك بالأثر، و طريقة السلف، وإياك وكل محدثة فانها

---

(١٥) ا + إنك

[١٦] انظر: *العالم والمتعلم*، ١١-١٢ .

[١٧] لقد وردت العبارة في الرسالة بآلاتي: [و انت ينبغي لك ان تعرف اهلها الذين ينبغي ان يتعلموها.] انظر: *الرسالة*، ٦٩ .

(١٨) ق + تعالى

(١٩) ا، ش، ل - وأما ما سوى ذلك فمبتدع ومحدث

[٢٠] انظر: *الرسالة*، ٦٧ .

[٢١] هو نوح بن أبى مريم الجامع أبو عصمة المروزى. قال الموفق بن أحمد المكى (ت ٥٦٨هـ/١١٧٢م) فى *مناقب أبى حنيفة*، ص ٣٦٩: لقب بالجامع لأنه كان له أربعة مجالس؛ مجلس للمناظرة، ومجلس للفقه، ومجلس للمذاكرة ومعرفة معانيه والمغازى، ومجلس لمعانى القرآن والأدب والنحو. فقد روى عن أبيه، والزهرى، وثابت البنانى، ويحيى بن سعيد الأنصارى، وابن أبى ليلى، وأبى حنيفة. قال العباس بن مصعب: كان أبوه مجوسيًا أخذ الفقه عن أبى حنيفة و ابن أبى ليلى، والحديث عن حجاج بن ارطاة، والتفسير عن الكلبي. وقال ابن المبارك فيه: أكره حديث أبى عصمة، فضعفه. وتوفي سنة ١٧٣هـ/٧٨٩م. انظر: *تهذيب التهذيب*، ٤٨٦/١-٤٨٩؛ و *موسوعة رجال الكتب التسعة*، ١١٩/٤؛ و *أبو حنيفة* للكيرانوى، ٢٢٦.

يدخلوا فيه[١٠]؛ لأن مثلهم كقوم ليس بحضرتهم من يقاتلهم فلا يتكلفون السلاح. ونحن قد أُبْتُلينا بمن يطعن علينا، و يستحل الدماء منا، فلا يسعنا أن لا نعلم مَن المخطئ منا و المصيب، و أن لانذب[١١] عن أنفسنا و حرمنا. فقد ابتلينا بمن يقاتلنا فلابد لنا من السلاح. مع أن الرجل اذا كف لسانه عن الكلام فيما اختلف فيه الناس، و قد سمع ذلك لم يطق أن يكف قلبه، لأنه لابد للقلب من أن يكره أحد الأمرين، أو الأمرين جميعًا. فأما أن يحبهما جميعا، وهما مختلفان، فهذا لايكون؛ و اذا مال القلب إلى الجور أحب أهله و كان منهم. واذا مال إلى الحق وعرف أهله كان لهم وليًا[١٢]. واذا لم تعرف المخطئَ من المصيب لا يضرك فى خصلة، و يضرك بعدُ فى خصال غير واحدة.

فأما الخصلة التى لاتضرك فانها أنك لا تؤآخذ بعمل المخطئ؛ وأما الخصال التى تضرك فواحدة منها: اسم الجهالة يقع عليك، لأنك لاتعرف الخطأ من الصواب[١٣]، ومن وُصف عدلا ولم يعرف جور من يخالفه فانه جاهل بالجور والعدل.

و الثانية: عسى أن ينزل بك من الشبهة ما نزل بغيرك ولاتدرى ما المخرج منها، لأنك لا تدرى أمصيب أنت أم مخطئ، فلا تنزع عنها.[١٤]

---

[١٠] فقد نقل صاحب *إشارات المرام* تلك العبارة ببعض النقص فيها وهو ينقلها من كتاب *العالم والمتعلم*.

(١١) ق : ندب

[١٢] لقد وردت هنا عبارة زائدة فى *العالم والمتعلم*، نشر الكوثرى؛ فهى العبارة التالية: [و ذلك ان من آمن بلسانه و لم يؤمن بقلبه لم يكن عند الله مؤمنا، و من آمن بقلبه و لم يتكلم بلسانه كان عند الله مؤمنا. قال المتعلم: هو كما قلت و لكن بين لى هل يضرنى ض. ١٢.]

[١٣] ونقل صاحب *إشارات المرام* أيضًا هذه العبارة من *العالم والمتعلم* بنقص فيها ص. ١٢ .

(١٤) اى : فلا تنتهى عنها.

المقدمة

قال في *الفقه*[1] *الأبسط* : اعلم أن الفقه في الدين أفضل من الفقه في الأحكام[2]. و الفقه: معرفة النفس ما لها و ما عليها، و ما يتعلق منها بالاعتقاديات هو الفقه الأكبر[3]؛ ولأن يتفقه الرجل كيف يعبد ربه خير له من أن يجمع العلم الكثير[4]

وقال في *كتاب العالم*: و العمل تبع للعلم، كما أنّ[5] الأعضاء تبع للبصر؛ فالعلم مع العمل اليسير أنفع من العمل الكثير مع الجهل. ولذلك قال الله تعالى: {قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لاَيَعْلَمُونَ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أولُوا الألْبَابِ}[6].[7]

وقال في *الفقه الأبسط*: وأفضل الفقه أن يتعلم الرجل الايمان بالله، والشرائع، والسنن، والحدود، واختلاف الائمة[8].[9]

وقال في *كتاب العالم*: وأصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم إنما لم

---

(١) ل + الاسم

[٢] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٦ .

[٣] فالعبارة التالية: [و الفقه : معرفة النفس ما لها، و ما عليها، و ما يتعلق منها بالاعتقاديات هو الفقه الأكبر] قد سقطت في *الفقه الأبسط* .

[٤] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٦ .

(٥) ل : أنه

[٦] سورة الزمر، ٩/٣٩

[٧] انظر: *العالم والمتعلم*، ١١ .

(٨) ش، ق : الأمة

[٩] انظر: *الفقه الأبسط*، ٣٦ .

حديثًا اعتقاديًا من مسانيده[٢٥] العلية[٢٦]. ورتّبتها على مقدمة و ثلاثة أبواب و خاتمة، وهي لجميع[٢٧] الأصول حاوية.

قال في *كتاب العالم*: « بسم الله الرحمن الرحيم؛ الحمد لله رب العالمين، و صلى الله على[٢٨] محمد سيد المرسلين و خاتم النبيين، و على عباد الله الصالحين[٢٩] ».

---

(٢٥) ل - من مسانيده

[٢٦] فالمراد بتلك المسانيد هي مسانيد الإمام أبي حنيفة، وهي التي جُمعت فيها الروايات التي وردت عنه. وعددها خمسة عشر مسنداً، جمعها له علماء الحديث؛ فهي كالآتي: مسند أبي محمد عبدالله بن محمد بن يعقوب بن الحارث الحارثي، و مسند أبي القاسم طلحة بن محمد بن جعفر، و مسند أبي الحسين محمد بن مظفر بن موسى بن محمد، و مسند أبي نعيم الاصفهاني، و مسند أبي بكر محمد بن عبدالباقي الأنصاري، و مسند أبي أحمد عبدالله بن عدي الجرجاني، و منسد عمر بن الحسن الاشناني، و مسند أبي بكر أحمد بن محمد بن خالد الكلاعي، و مسند أبي يوسف يعقوب بن ابراهيم الأنصاري، و مسند محمد بن الحسن الشيباني، و مسند ابنه حماد، و مسند محمد بن الحسن، و مسند أبي القاسم عبدالله بن محمد بن أبي العوام السغدي، و مسند أبي عبدالله حسين بن محمد بن خسرو البلخي، و مسند أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. وقد استخرج الخوارزمي (ت ٦٦٥هـ/١٢٦٦م) تلك المسانيد كلها، فرتبها على حسب أبواب الفقه في مجلدين. فطُبع في الهند سنة ١٣٣٢هـ/١٩١٣م. واختصرها شرف الدين اسماعيل الاوغاني (ت ٨٩٢هـ/١٤٨٦م)، وأبو البقاء أحمد بن أبي الضياء محمد القرشي، و محمد بن عباد الخلاطي (ت ٦٥٢هـ/١٢٥٤م)، وجمع زوائده حافظ الدين الكردري (ت ٨٢٧هـ/١٤٢٣م)، فشرحه جلال الدين السيوطي (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م). انظر:*جامع المسانيد* للخوارزمي، ١/٤؛ و *كشف الظنون*، ٢/ ١٦٨٠-١٦٨١؛ انظر حول النسخ الخطية لها: GAS.1/414; GAL.Supp.1/286.

(٢٧) ل : كجميع

(٢٨) ا، ش، ل + سيدنا

(٢٩) انظر: *العالم والمتعلم*، ١٠ .

البلخي[17]، وكتاب[18] *الوصية*[19] [20] برواية الإمام أبي مقاتل حفص بن سلم السمرقندي[21]؛[22] وألحقت بها عشرين مسألة كلامية من روايات[23] الأئمة[24] وأربعين

---

(١٧) ق - والفقه الأبسط برواية الإمام المزبور أبي مطيع البلخي

(١٨) ق - وكتاب

(١٩) ق + برواية الائمة حماد بن أبي حنيفة، و أبي يوسف الأنصاري، و أبي مطيع الحكم بن عبدالله، و أبي مقاتل حفص بن سلم السمرقندي

[٢٠] فهي وصية الإمام لأصدقائه على بعض الأصول الاسلامية؛ فقد رواها أبو مقاتل حفص بن سلم السمرقندي، و لها مخطوطات في بايزيد ١٤/٣٠٨٠ (من ٧ب-١٠ب، ١١٧٨هـ)، و مكتبة جامعة استانبول، ٢/١٥١٦؛ ٦٤٦١/٢؛ وفاتح، ٥٣٩٢/٧ . وقد شرحها أكمل الدين البابرتي (ت ٧٨٦هـ/١٣٨٤م)، و ملأ الحسين بن اسكندر الرومي (ت ١٠٨٤هـ/١٦٧٢م) و نورالدين أفندي الاسكداري (ت ١٢٦٩هـ/١٨٤٤م)، وطبع شرح الرومي بحيدرآباد سنة ١٣٢١هـ و شرح الاسكداري في استانبول. وله أيضاً رسائل وصية إلى ابنه حماد واثنين من طلابه، وهما يوسف بن خالد السمتي البصري و القاضي أبو يوسف يعقوب بن ابراهيم.

(٢١) ق - برواية الإمام أبي مقاتل حفص بن سلم السمرقندي

[٢٢] هو حفص بن سلم أبو مقاتل السمرقندي، الخراساني (ت ٢٠٨هـ/٨٢٣م)؛ فهو تلميذ من تلاميذ أبي حنيفة النعمان. انظر: *كتاب الجرح و التعديل* لابن أبي حاتم، ١٧٤/٣، ١٨٧؛ و *تهذيب التهذيب*، ٤٧٦/٢ و ٢٤٥/١٢؛ و *لسان الميزان*، ٣٢٢/٢-٣٢٣، و *موسوعات رجال الكتب التسعة* للبنداري، ٣٦١/١.

(٢٣) ل : من رواية

[٢٤] فالمراد بهم هؤلاء الأئمة: الإمام أبو يوسف، والإمام محمد، و الحسن بن زياد، و أسد بن عمرو، و يوسف بن خالد السمتي، و عبدالكريم الجرجاني، و أبو عصمت المروزي. انظر: *إشارات المرام*، ٢٥.

أبى يوسف يعقوب الأنصارى[9]،[10] و "*كتاب العالم*"[12] برواية الإمام أبى مطيع الحكم ابن عبدالله البلخى[13]،[14] و*الفقه*[15] *الأبسط*[16] برواية الإمام المزبور أبى مطيع

---

(٩) ق - برواية الإمام أبى يوسف يعقوب الأنصارى

[١٠] هو يعقوب بن ابراهيم بن حبيب الأنصارى، الإمام أبو يوسف (ت ١٨٢هـ/٧٩٨م)؛ قد أخذ الفقه من الإمام أبى حنيفة، و ولّى القضاء لثلاثة خلفاء: المهدى، و الهادى، و الرشيد. قال أحمد و ابن معين و ابن المدينى: هو ثقة. راجع: *الطبقات الكبرى* لابن سعد، ٥/ ٣٣٠؛ و *الجواهر* للقرشى، ٦١١/٣؛ و *أبو حنيفة و أصحابه* للكيروانى، ٩٥؛ و *الأعلام* للزركلى، ٢٥٢/٩.

(١١) ق + والفقه الأبسط

[١٢] هى رسالة لأبى حنيفة، قد أجاب فيها على أسئلة تلميذه أبى مقاتل حفص بن سلم السمرقندى (ت ٢٠٨هـ/٨٢٣م)، فهو الذى قام بروايتها. وللرسالة نسخ خطية عديدة، ولها شرح من قِبل أبى بكر محمد بن الحسن بن فورك (ت ٤٠٦هـ/١٠١٥م). وقد طُبعت بحيدرآباد سنة ١٣٤٩ هـ.، كما نشرها الشيخ محمد زاهد الكوثرى بالقاهرة عام ١٣٦٨ هـ. راجع: GAS, 1/418; GAL, 1/170; Supp. 1/286 .

(١٣) ق - برواية الإمام أبى مطيع الحكم بن عبد الله البلخى

[١٤] هو الحكم بن عبدالله أبو مطيع البلخى (ت ١٩٩هـ/٨١٤م)، تلميذ أبى حنيفة؛ وقد روى عن أنس، و عبدالله بن عون، و سفيان الثورى، كما ولّى قضاء بلخ ست عشرة سنة. وقد ورد أنه اُتُّهم بأنه مرجئيّ المذهب، فضعفه ابن معين كما ذكره ابن الجوزى في *الضعفاء*. وروى أبو مطيع *كتاب العالم* عن أبى مقاتل حفص بن سلم السمرقندى و هو عن أبى حنيفة؛ و قد ذكره البياضى زادة راويًا عن أبى حنيفة، كما هو الراوى لرسالة *الفقه الأبسط* عنه أيضًا. راجع: *تاريخ بغداد*، ٢٢٣/٨-٢٢٥؛ و *الجواهر*، ٨٧/٤؛ و *الفوائد البهية* للكنوى، ٦٨؛ و *أبو حنيفة* للكيروانى، ١٩٥؛ و GAS, 1/414 .

(١٥) ا، ش، ل + الأكبر

[١٦] فقد جاء من الإمام باسم *الفقه الاكبر* روايتان، رُوِيت إحداهما من قِبل حماد بن أبى حنيفة، و الأخرى من أبى مطيع الحكم بن عبدالله؛ فسُمِّيت رواية أبى مطيع باسم *الفقه الأكبر الأبسط* أو *الفقه الأبسط*، وذلك بسبب الاختلاط الوارد فى الروايتين. فرسالة *الفقه الأبسط* قد رواها تلميذه أبو مطيع الحكم بن عبدالله بن سلم (ت ١٩٩هـ/٨١٤م) عنه. ولها نسخ خطية كثيرة، وشروح عديدة من قِبل أمثال عطاء بن على بن الجوزجانى، و أبى منصور الماتريدى؛ فقد قام بنشرها الشيخ محمد زاهد الكوثرى بالقاهرة، سنة ١٣٦٨هـ. راجع: GAL, Supp. 1/286; GAS, 1/414.

الفقه الأكبر[5] الأشهر برواية الإمام حماد بن أبى حنيفة [6]، [7] و *الرسالة* [8] برواية الإمام

[٥] هى رسالة لأبى حنيفة، و هو يبين فيها عقيدة أهل السنة؛ و قد رويت الرسالة بأسانيد مختلفة، رواها حماد بن أبى حنيفة عنه. ولها نسخ خطية كثيرة و شروح عديدة؛ فقد ترجمت الرسالة إلى اللغات التركية و الاوردية و البنجابية و الألمانية. راجع حول نسخها الخطية و شروحها: بروكلمان GAL, 1/16-9، و فؤاد سزكين GAS, 1/412 . و قال طاش كبرى زادة فيمن ادعى أن رسالة *الفقه الاكبر* ليس للإمام أبى حنيفة: إن أبا حنيفة تكلم فى علم الكلام مثل *الفقه الاكبر*، و كتاب *العالم و المتعلم*. اذ صرح فيهما بأكثر مباحث علم الكلام. و ما قيل إنهما ليسا له بل لأبى حنيفة البخارى فمن اختراعات المعتزلة، زعمًا منهم أن أبا حنيفة على مذهبهم. (مفتاح السعادة، ١٥٩/٢). و قال حافظ الدين البزازى (ت ٨٢٧هـ/١٤٢٤م) فى كتابه *مناقب أبى حنيفة* : إنى رأيت بخط مولانا شمس الدين الكردرى البراتقينى العمادى (ت ٦٤٢هـ/١٢٤٤م) هذين الكتابين و كتب فيهما أنهما لأبى حنيفة (*مناقب أبى حنيفة*، ١٢٢)؛ و قد نسبهما فخرالاسلام البزدوى (ت ٤٨٢هـ/١٠٨٩م) فى *أصوله* و عبدالعزيز البخارى (ت ٧٣٠هـ/ ١٣٣٠م) فى *كشف الأسرار على اصول البزدوى* ٨/١ له؛ كذا نسبهما أبو يسر محمد البزدوى (ت ٤٩٣هـ/١٠٩٩م) فى *أصول الدين* له، ص ٤ .

(٦) ق - الأشهر برواية الإمام حماد بن أبى حنيفة

[٧] هو حماد بن أبى حنيفة النعمان بن ثابت الكوفى، قد ورد ذكره فى طبقة الأئمة من أمثال أبى يوسف و محمد و زفر. و ذكر ابن خلكان في ترجمته: أنه كان على مذهب أبيه و أنه كان صالحا خيّرًا. توفي سنة ١٧٦هـ/٧٩٢م. راجع: *وفيات الاعيان* لابن خلكان، ٢٠٥/٢؛ و *لسان الميزان*، لابن حجر، ٣٤٦/٢٠؛ و *الجواهر المضية* للقرشى، ١٥٣/٢؛ و *أبو حنيفة و أصحابه*، للكيرانوى، ١٩٨.

[٨] هى رسالة لأبى حنيفة أرسلها إلى عثمان بن سليمان بن جرموز البتى (ت ١٤٣/ ٧٦٠)، وذلك بسبب الاتهام الوارد بأنه من المرجئة؛ فهى رسالة قد رواها أبو يوسف يعقوب الانصارى عنه. ولها نسخ خطية غير قليلة مثل نسخة سليم آغا ٥٨٧/١٠؛ و نسخة فاتح ٥٣٩٢/٦؛ وقد قام بنشرها الشيخ محمد زاهد الكوثرى بالقاهرة سنة ١٣٦٨هـ.

سم الله الرحمن الرحيم

أما بعد الحمد[1] لله كفاءَ أفضاله، و الصلاة و السلام[2] على سيدنا محمد و آله.

فهذه[3] ما سُئلت جمعَه و ترتيبَه و تهذيبه عن المكررات و تقريبه من *الأصول المنيفة* للإمام أبى حنيفة [4]، جمعتها من نصوص كُتبه التى أملاها على أصحابه من

(١) ا، ش : حمداً؛ ل : حمد

(٢) ش، ل - [والسلام]

(٣) أ، ش، ق، : هذا

[٤] هو النعمان بن ثابت بن زُوطىَ، التيمى بالولاء، الكوفى، أبو حنيفة (ت ١٥٠هـ/٧٦٧م): إمام الحنفية، والفقيه المجتهد المحقق، وأحد الأئمة الأربعة عند أهل السنة. قيل: أصله من أبناء فارس او الترك. وُلد ونشأ بالكوفة؛ وكان يبيع الخز ويطلب العلم فى صباه، ثم انقطع للتدريس والإفتاء. وأراده المنصور العباسى على القضاء، فامتنع ورعًا، فحبسه الخليفة إلى أن مات. انظر: *تاريخ بغداد*،للخطيب البغدادي، ١٣/٣٢٣-٤٢٣؛ و *النجوم الزاهرة*،ليوسف بن تاغربردي، ٢/١٢؛ و *البداية والنهاية*، لابن كثير، ١٠/١٠٧؛ و *مفتاح السعادة*، لطاشكبري زاده، ٢/٦٣-٨٣؛ Brockelmann C., GAL Supp. 1,284 .

الأصول المنيفة للإمام أبى حنيفة

وإخلاصٍ عميق. ولا يسعنى إلا أن أتقدم بكلمات تقدير وإعجاب للأخ العزيز الدكتور/ محمد آروتشى، لقيامه بجهود جبارة فى تصحيح القسم العربى لهذه الدراسة المتواضعة.

ونحن اذ نرحّب بملاحظات كل من أراد الاهتمام بالتراث وخاصة المهتمين منهم بالكلام، فنرجو بهذه المناسبة أن تكون الدراسة هذه تخدم الفكر الاسلامى الذى يتعلق بجانبه الماتريدى فى علم الكلام. وإنى إذ أقدم هذا البحث، أعلم علم اليقين أنه جهد متواضع، وأن شأنه شأن كل بحث علمي؛ فقد بذلت فيه كل جهدى وغاية طاقتى، حتى وصلت به إلى مستوىً لعله بهذا الشكل يكون مفيداً. فأرجو من الله عزوجل أن يجعل العمل هذا خالصًا لوجهه الكريم، وخدمةً لجهود العلماء والباحثين.

والله أسأل التوفيق.

د. الياس چلبي

منهما الكلمة أو العبارة المعنيّة نقصًا أو زيادةً. ومثاله كالآتى:

(١٢) أ - عزوجل (١٣) ق - يسد مسدّ قدرته فلا نقول

(١٤) ق + نفسه (١٥) ش + كعلمه التى لاتسد صفة منها مسد صفة ولايقال إنها هى

وأما اذا كان الهامش على النحو الآتى مثلاً: (١٦) أ - [الأوصاف والصفات] صح هـ ، فهذا يعنى أن الكلمة أو العبارة الواردة بين المربعين قد سقطت فى النسخة المشارة إليها، ثم وقع تصحيح فى هامشها الجانبى. وأما اذا وقع فى هامشنا علامة نقطتين بعد رمز النسخة على النحو الآتى: (١٧) ق : هشام ، فهذا يعنى أن كلمة « **هشام**» توجد فى نسخة [ق] بدلاً من الكلمة التى أثبتناها فى النص، وهى مأخوذة عن باقى النسخ.

وأما من ناحية توثيق النص والتعليق عليه فى الهامش، فقد التزمنا فيها الاختصار بقدر ما امكن حتى لانقضي على متن المؤلف الأصلى، فنُبعد القارئ بالتالى عن روح الكتاب إلى تفصيلات غير ضرورية قد أتت من قِبل المحقق. وفى هذا النوع من الهامش قد التزمنا العناية بتخريج الآيات القرآنية والأحاديث النبوية التى وردت فى النص، ثم إرجاعها إلى أماكنها الأصلية التى وردت فى أصولها؛ كما التزمنا العناية بأقوال السلف و العلماء، والتعريف ببعض المصطلحات الكلامية، واللغوية، والفقهية، والفلسفية، والتاريخية التى وردت فى النص، ثم الإشارة إلى مصادرها المختصة بها، والتعريف الموجز بالأعلام، أو البلدان، أو المذاهب التى وردت فى النص، ثم الإشارة إلى مواردها فى مصادرها الأصلية وإرجاع الباحث إليها.

ويسرنى بهذه المناسبة أن أقدم شكرى الخالص لأستاذنا الفاضل الأستاذ الدكتور/ بكر طوپال اوغلى، وذلك لاهتمامه البالغ أثناء إعداد هذا البحث العلمى، وتجهيزه، وحل بعض مشاكله، وبخاصة العقبات التى مرّ بها بحثنا بصبرٍ منه

صنعه المؤلف، لا كما يستحسنه المحقق.

وقد ورد فى النص كثير من الشواهد القرآنية، فوضعنا الآيات بين قوسين { } فى المتن، ثم أشرنا فى الهامش إلى مكان ورودها فى القرآن، وذلك بذكر اسم السورة ورقمها يعقبها رقم الآية أو الآيات الواردة فى النص. وقد تجنّبنا التزام الأمانة الصارمة فى أداء النص القرآنى الخاطئ، لأن خطر القرآن الكريم يجلّ عن أن نجامل فيه مخطئًا أو نحفظ فيه حق مؤلف أو ناسخ لم يلتزم الدقة فى نقل الشواهد القرآنية. وقد تذكر بعض النسخ جزءاً من الآية، فى حين تذكر نسخة أخرى من الآية أجزاء أكبر منها أو تذكرها كاملة؛ لقد تقيّدنا فى هذه الحالة بالنسخة التى تذكر الآية بأكملها أو القدر الأكبر منها، ثم نشير إلى الفروق فى الهامش.

وقد ورد فى النص عدد غير قليل من الأحاديث النبوية، فبذلنا جهدنا الفائق فى الهامش، وذلك فى سبيل عرضها على مراجع الحديث المتعددة لقراءة نصها وتخريجها إن أمكن التخريج. والتزمنا أيضًا بابقاء النص للحديث كما كتبها المؤلف، فتركنا التعليق لرواياته العديدة وما يدل أحيانًا على ضعف روايته أو قوته فى الهامش.

وقد استعملنا أحيانًا فى المتن علامات التنصيص من فاصلتين مزدوجتين، توجد بينهما العبارة المعنية فى النص «.....»؛ فهى علامة تفصل بين الكلام المقتبس عن الغير وذلك من قبل المؤلف فى النص، كما تستعمل فى إبراز بعض الكلمات فى المتن وإظهارها.

وقد أشرنا فى الهامش إلى الكلمة أو العبارة الناقصة فى واحدة من النُسخ أو أكثر باشارة - ، وإلى الكلمة أو العبارة الزائدة باشارة + ؛ ثم وضعنا بعد كل

الكومبيوتر والبرامج العديدة فيها قد عكست طريقنا في ذلك.

وأما عن الإملاء وقواعدها، فقد التزمنا بالطريقة التي نكتب بها حاليًا، فأهملنا الطريقة التي كان يكتب بها النُسّاخ في القرون السابقة. وقد تعترض صعوبات عديدة كلٌ من يتعرض بالقراءة لنُسخ خطية قديمة، وبخاصة طول الجمل وتداخلها واختلاط كلام المؤلف مع كلام من يستشهد بأقواله، أو اختلاط آراء عدة أشخاص يذكرها المؤلف، كما يصعب أحيانًا معرفة جواب ابتداء الكلام أو تمييز الجملة المعترضة من الجملة الأصلية وما شابه ذلك. لذلك حاولنا وضع علامات الترقيم في المتن، وهي العلامات المطبعية الحديثة التي تفصل بين الجمل والعبارات، أو تدل على معنى الاستفهام أو التعجب وما يُحمَل عليها، كما قمنا بضبط الكلمات التي تحتاج إلى ضبط بالحركات؛ فكل ذلك لابد من وضعها لتسهيل قراءة المتن وتيسير فهم النصوص وتعيين معانيها. فرُبَّ فصلة يؤدي فقدها إلى عكس المعنى المراد، أو زيادتها إلى عكسه أيضًا؛ ولكنها اذا وضعت في موضعها صحّ المعنى واستنار، وزال ما به من الإبهام.[٤]

ولم نلتزم بالإشارة إلى نقص أو خطأ ورد في تنقيط النسخ الخطية، اذا كان هذا لاينشئ كلمة ذات معنى؛ أما اذا كان هذا الاختلاف ينشئ كلمة يتحملها سياق النص فقد أشرنا إليها في الهامش. وقد قمنا أيضًا بتصحيح الأخطاء النحوية الفاحشة التي لاتتحملها اللغة وقواعدها، ثم أشرنا إليها في الهامش؛ وأما الأخطاء التي تتحملها اللغة أو التي تتعلق بتركيب الجملة، فقد تركناها كما هي حتى لانقضي على أسلوب المؤلف نفسه في طريقة التعبير عن مسائله التي تتعلق بموضوع اهتمامه. فمن الواضح أن عمل المحقق إنما هو توصيل نص المؤلف إلى القارئ كما

---

(٤) *تحقيق النصوص ونشرها* لعبد السلام هارون، ص ٨٣-٩١

أرقام هذا الهامش المزدوج فيما يتعلق بالتفريق بين الفروق والتعليقات، لأن الفرق كان فى الأقواس المحيطة بأرقام الهامش. فاذا كانت العلامة فى تلك الأرقام عضّادتين [..] تحيطان بالرقم، فيعني ذلك أن المراد بهذا الرقم فى الهامش هو ما يتعلق بتوثيق النص والتعليق عليه من قِبل المحقق.؛ ومثال ذلك كالآتى:

[٥٢] وبه قال أبو الحسن الأشعرى وعبد الله بن سعيد. انظر: مجرد *مقالات*، ٤٨.

وأما عن الأرقام التى تستعمل فى الهامش لإثبات الفروق بين النسخ الأصلية المعتمدة عليها، فقد وضعناها بين أقواس معتادة (..)؛ ومثال ذلك كالآتى:

(٥٧) م - فاذا جاز أن يقول

فقد كنا نستحسن أن يكون كل ذلك فى أسفل كل صفحة، تيسيراً للقارئ الدارس الذى ينبغى أن يكون ناقداً، غير متأثر برأى غيره أو وجهة نظره؛ اذ المفروض فى أغلب الكتب المحققة أن يكون القارئ فى درجة عالية من التبصر، وفى طبقة رفيعة من تحرّر الفكر، فيشارك هو بنفسه أثناء القراءة فى أغلب الخطوات العلمية التى مرّ بها المحقق.

وقد كان القدماء لايعنون بتنظيم الفقرات فى المتن إلا بقدر يسير، فكان بعضهم يضع خطّا فوق الكلمة الأولى من الفقرة، وبعضهم يميّز تلك الكلمة بأن يكتبها بمداد مخالف، أو يكتبها بخط كبير. غير أننا حاولنا من خلال النص أن نفصل المتن إلى فقرات - كما جرى العرف الآن - بسطر جديد يُترك بعض الفراغ فى أوله تنبيهًا إلى انتقال الكلام أو الموضوع. غير أننا قد تجنبنا وضع أرقام الأسطر على أحد جانبي الصفحة فى النص - كما جرى العرف على النظام الخماسى بأن تُكتب الأعداد ممثلةً فى ٥، ١٠، ١٥، ٢٠، ٢٥ -؛ لأن الصعوبات التى واجهتنا أثناء الكتابة فى جهاز

النسخ، لكان معنى ذلك إلقاء النص إلى القارئ بكل عيوبه ونقائصه، فيتكلف القارئ بعمل شاق قد لايكون مستعداً أو مهيّأ له، فينفق هو أيضًا وقتًا غير قصير من أجل أن يصل إلى متن صحيح ومعنى مستقيم. فقد رجعنا اذن مرة أخرى للنُسخ، وذلك لنقل المتن منها وإثبات فروق النُسخ المعتمدة عليها على الهامش؛ فلم نلتزم بعبارات نسخة واحدة فقط، بل حاولنا دائمًا إثبات أصح العبارات من بين عبارات النسخ كلها، ثم إثبات فروقها على الهامش فى أسفل الصفحة للكتاب.

إن أخطاء الناسخين كثيرة وقوعُها فى النُسخ؛ فهى نوع من الأخطاء التى ليست شيئًا سقدسًا يفرض احترامه، لأن وجود مجموعة نُسخ لكتاب واحد تعتبر عملاً واحداً ظهر فى صور متعددة. وأما المحقق فهو اليوم من أهم العناصر الذى يتعامل مع الكتاب وموضوعه مباشرة، فيكتسب أثناء عمله هذا خبرة معيّنة تسمح له بالتدخل فى التفضيل بين النصوص والموازنة بين القراءات العديدة والإثبات للأصح منها، فيكون بالتالى مُعينًا للقارئ فى متاهات الفروق والأخطاء والنواقص التى تحفل بها المخطوطات. ويعنى ذلك أن النص الذى استخرجناه هنا يعتبر نصًا منقّى ومستخرجًا من نصوص النسخ المعتمدة عليها باعتبارها كلاً واحداً؛ وهو، حسب اعتقادنا، أقرب إلى الصحة منها جميعًا. ومع ذلك كله، فالهوامش موجودة بين يدي القارئ الذى يريد الإطلاع بنفسه على ما جاء فى كل منها، للتأكد من صحة الاختيار أو المخالفة، فيما اذا كان القارئ يتردد فى صحة تحقيق كلمة أو عبارة آثرها المحقق.

وأما عن الهوامش التى وُجدت فى أسفل كل صفحة أثناء التحقيق، فقد رتّبناها فى صورة هوامش مزدوجة؛ فأشرنا فيها إلى الفروق، كما وضعنا فيها التعليقات اللازمة لشرح بعض ما ورد فى النص وتوثيقه. غير أننا لم نفرق فى نوعية

ورمزنا إلى هذه النسخة بحرف [ل] إشارة إلى الحرف الأول من مكتبة لاله لي.

٢- وصف المنهج المتبع فى تحقيق النص

لقد سبق وأن رأينا عدد النسخ الخطية للكتاب والأماكن التى وُجدت محفوظة فى عديد من المكتبات، وأنها كُتبت فى فترات زمنية مختلفة؛ لذلك كان من الواجب علينا أن نقوم بدورنا المطلوب فى التحقيق العلمى من نص الكتاب حتى نصل به إلى أقرب نص ورد فى نسخة المؤلف. فقد آثرنا اتباع طريقة تقوم على مبدأ الاختيار بين قراءات النسخ الأربع، نظراً لعدم توفر نسخة بخط المؤلف؛ اذ قد وُجدت أخطاء كثيرة فى جميع النسخ التى اعتمدنا عليها وسبق أن أشرنا إليها - على تفاوت ما بينها - مما لا مجال معه لاعتماد نسخة معينة لتكون نسخة الأساس أو النسخة الأم. فقد آثرنا طريقة الاختيار حيث كنا نثبت القراءة التى بدت لنا أقرب إلى الصحة، فنشير فى الهامش إلى ما بينها وبين النسخ الأخرى من فروق.

لقد بدأنا أولاً بقراءة كل نسخة من النسخ السالفة ذكرها، والتى اعتمدنا عليها فى تحقيق النص، ثم رجعنا إلى مقابلة عامة بينها لكى نرتبها ترتيبها اللازم، حسب التفاوت الوارد بينها، لاعتبارات فنية يعرفها المحقق.

إن مهمّة المحقق فى نظرنا أن يلتمس من النسخ المتعددة ما يجعله يقدم للقارئ أقرب قراءة فى الصحة قد تمثل كتابة المؤلف الأصلية، كما تجعل قراءة الكتاب وفهمه أمراً ميسوراً. فلو اتبع المحقق فى ذلك طريقة يعتمد فيها على نسخة واحدة بكل ما فيها من نقص وزيادة، ومن خطأ وصواب، فيكتفى ببيان فروق واردة بين

الله كفاء أفضاله»، ويختتم بعبارة «و الله يهدي من يشاء الي صراط المستقيم».

ورمزنا إلى هذه النسخة بحرف [ش] إشارة إلى الحرف الاول من مكتبة شهيد على پاشا.

جـ) نسخة قليچ على:

وهى نسخة خطية محفوظة فى مكتبة قليچ على، تحت رقم «١/٥٦٧»، وتقع فى «١٧» ورقة بقياس «٣٠٧×٢٠٧، ٢٠١×١٣٠ مم»، كما تحتوى كل صفحة على حوالى «٣١ سطراً»، وخطها نسخي. ولا يوجد فى النسخة اسم الناسخ، ولا السنة التى تشير إلى وقت نسخها. ويبدأ نص الكتاب بعبارة: «أما بعد حمدا لله كفاء أفضاله»، ويختتم بعبارة: «و الله يهدي من يشاء الي صراط المستقيم. والحمد لله رب العالمين».

ورمزنا إلى هذه النسخة بحرف [ق] إشارة إلى الحرف الاول من مكتبة قليچ على.

د) نسخة لاله لى:

وهى نسخة خطية محفوظة فى مكتبة لاله لي، تحت رقم «٧/٢٢٦٤»، وتقع فى «١٩» ورقة بقياس «٢١٥×١٣٨، ١٤٥×٧٠ مم»، كما تحتوى كل صفحة على حوالى «٣٣ سطراً»، وخطها نسخي. وقد ورد فيها تاريخ نسخها سنة ١١٣٥/١٧٢٢، ولم يذكر اسم الناسخ. ويبدأ نص الكتاب بعبارة: « أما بعد حمدا لله على كفاء أفضاله»؛ و يختتم بعبارة « و الله يهدي من يشاء الي صراط المستقيم»؛ غير أننا لم نجد فى الورقة الأخيرة من هذه النسخة ما يشير إلى تاريخ الفراغ.

١- وصف النسخ:

لقد اعتمدنا أثناء تحقيق نص الكتاب على نسخ خطية عديدة يلى بيانها كالآتى:

أ) نسخة أسعد أفندى:

وهى نسخة خطية وجدت محفوظة فى مكتبة أسعد أفندى، تحت رقم «١/١١٤١»، تقع فى «٢٩» ورقة بقياس «١٥٩×٢٣٩، ٨٢×١٧٣ مم»؛ وتحتوى كل صفحة على حوالى «٢٣ سطرا»، وخطها نسخى. ولا يوجد فى النسخة اسم الناسخ ولا السنة التى تشير إلى وقت نسخها. و قد يوجد على هوامش كثيرة من صفحاتها تصويبات و تصحيحات. فيبدأ نص الكتاب بعبارة: «أما بعد حمد الله كفاء أفضاله»، ويختتم بعبارة «و الله يهدي من يشاء الي صراط المستقيم. والحمد لله رب العالمين».

ورمزنا إلى هذه النسخة بحرف [أ] إشارة الى الحرف الاول من مكتبة أسعد أفندى.

ب) نسخة شهيد على پاشا:

وهى نسخة خطية وجدت محفوظة فى مكتبة شهيد على پاشا، تحت رقم «١/١٥٦٧»، وتقع فى «١٧» ورقة بقياس «١٦٢×٢٢٣، ١٦٣×٢٢٦ مم»، كما تحتوى كل صفحة على حوالى «٢٥ سطراً»، وخطها تعليقى. ولا يوجد فى النسخة اسم الناسخ، ولا السنة التى تشير إلى وقت نسخها. وقد وجدنا أحيانًا على هوامش كثيرة من صفحاتها تصويبات وتصحيحات. ويبدأ نص الكتاب بعبارة «أما بعد حمد

بمكتبة كيره سون ١١٠/١.

٤- *رسالة الباحث والمجيب*؛ فقد وردت هذه الرسالة فى شكل أبيات شعرية، عالج فيها المؤلف بعض المسائل الكلامية عن طريق وضع أسئلة وأجوبة لها فى عشرين مسئلة، مثل الاسم والمسمى، والرزق، وحكم أهل الفترة، والنذر، ومعنى السجدة وشكلها، وغير ذلك. فأما عن أسئلة الباحث فهى موضوعة فى ست وعشرين بيتًا، وأجوبة المجيب تتضمن ست ومائة بيت. وقد سميت أيضًا بالقصيدة اللامية لاختتام الأبيات الشعرية فيها بحرف «ل»؛ كما ذُكرت أحيانًا باسم العقيدة لمعالجتها مسائل تتعلق بالعقيدة الاسلامية. ولها نسخة خطية محفوظة بمكتبة سليمانية، قسم لاله لى، تحت رقم ٣٦٨٩/١.

٥- *كتاب الصك*؛ فهو كتاب قد وُضع من قِبل المؤلف باللغة التركية بهدف مساعدة قضاة غير مؤهلين أو ليست لهم خبرة فى ساحة القضاء. ويحتوى الكتاب على أربعين بابًا؛ وله نسخة خطية محفوظة بمكتبة سليمانية، قسم لاله اسماعيل، تحت رقم ٩٣.

٦- *مجموعة فى المسائل المنتخبة*؛ لقد احتوت تلك الرسالة وقائع حول ما جرى بين الإمام أبى الحسن الأشعرى وبين أستاذه المعتزلى أبى على الجبائى رحمهما الله، وبخاصة المناظرة التى جرت بينهما حول عاقبة الأخوة الثلاث؛ كما تتضمن المجموعة معالجة بعض المسائل المتعلقة بمعنى الروح، وخواص الرؤية، والجبر والاختيار. ولها نسخة خطية محفوظة بمكتبة سليمانية، أسعد أفندى، تحت رقم ١٢٨١.

جـ) المنهج المتبع أثناء تحقيق نص كتاب *الأصول المنيفة للإمام أبى حنيفة*

وأما عن المؤلفات التى تركها لنا بياضى زاده، فهى كالآتى:

١- *الأصول المنيفة للإمام أبى حنيف*؛ فهى رسالة جمع فيها آراء أبى حنيفة الكلامية، وهو يعتمد فيها على ما ورد من آراء له فى رسائله الخمس من *الفقه الأكبر*، و *الفقه الأبسط*، و *العالم والمتعلم*، و *الرسالة*، و *الوصية*، وهو يلحق فيها أحاديث عقائدية وردت فى مسنده. وللرسالة نسخ خطية محفوظة بمكتبة سليمانية، منها نسخة شهيد علي پاشا، ورقمها: ١/١٧٠٥، ومنها نسخة لاله لى، ورقمها: ٧/٢٢٦٤، ومنها نسخة أسعد أفندى، ورقمها: ١/١١٤.

٢- *إشارات المرام من عبارات الإمام*؛ لقد شرح فيها بياضى زاده قسطًا من كتاب *الأصول المنيفة*، وذلك إلى «فصل فى المعجزة و الكرامات». وهو شرح قد استوعب فيه أبحاثًا كثيرة تتعلق بمسائل علم الكلام. ويُذكر أنه عندما فرغ عن تأليفه، قدّمه للسلطان محمد الرابع، فأجازه السلطان بجائزة. وله نسخ عديدة قد يزيد عددها على عشر نسخ خطية محفوظة بمكتبة سليمانية مثل شهيد علي پاشا تحت رقم ١٥٦٨ وهى بخط المؤلف؛ وأسعد أفندى ١١٤١؛ وحميدية ٧١٨؛ و رئيس الكتاب ٥٢٠. وقد نشره يوسف عبدالرزاق سنة ١٣٦٨هـ فى القاهرة.

٣- *سوانح المطارحات ولوائح المذاكرات*؛ ورد فى المصادر أنه لما كان قاضيًا فى حلب جرى بينه وبين مفتى حلب كواكب زاده مناظرات ومباحثات[٣]. وقد احتوت هذه الرسالة مباحثات عديدة، كما تكونت من ثلاث عشرة سوانح. ولها نسخ خطية محفوظة بمكتبة سليمانية، مثل نسخة لا له لي ٢/٣٦٨٩، وهى نسخة استنسخها محمد بن عبداللطيف الحنبلى فى سنة ١١٢٣هـ/١٧١١م، ونسخة أخرى محفوظة

---

(٣) انظر: *خلاصة الاثر* للمحبى، ١٨١/١؛ و *تحفة الخطاطين* لمستقيم زاده، ٦٤٢؛ و *عثمانلى مؤلفلرى* لمحمد طاهر البورسوى، ٢٥٨/١.

الشديد في شخصيته القضائية، وقراره الأخير بتنفيذ حكم الإعدام لمحمد أفندي روزنامچه جي باتبرون زاده، وذلك بعد الإتهام الوارد له بالالحاد والزندقة[1]، قد كانا أيضًا من الأسباب الرئيسية لعزله من منصبه ونفور الناس منه.

فقد عُزل بياضي زاده عن منصبه الأخير، فأقام بقية عمره ببيت له في منطقة قنليجه، إلى حين وفاته، يوم الجمعة، الرابع عشر من جمادى الأولى، عام ١٠٩٨هـ/١٦٨٧م. وذهب شمس الدين سامى إلى أنه توفي سنة أربع وتسعين وألف من الهجرة، وهذا خطأ منه. كما ورد أنه دُفن عند زاوية دويتچي زاده في منطقة أسكدار بمدينة استانبول[2].

ب) مؤلفاته

كان بياضى زاده قد اشتهر بتفوقه في أغلبية العلوم الاسلامية في عصره، وبخاصة في علم الكلام والفقه. ومن الجدير بالإشارة إلى أنه قد اشتغل بالفقه وأصوله لمدة غير قليلة، وذلك لتوليه القضاء بمراكز اسلامية عديدة في الدولة العثمانية؛ فاشتهر في هذا المجال بـ *كتاب الصك* الذى ألّفه خاصةً للقضاة الذين ليس لهم خبرة جيدة في مجال القضاء ومشاكله. واشتهر في علم الكلام عن طريق جمع آراء أبى حنيفة وترتيبها وشرحها؛ فقد صنف *الأصول المنيفة* أولاً، ثم شرح نصفه، وسمّى هذا الشرح باسم *إشارات المرام من عبارات الإمام*.

---

(١) *قاموس الاعلام* لشمس الدين سامى، ١٤٢٢/٢.

(٢) انظر حول حياته و شخصيته : *خلاصة الاثر* للمحبى، ١٨١/١؛ و *زبدة وقايعات* لدفتردار صارى محمد پاشا، ١٦٩/١؛ و *وقايع الفضلاء* للشيخى، ٥٣٤/١-٥٣٦؛ و *قاموس الاعلام* لشمس الدين سامى، ١٤٢٢/٢؛ و *معجم المؤلفين* لعمر رضا كحالة، ١٩٢/١؛ و *عثمانلى مؤلفلرى* لمحمد طاهر بروسوى، ٢٥٨/١؛ و *الاعلام* للزركلى، ١٠٨/١؛ و *الجوهر الأسنى* لمحمد الخانجى البوسنوى، ٣٧-٣٩.

بدأ بياضى زاده عمله الرسمى فى المدارس التى سبق ذكرها بمدينتي أديرنة واستانبول، فمكث فيها مدرسًا لمدة لايقلّ عن عشرين سنة. وفى سنة سبع وسبعين وألف من الهجرة ولى قضاء مدينة حلب لمدة سنتين؛ فاعتنى به أهل المدينة، كما اجرى بعض المناظرات والمناقشات ونوعاً من الحوار العلمى مع محمد بن حسن الكواكبى (ت ١٠٩٦هـ/ ١٦٨٥م)، كان حينئذ يشغل منصب مفتى مدينة حلب. وقد انتقل بعد ذلك - أى بعد توليه القضاء فى حلب لمدة سنتين - إلى مدينة بروسه، فتولى فيها القضاء، يليه توليته قضاء مكة المكرمة عام ١٠٨٣هـ/١٦٧٢م. ومن الجدير بالذكر أنه ألقى فى مكة دروسًا بمجلس الحكم إضافةً إلى منصبه فى القضاء. ثم عُزل عن قضاء مكة، وقدم دمشق. وقد ورد أن صاحب *خلاصة الأثر* قد التقى ببياضى زاده فى مدينة دمشق. كما ورد أنه قد ولّى قضاء استانبول لمدة سنة واحدة، عُزل عنها بعد ذلك إلى حين توليه منصب قضاء العسكر بروم ايلى، سنة إحدى وتسعين وألف من الهجرة. ويعتبر هذا التاريخ آخر منصب رسميّ له فى حياته؛ وكان يوم توليه المنصب كثير الثلج، فأنشد المحبى لبعض حفدته قوله فيه:

والأرض سُرّت به بهذا قد لبست حلة البياض؛

وذُكر أنه وقع فى أيام قضائه بأنه ثبت على امرأة أنها قد زنت بيهودى، فشهد عليها وعلى اليهودى أربعة، وذلك على الوجه الذى يقتضيه الحكم الاسلامى؛ فحكم القاضى بياضى زاده برجم المرأة وقتل اليهودى، فحُفر لها حفرة فى آت ميدانى بمنطقة سلطان أحمد ونفّذ الحكم. لقد أشار شمس الدين سامى، صاحب *قاموس الأعلام* إلى أن هذا الحادث كان سببًا لبغض العامة ونفرتهم عنه، لأن تنفيذ حكم الرجم قد وقع للمرة الأولى بهذه المنطقة من الدولة العثمانية. كما أن تعصبه

مقدمة البحث

١) حياة المؤلف وشخصيته

هو أحمد بن الحسن بن سنان الدين يوسف البوسنوى الرومى كمال الدين، المعروف ببياضى زاده الحنفى. لقد ولد فى استانبول سنة اربع وأربعين وألف بعد الهجرة؛ وأبوه هو الحسن بن سنان الدين البوسنوى البياضى (ت ١٠٦٣هـ/١٦٥٣م)، المعروف بأنه كان قد وصل إلى العاصمة العثمانية بين العديد من قضاة مكة المكرمة. وقد مرت طفولة ومراحل تعليم بياضى زاده فى استانبول؛ اذ ورد أنه أخذ العلم عن والده، وعن علماء معاصرين للوالد مثل محمد بن على الآمدى من مدينة دياربكر المعروف بمنلا چلبى (ت ١٠٦٦هـ/١٦٥٦م)، واوزون حسن أفندى (ت ١٠٨١هـ/١٦٧٠م)، وشيخ الاسلام أبى سعيد أفندى (ت ١٠٧٢هـ/١٦٦٢م)، وغيرهم. حيث أجازه منلا چلبى، كما عُرف أنه لازم شيخ الاسلام أبا سعيد مدة، فاجتهد إلى أن انخرط فى سلك المدرسين؛ وكان يقوم بالتدريس فى مدارس عديدة بمدن أديرنة واستانبول، وهى مدارس القاضى سليمان، ويوسف پاشا، وابراهيم پاشا الجديد، وصحن ثمان، وأياصوفيا.

وقال المحبى عنه: إنه كان صدراً عالمًا وقوراً جسيمًا، اشتهر بالفقه وفصل الأحكام وعلم الكلام؛ وشاعت فضائله إلى أطراف بلاد الدولة العثمانية، وأخذت عنه جماعة، منهم شيخ الاسلام يحيى بن عمر المنقارى (ت ١٠٨٨هـ/١٦٧٧م). وقد ورد أنه حج مع والده عندما كان قاضيًا لمكة، كما حضر هناك دروس الشمس البابلى لمدة غير قصيرة.

الإختصارات

أ	:	نسخة خطية لكتاب *الأصول المنيفة* فى مكتبة أسعد أفندى
ت	:	تاريخ الوفاة للأعلام الواردة فى الكتاب
ت س	:	دون تاريخ
جـ	:	رقم المجلد
ش	:	نسخة خطية لكتاب *الأصول المنيفة* فى مكتبة شهيد علي پاشا
ص	:	رقم الصفحة
ع	:	رقم العدد
ق	:	نسخة خطية لكتاب *الأصول المنيفة* فى مكتبة قليچ علي پاشا
ل	:	نسخة خطية لكتاب *الأصول المنيفة* فى مكتبة لاله لى
م س	:	المصدر السابق ، المرجع السابق
هـ/م	:	السنة الهجرية / السنة الميلادية
ش هـ	:	هامش النسخة الخطية لمكتبة شهيد علي پاشا
ى س	:	لم تُعرف البلدة التى طبع فيها الكتاب
DİA	:	الموسوعة الاسلامية لوقف الديانة التركى
EI^2 (İng)	:	The Encyclopaedia of Islam, New Edition
GAL	:	Geschichte der Arabischen Litteratur
GAL Supp	:	Geschichte der Arabischen Litteratur Supplement Band
GAS	:	Geschichte der Arabischen Schiftturms
İ.A	:	الموسوعة الاسلامية لوزارة التربية والتعليم بجمهورية تركيا
MÜSBE	:	معهد العلوم الاجتماعية بجامعة مرمرة
p.	:	رقم الصفحة فى مراجع انكليزية

فهرس محتويات الكتاب

مقدمة البحث

الأصول المنيفة للإمام أبى حنيفة

الأصول المنيفة للإمام أبى حنيفة

تأليف

أحمد بن حسن بن سنان الدين المشهور ببياضى زاده

(المتوفّي سنة : ١٠٩٨/١٦٨٧)

تحقيق

الدكتور/ إلياس چلبى

استانبول ١٤٣١ ﻫ. ٢٠١٠ م.

الأصول المنيفة للإمام أبي حنيفة

تأليف

أحمد بن حسن بن سنان الدين المشهور ببياضي زاده

(المتوفى سنة: ١٠٩٨/١٦٨٧)

تحقيق

الدكتور/ إلياس چلبي

